

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**MUHAMMED el-GAZÂLÎ (1917-1996): HAYATI,
ESERLERİ VE TEFSİR ÇALIŞMALARI**

**Hazırlayan
Süleyman ŞAHİN**

**Danışman
Prof. Dr. Şahin GÜVEN**

Doktora Tezi

Mart 2022, KAYSERİ

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**MUHAMMED el-GAZÂLÎ (1917-1996): HAYATI,
ESERLERİ VE TEFSİR ÇALIŞMALARI
(Doktora Tezi)**

**Hazırlayan
Süleyman ŞAHİN**

**Danışman
Prof. Dr. Şahin GÜVEN**

Mart 2022, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Süleyman ŞAHİN

İmza

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Program Adı : Doktora
Tez Başlığı : Muhammed el-Gazâlî (1917-1996): Hayatı, Eserleri ve Tefsir Çalışmaları

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Önsöz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam sayfalık kısmına ilişkin/...../20..... tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: %' dır.

Filtrelemeye **alıntılar dâhil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim./...../.....

Danışman: Prof. Dr. Şahin GÜVEN

Öğrenci: Süleyman ŞAHİN

İmza

İmza

KILAVUZA UYGUNLUK

“Muhammed el-Gazâlî (1917-1996): Hayatı, Eserleri ve Tefsir Çalışmaları” başlıklı Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesine uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Süleyman ŞAHİN

Danışman

Prof. Dr. Şahin GÜVEN

Temel İslam Bilimleri ABD Başkanı

Prof. Dr. İbrahim GÖRENER

ÖN SÖZ

Hiç şüphesiz Allah (c.c.) kullarına bir lütuf ve hidayet rehberi olarak peygamberler göndermiş ve peygamberleri aracılığıyla insanların maslahatına olan şeyleri emretmiş ya da yasaklamıştır. Müslümanlar Allah'ın abes işlerle iştigalden münezzeh olduğuna, her emrinin ya da yasağının hikmetler barındırdığına inanır. Her dönemin âlimi içinde yaşadığı toplumun sorunları etrafında Kur'ân'ı tefsir etme yoluna gitmiş, içinde yaşadıkları toplumların sorunlarına çözüm üretme gayreti içerisinde olmuştur. Çünkü Kur'ân insanların maddi ve manevi dünyalarına hitap ederek ve sorunların çözümü için genel prensipleri vererek bu prensipler üzerinde düşünülmesini, anlatılanlardan ibret alınmasını istemektedir.

Biz bu çalışmamızda yaşadığı yıllardaki Müslümanların problemleri ile ilgilenerek Kur'ân ve sünnetten çözüm yolları arayan Muhammed el-Gazâlî'nin (1917-1996) hayatını, eserlerini, tefsirde sünnetin yeri anlayışını ve Kur'ân'ı tefsir metodunu gücümüz nisbetinde ortaya koymaya çalıştık. Bu sebeple, Gazâlî'nin altmış civarındaki eserini, hakkında yazılan kitap, tez ve makaleleri inceledik.

Çalışmanın başından sonuna kadar destek ve katkılarını esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Şahin GÜVEN hocama en kalbî şükranlarımı sunarım. Çalışmayı baştan sona ayrıntılı bir şekilde okuyarak çok değerli katkılarda bulunan Prof. Dr. Muharrem AKOĞLU ve Prof. Dr. Mustafa KARAGÖZ hocalarıma teşekkür ederim. Ayrıca çalışmayı okuyarak olgunlaşmasına yardımcı olan Dr. Necattin HANAY, Dr. İbrahim YILDIZ ve Dr. Hasan TELLİ'ye, hadislerin kaynağına ulaşmamda yardımcı olan Dr. Mustafa AYDIN'a, Arapça tercümede yardımlarını esirgemeyen Adnan JAMMAM ve Muhammed TUTUŞ'a teşekkür ederim. Hassaten kendilerine ayırmam gereken zamanları tez çalışmalarına ayırmamı sabır ve anlayışıyla karşılayarak her zaman beni destekleyen eşim Serap Hanım'a, sevgili evlatlarım Ayşe Nur, Muhammet Enes ve Hayrunnisa'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır!

Süleyman ŞAHİN, Mersin, 2022

MUHAMMED el-GAZÂLÎ (1917-1996): HAYATI, ESERLERİ VE TEFSİR ÇALIŞMALARI

Süleyman ŞAHİN

**Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Doktora Tezi, Mart 2022
Danışman: Prof. Dr. Şahin GÜVEN**

ÖZET

Bu çalışmanın ana konusu, davetçi kimliğinin yanında aksiyoner ve ıslahatçı bir kişiliğe sahip olan ilim-fikir adamı Muhammed el-Gazâlî'nin (1917-1996) Kur'an'ı tefsir anlayışıdır. Onun Kur'an'ı tefsir anlayışını araştırmadaki amacımız, Kur'an'ı tefsir ederken takip ettiği bir prensip ve metot ortaya koyup koymadığını tespit etmektir. O, özelde Mısır genelde ise İslam dünyasında asırlardır yaşanan sıkıntıların nedenlerini araştırmış, bunlara Kur'an ve sünnet endeksli çözüm önerileri sunmuştur.

Yaptığımız araştırma/inceleme neticesinde Gazâlî'nin Konulu Tefsir metodunu benimsediği ve her alanda ihtisaslaşmanın yaşandığı çağımızda Kur'an ayetlerinden genel esaslar ortaya koyabilmek için bu tefsir metodunu önerdiği tespit edilmiştir. Zira o, konulu tefsir çalışmasını diğer tefsir çeşitlerinin bir ileri adımı olarak görmektedir. Onun ilmi müktesebatı, inceleme, tahlil, karşılaştırma ve tercihte akıllı kullanması; konulu tefsir alanında verdiği eserlerinin seçkin bir yer teşkil etmesine hatta onu bu alanın öncülerinden kabul edilmesine neden olduğu ifade edilebilir. Onun konulu tefsir anlayışı metotsuz ve mesnetsiz değildir. O, Kur'an'ın konulu tefsirini ya olaylardan Kur'an'a ya da Kur'an'dan olaylara gitme metodu üzerine bina etmiştir.

Dört bölümden oluşan çalışmamızın birinci bölümünde Gazâlî'nin hayatı anlatılmıştır. İkinci bölümde Gazâlî'nin Kur'an ve ulûmu'l-Kur'an'a bakışı konusu üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde Gazâlî'nin tefsir anlayışı, dördüncü bölümde ise konulu tefsir metodunu uygulaması bakımından Gazâlî'nin tefsir anlayışı tahlil edilmiştir. Çalışmamız sonuç ve kaynakça ile tamamlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Konulu tefsir, Muhammed el-Gazâlî, Metot.

MUHAMMED al-GAZÂLÎ (1917-1996): LIFE, WORKS AND INTERPRETATION STUDIES

Suleyman SAHIN

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences

Doctoral Dissertation, March 2022

Advisor: Prof. Dr. Sahin GÜVEN

ABSTRACT

The main subject of the dissertation is the Qur'an interpretation understanding of Muhammed al-Gazâlî (1917-1996), a man of wisdom and science, who had an activist and reformist character in addition to his inviting identity. Our aim in investigating his interpretation of the Qur'an is to determine whether he followed a principle and a method in interpreting the Qur'an. He investigated the reasons for the problems experienced for centuries, specifically in Egypt and in the Islamic world in a general sense, and proposed recommendations for solutions based on the Qur'an and sunnah (tradition).

As a result of the study conducted and examinations made, it was determined that Gazâlî adopted Thematic Interpretation, and that he recommended this interpretation method in order to put forth general principles from the verses of the Qur'an in our age, when specialization is common in every field. In fact, he sees the thematic interpretation method as one-step advanced stage of other interpretation methods. It can be stated that his accumulation of scientific knowledge and use of wisdom in examination, analysis, comparison, and preference caused his works in the field of thematic interpretation to have a significant place and even led him to be accepted as one of the pioneers in the field. His thematic interpretation understanding is not without method and foundation. He built his thematic interpretation of the Qur'an on the method of either leading from the events to the Qur'an or vice versa.

In the first part of the study, which is made up of four parts, information about Gazâlî's life has been presented. The second part of the study consists of Gazâlî's understanding of the Qur'an and the science of the Qur'an. In the third part, Gazâlî's understanding of interpretation has been analyzed, while in the fourth part of the study, Gazâlî has been examined in terms of his application of thematic interpretation. The study has been finalized with the conclusion part and the references.

Keywords: the Qur'an, Interpretation, Thematic interpretation, Muhammed al-Gazâlî, Method.

İÇİNDEKİLER

MUHAMMED el-GAZÂLÎ (1917-1996): HAYATI, ESERLERİ VE TEFSİR ÇALIŞMALARI

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK ONAYI	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
TABLO LİSTESİ	xii
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED el-GAZÂLÎ'NİN (1917-1996) HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Hayatı	8
1.2. Eğitim Hayatı	11
1.2.1. Öğrenim Gördüğü Kurumlar	11
1.2.2. Hocaları	13
1.3. Resmî Vazifeleri ve Sivil Faaliyetleri	16
1.4. İlmî Kişiliği	27
1.5. Islahatçı ve Tecdîtçi Yönü	29
1.6. Eserleri	36
1.7. Aldığı Ödüller	47

İKİNCİ BÖLÜM

GAZÂLÎ'YE GÖRE KUR'ÂN VE KUR'ÂN İLİMLERİ

2.1. Kur'ân-ı Kerim'le İlgili Gazâlî'nin Görüşleri	49
2.1.1. Kur'ân'ın Terim Anlamı	50
2.1.2. Kur'ân'ın İndirilişinin Sebepleri	51
2.1.3. Kur'ân'ın Nuzûlü ve Hz. Peygambere Peyderpey İndirilmesi	52

2.1.4. Kur'ân'ın Korunmuşluğu	55
2.1.4.1. Kur'ân'ın Hafıza ile Tevatüren Korunması	55
2.1.4.2. Kur'ân'ın Yazı Yolu ile Korunması	59
2.1.4.3. Kur'ân Nüshalarının Çoğaltılması	65
2.1.5. Kur'ân Mesajlarının Ebediliği	69
2.1.6. İlk Neslin ve Sonraki Dönemlerdeki Müslümanların Kur'ân'ı Anlamadaki Durumları	70
2.1.7. Kur'ân'dan Uzaklaşmanın Sonuçları	73
2.2. Gazâlî ve Ulûmu'l-Kur'ân	74
2.2.1. Nüzûl Tarihi ve Sebeb-i Nüzûl	74
2.2.2. Sûre ve Ayetlerin İniş Sırasına Göre Tertibi	75
2.2.3. Nesh Konusu	80
2.2.3.1. Kur'ân'da Neshin Bulunduğunu Savunanlara Göre Nesh Çeşitleri	82
2.2.3.2. Gazâlî'nin Nesh Konusuna Bakışı	86
2.2.3.3. Nesh Kavramı Bağlamında Nahl 101 ve Bakara 106. Ayetleri Değerlendirmesi	91
2.2.4. Kısasu'l-Kur'ân	97
2.2.4.1. Kur'ân Kıssalarının Tarihsel Gerçekliği	100
2.2.5. İ'câzü'l-Kur'ân	102
2.2.5.1. Nefsî (Psikolojik) İ'câz	103
2.2.5.2. İlmî İ'câz	106
2.2.5.3. Edebî İ'câz	108

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZÂLÎ'NİN TEFSİR ANLAYIŞI

3.1. Tefsir Kelimesinin Anlamı	114
3.1.1. Tefsirin Sözlük Anlamı	114
3.1.2. Tefsirin İstilahî Anlamı	114
3.2. Gazâlî'nin Tefsirindeki Kaynakları	115
3.2.1. Kur'ân-ı Kerim	115
3.2.2. Nebevî Sünnet	116
3.2.3. Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kur'ân'ın İndiği Koşullardan Yararlanmak	116
3.2.4. Tarihi Kullanmak	117

3.2.5. Gerçek Hayattaki Fıkıhtan ve Tecrübesinden Faydalanması	117
3.2.6. Deneye Dayalı İlim Dallarının Ulaştığı Sonuçlardan Faydalanmak	118
3.2.7. Tefsircilerin Bir Kısımının Görüşlerinden Faydalanmak	118
3.2.8. Konunun Değerlendirilmesi	118
3.3. Gazâlî'nin Tefsir İlmine Dair Eleştirileri	120
3.3.1. Tefsir Ekolleri/Metotları	120
3.3.2. Araç-Amaç İlişkisi	123
3.3.3. İsrâiliyyât	123
3.3.4. Zayıf Rivâyetler	125
3.4. Gazâlî'ye Göre Tefsirde Sünnetin Konumu	136
3.4.1. Gazâlî'nin Sünnet Anlayışındaki Metodu	136
3.4.1.1. Sünnetin Dindeki Yeri	136
3.4.1.2. Kur'an-Sünnet İlişkisi	138
3.4.1.3. Hüküm Vermede Kur'an-Hadis İlişkisi	143
3.5. Gazâlî'nin Hadislerden Bir Kısımını Red veya Tevil Etmesi	145
3.5. Kur'an'a Muhalefet Etmesi Sebebiyle Reddedtiği Rivayetlere Örnekler	146
3.6. Kur'an ve Sünnet Arasındaki Temel Farklar	154
3.6.1. Öncelik Sıralamasında Farklılık	154
3.6.2. Subûtta Farklılık	155
3.6.3. Delaletin Kuvveti Konusunda Farklılık	156
3.6.4. Umumî ve Husûsîlik Farkı	156
3.7. Hadisin Ayeti Neshi	157
3.8. Konu Hakkında Genel Değerlendirme	158

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KONULU TEFSİR METODUNU UYGULAMASI BAKIMINDAN GAZÂLÎ

4.1. Konulu Tefsir Yöntemi	161
4.1.1. Gazâlî'ye Göre Konulu Tefsir	166
4.1.1.1. Gazâlî'ye Göre Konulu Tefsirin Tanımı	166
4.1.1.2. Gazâlî'nin Eserlerinde Konulu Tefsirin Aşamaları	166
4.1.1.2.1. İlk Eserlerinde Konulu Tefsir Aşaması	166
4.1.1.2.2. Müslümanların İçinde Bulunduğu Durumu Eleştirme Aşaması	167

4.1.1.2.3. Konulu Tefsir Yapma ve Tefsircilerin Metotlarını Eleştirme Aşaması	169
4.1.1.2.4. Tekâmül Aşaması	171
4.1.1.2.1. Kur'ân'ın Tamamında Kur'ân'a Ait Bir Meselenin Konulu Tefsiri	172
4.1.1.2.2. Sûre Çerçevesi Konulu Tefsir	173
4.1.1.3. Gazâlî'ye Göre Konulu Tefsirin Önemi	174
4.1.2. Gazâlî'nin Konulu Tefsir Metodunu Uygulama Şekli	175
4.1.2.1. Kur'ân'ın Tamamında Bir Meselenin Araştırılması Metodu	175
4.1.2.2. Sûre Çerçevesi Konulu Tefsirde Takip Ettiği Metot	194
4.1.2.2.1. Sûrenin İçerdiği Ana Konuyu Belirlemek	195
4.1.2.2.2. Sûrenin Tüm Âyetleri Arasındaki Konu Birliğini Ortaya Çıkarmak .	196
4.1.2.2.3. Sûrenin Başını Sonuna Bağlayan, Sonunun ise Başını Onaylayan Bağlarını Ortaya Koymak	196
4.1.2.2.4. Sûrelerin Ayrıcalıklı Yönlerine Önem Vermek.	198
4.1.2.2.5. Sûrenin Konusunun Tarihi Şartlar ve Koşullarla Olan Bağını Belirlemek	199
4.1.2.2.6. Tefsir Kitaplarında Yer Alıp İslâmî Düşünceye Zarar Veren Görüşleri Eleştirmesi	199
4.1.2.2.7. Veciz ve Öz Sözle Anlatma Çabası	200
4.1.2.2.8. Kendisine Has İctihatları	201
SONUÇ	205
KAYNAKÇA	212

TABLO LİSTESİ

Tablo 2.1: Mekkî Sûrelerin İniş sırasına Göre Tertibi	76
Tablo 2.2: Medenî Sûrelerin İniş Sırasına Göre Tertibi	79

KISALTMALAR

(as)	: Aleyhisselâm
b.	: Bin, ibn
bnt.	: Binti
bkz.	: Bakınız
Byy.	: Basım Yeri Yok
(c.c.)	: Celle Celâlühû
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
H.	: Hazreti
m.	: Mîlâdî
nşr.	: Neşreden, (Tahkik eden)
ö.	: Ölümü-ölüm tarihi
(ra)	: Radıyallâhu anhü/anhâ
(sav)	: Sallallâhu aleyhi vesellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkîk
trc.	: Tercüme, tercüme eden
tsz.	: Tarihsiz
Vb.	: Ve benzeri
V.dğr.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayınları
Yy.	: Yayınevi yok.

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Kur'ân ile ilgili çalışmalar hep en önemli olmuştur. Bu gün de aynı önemi haizdir. Çünkü Müminleri için en önemli kaynak rehber, önder ve öğüt Kur'ân'dır.

Tezimizin adı “Muhammed el-Gazâlî (1917-1996): Hayatı, Eserleri ve Tefsir Çalışmaları”dır. Hiç şüphesiz Kur'ân insanlara hidayet rehberi, kalplere şifa ve öğüt olarak gönderilmiş son ilahi mesajdır.¹ Kur'ân'dan sonra başka ilahi bir kitap gönderilmeyecektir. Zira son ilahî kitap Kur'ân kıyamete kadar canlılığını koruyacak, her dönemde insanların problemlerine çözüm üretebilecek genel prensipleri içermektedir. Ancak her çağa hitap etme güç ve canlılığını potansiyel olarak barındıran ilahi mesajların çağların ve toplumların değişmesine paralel olarak ortaya çıkan beşeri anlayış ve yaşayışların getirdiği sorunlara çözüm üretebilmesi, yine o çağda yaşayan âlimlerin Kur'ân'ı doğru anlayarak yorumlayabilmesi ve asrının sorunlarına çare olacak hükümler ortaya çıkarabilmesine bağlıdır.

İslam toplumlarının kültür, ahlak, bilim, teknoloji vb. alanlarda geri kaldıkları çağlarda yaşayan bir takım İslam âlimleri, Müslümanların geri kalış sebeplerini Kur'ân ile Sünnetten ayrılmalara ve bu iki aslın yerine hurafeler ikame etmelerine bağlayarak, Müslümanların içine düştükleri geri kalmışlıktan kurtulabilmeleri için dini anlayışlarını ıslah etmelerine yönelik bir takım fikirler sunmuşlardır.

İhyâ, Arapça kökenli bir kelime olup, yeniden canlandırma, diriltme, hayat verme, iyi duruma getirme, güçlendirme, geliştirme, yeni bir güç anlamlarında kullanılmaktadır.² Dinî terminolojide ise ihyâ genel olarak: Fundamentalizm ve selefilikle eş anlamlı olarak

¹ (Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/97); (Kur'an-ı Kerim, Yûnus, 10/57); (Kur'an-ı Kerim, Secde, 32/2).

² Türk Dil Kurumu, “İhya”, (Erişim Tarihi 03.06. 2021), <https://sozluk.gov.tr/>

ele alınmış ve dinin her türlü cahiliye unsurlarından ve olumsuzluklarından veya dine sonradan ilave edilen “bid‘atlardan” arındırılmasının dini asıl kimliği olan “selefe” dönüş ile mümkün olacağının ifade edilmesi anlamında kullanılmıştır.³ Bu bağlamda “Müslümanları içine düştükleri dinî, ahlakî ve kültürel yozlaşmadan ve bunların içtimaî ve siyasî yansımalarından kurtarmaya çalışmak, dini anlayışı ihyâ etmek demektir.”⁴

İslâm modernizminin ya da İslam ihyâcılığının ortaya çıktığı özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı Batı’nın İslam dünyasına birçok alanda meydan okuduğu dönemdir. Batı dünyasının daha önce görülmeyen bu meydan okumaları karşısında Müslümanların zayıflığı, kültürel durağanlığı neticesinde Müslümanlar kimlik bunalımı ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu dönemde bir takım Müslüman entelektüeller, yeniden ihyânın ya da yeniden dirilişin ancak zihniyet değişikliği ile mümkün olabileceğini ifade etmişlerdir. Zihniyet değişikliği ise ancak dinî ıslahın sonucunda gerçekleşebilecektir. Çünkü düşünce, inanç ve davranış/eylem arasında sarsılmaz bir bağ vardır. İslâm akidesi, kendi hakikatine uygun bir şekilde ortaya konur, dinî nasların yanlış anlaşılması nedeniyle İslam inancına giren hatalar ortadan kaldırılır, inanç, bid‘atlerin tahakkümünden kurtulursa, zihniyetler düzelir. Zihniyetlerin düzelmesi, ameller ve fiillerin fesattan kurtulmasını da beraberinde getirir. Böylelikle fertlerin ve toplumun hali ıslah olur. İslam gelişmeye mani olmaz. Bilakis terakkiyi emreder. Gelişmenin önünde engel olarak görülen dinî öğeler, dine sonradan eklenen geleneğin ürünleridir.⁵ Bu sebeple İslam akidesini, gelişmenin önünde engel olarak görülen bid‘atlardan arındırmak gerekir.

Biz bu çalışmamızda öncelikle bid‘atlarla mücadele eden ıslahatçı Mısırlı İslam âlimi Muhammed el-Gazâlî’nin (1917-1996) hayat hikâyesi, Kur’ân’ı tefsir metodu (ki Kur’ân’ın konulu tefsirinin yapılması gerektiği düşüncesiyle marûftur) ile Kur’ân ve sünnet anlayışı bağlamında savunduğu görüşlerini yakından tanımaya ve tanıtmaya çalıştık.

Çalışmamızda cevabı aranacak başlıca sorular şunlardır: Bir İslam âlimi olarak Muhammed el-Gazâlî (ö. 1996) kimdir? Gazâlî’nin problemlere çözüm üretmede Kur’ânî

³ Satılmış Öz, “Sosyolojik Bir Olgu Olarak Dini İhya Hareketlerinin Temelleri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 /1 (2014): 187-213.

⁴ Hanifi Şahin, “İhya Islah Hareketleri ve Selefilik İrtibatı” içinde *İslam Mezhepleri Tarihi Selefilik Çalıştayı*, Ed. Doğan Kaplan (Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi, 2015), 74.

⁵ Şahin, “İhya Islah Hareketleri”, 77-78.

yaklaşımı nasıldır? Ulûmu'l-Kur'ân konusunda Muhammed el-Gazâlî'nin görüşleri nelerdir? Gazâlî'nin Kur'ân'ı tefsir metodu nedir? Gazâlî'ye göre konulu tefsir metodu, çeşitleri ve özellikleri nelerdir? Gazâlî'ye göre tefsirde sünnetin yeri nedir?

Çalışmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın genel amacı, son dönemde yetişmiş önemli bir ilim, fikir ve aksiyon adamı olan Muhammed el-Gazâlî (1917-1996) ile ilgili bilgilere yer vererek, tefsire dair görüşlerini ve Kur'an ayetlerini İslam dünyasının yeniden uyanışı bağlamında yorumlamasını, tefsirde sünnetin yerini ve tefsir metodunu analitik bir bakış açısıyla araştırmaktır.

Mısırlı olan Muhammed el-Gazâlî, Kur'ân'ın konulu tefsirinin yapılması konusundaki görüşü ile İslam âlimleri arasında ayrı bir yere sahiptir. Davetçi kimliğinin yanında, son dönem Müslüman toplumlarının problemlerini yakinen bilen ve ihyâcî görüşleriyle çözüm önerileri sunan Muhammed el-Gazâlî'yi ve yorumlarını tanımak önem arz etmektedir. Muhammed el-Gazâlî, Kur'ân'ın tefsirinin konulu tefsir metoduyla yapılması gerektiğini, bu tür çalışmalara çok ihtiyaç duyulduğunu, hatta bazı araştırmacıların Kur'ân araştırmalarının geleceğini “Konulu Tefsir” çalışmalarında gördüklerini ifade etmiştir. *Nahve Tefsîrin Mevdû'îyyin li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerim* (Kur'ân'ın Konulu Tefsiri) adında tek ciltlik, sûre çerçeveli konulu tefsir metoduyla yazdığı eseri önemli bir çalışmadır. Eserde sûrelerin özelliklerini ortaya koyan ayetleri seçerek Kur'ân'ın tüm sûrelerini ayrı ayrı konu bütünlüğü içerisinde kısaca tefsir etmiştir.

Muhammed el-Gazâlî, yazdığı 60 civarındaki kitabında, dergi ve gazetelerde yayınlanan makalelerinde, Mısır ve farklı ülkelerde verdiği konferans ve panellerde, televizyon programlarında, üniversitelerde verdiği derslerde İslam toplumlarının dinî, içtimaî, ahlakî, idarî ve iktisadî sorunlarını dile getirmiş ve bu sorunlara ilişkin çözüm önerileri sunmuştur.

Biz bu çalışmamızda Muhammed el-Gazâlî (1917-1996) ile ilgili bilgilere yer vererek, Ulûmu'l-Kur'ân ve tefsire dair onun görüşlerini, İslam âleminin yeniden uyanışı için Kur'ân ayetlerine dair yorumlarını ve tefsir metodunu analitik bir bakış açısıyla araştıracağız. Ayrıca, Kur'ân ve sünnet bağlamında ele aldığı ve ihyâcî yanıyla serdettiği görüşlerini tasnif etmeye çalıştık.

Kur'ân konulu çalışmalar her dönem önemi haiz olduğu gibi bu dönemde de önemlidir. Özellikle çağdaş Müslümanların problemlerinin tespiti ve çözümüne yönelik öneriler ve gayr-i müslim dünyanın saldırıları karşısında İslam'ı savunan çalışmalar günümüzde de çok ehemmiyetli ve değerlidir. Gazâlî bu özelliklere sahip bir İslam âlimi ve 60'tan fazla eseri ile önemli yayınları olan, günümüz İslâmî düşünce ve hareketler üzerinde etkili olan birisidir. Böyle bir kişinin Kur'ân anlayışını konu edinen araştırmamız, Gazâlî'nin fikirlerini ortaya koyması ve günümüz problemlerine sunulan çözümleri konu edinmesi dolayısıyla önemlidir.

Literatür Değerlendirmesi

Yaptığımız araştırmalar sonucunda, Muhammed el-Gazâlî (1917-1996) hakkında ülkemizde yapılmış doktora vb. seviyede ilmî ve akademik çalışmalara ulaşamadık. Arap âleminde oldukça meşhûr olmasına rağmen Türkiye'de hakkında doktora vb. detaylı bir araştırmanın yapılmadığını, ancak yaklaşık altmış eserinden on dört tanesinin Türkçe'ye tercüme edildiğini tespit ettik. Gazâlî, birçok konuyu muhtelif eserlerinde dile getirmesi sebebiyle onun tüm görüşlerini araştırmak oldukça meşekkatli ve tafsilatlı bir çalışmayı gerektirir. Bu sebeple Gazâlî hakkında genel bir araştırma yerine onun bir konudaki görüşlerini içeren çalışmalar yapılmıştır. Gazâlî'nin belli bir konuda görüşlerini içeren çalışmalardan yalnızca birkaç tanesine işaret etmekle yetineceğiz:

Yunus Mellâl, *Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî fî Te'âmülihi ma'a'l-Kur'ân* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Cezayir Üniversitesi, Usûlu'd-Dîn Fakültesi, Akaid ve Dinler Bölümü, Cezayir, 2009-2010 Eğitim Yılı: "Kur'ân'ı Anlamada Muhammed el-Gazâlî'nin Yöntemi" anlamına gelen Arapça doktora çalışması ağırlıklı olarak Gazâlî'nin hayatı, konulu tefsir ve özellikleri ile genel olarak da Gazâlî'nin konulu tefsir metoduna yer vermektedir. Ancak söz konusu tezde Gazâlî'nin görüşlerinden daha çok tezi hazırlayanın görüşlerini destekler mahiyette yer verildiğini görmekteyiz. Araştırmacının konuları dağınık bir şekilde ele aldığını, bazı konuları incelerken Gazâlî'nin görüşlerine bazen hiç yer vermediğini ya da bir iki cümle ile değindiğini söyleyebiliriz. Bu da bizde Gazâlî'nin görüşlerini tespiti yerine, çalışma yapanın görüşlerini Gazâlî'nin görüşleriyle destekleme gayreti kanaatini oluşturmaktadır. Biz çalışmamızda Gazâlî'nin konulu tefsir metodu konusundaki görüş ve anlayışıyla birlikte Ulûmu'l-Kur'ân konularındaki ihyâcı kimliğini yansıtan görüşleri ve Gazâlî'ye göre

tefsirde sünnetin yerine de değinmeye gayret gösterdik. Zira Gazâlî, konulu tefsir metoduyla yaptığı tefsir ve tefsirin bu çeşidi konusundaki görüşlerinin yanı sıra İslam dünyasını ilgilendiren birçok konuda da fikirleriyle seçkin bir İslam âlimidir. Biz çalışmamızda ağırlıklı olarak tezimizin konusu olan “Muhammed el-Gazâlî (1917-1996): Hayatı, Eserleri ve Tefsir Çalışmaları” üzerinde durduk. Bunun yanında tezimizin öznesi olan Gazâlî’nin inanç ve düşünce dünyasını ülkemiz ilim âlemine tanıtmaya çalıştık.

Mustafa Karataş, “*Çağdaş Yazar Muhammed Gazâlî’nin Hadis ve Sünnet’e ilişkin görüşleri*”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2004, 37-73: Makalede Gazâlî’nin çeşitli kitaplarından hadis ve sünnete dair görüşlerinden alıntılar yapılarak onun hadis ve sünnet konusundaki görüşleriyle sınırlı bir çalışmadır.

Samet Onur, *Muhammed Gazâlî’de Nebevî Sünnet Anlayışı (Yüksek lisans Tezi)*, Necmeddin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Konya, 2017: Muhammed Gazâlî’nin *Nebevî Sünnet* adlı eserinin tahlili ve bu eserden hareketle Gazâlî’nin sünnet anlayışını içermektedir.

Şahin Güven, “*Muhammed Gazâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru’l-Mevzû li Suveri’l-Kur’âni’l-Kerîm İsimli Eserindeki Tefsir Metodu*”, *Bilimname XXXIV*, 2017/2, 97-116, Yayın Tarihi 31.10.2017: Müellif makalesinde Gazâlî’nin hayatı, eserleri ve *et-Tefsîru’l-Mevzû li Suveri’l-Kur’âni’l-Kerîm* adlı eseri hakkında kısaca bilgiler verdikten sonra onun tefsir yöntemini belirlemeye çalışmıştır. Ayrıca Konulu Tefsir hakkında bilgiler vererek Gazâlî’nin söz konusu eserinin Konulu Tefsir çalışmaları içerisindeki yeri ve önemine dair değerlendirmelerde bulunmuştur.

Abdulhamid Hasaneyn Hasan, *Min Makâlâtî’s-Şeyh el-Gazâlî, Nahdatü Mısır*, 4. Baskı, Kahire, 2005; Eser dört ciltten oluşmaktadır. Eserin ilk üç cildini Abdulhamid Hasaneyn Hasan, dördüncü cildini ise Halid Kemal et-Tâhir hazırlamıştır. Müellifler eserde, Gazâlî’nin farklı tarihlerde çeşitli dergilerde yayımlanan makalelerini bir araya getirmişlerdir. Birinci Cilt 222, İkinci cilt 213, üçüncü cilt 214 ve dördüncü cilt 269 sahifedir.

Çalışmamızda bizim ana kaynaklarımız Muhammed el-Gazâlî tarafından kaleme alınan yaklaşık 60 adet kitap ve çeşitli dergilerde muhtelif zamanlarda yazdığı makaleler, konferanslarından yazıya geçirilerek yayımlanan kitaplardır. Biz söz konusu kitaplarda dağınık şekilde bulunan konu başlıklarını genel bir tasnife tabi tutarak farklı eserlerinde

yer alan bir konuyu bir araya getirerek o konu hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya çalıştık.

Gazâlî, Mısır ve Arap âleminde fikirleri ve kitapları ile tanınan meşhûr bir âlimdir. Bu sebeple Arap âleminde hakkında birçok şey yazılmıştır. İmkânımız ölçüsünde Arap âleminde Gazâlî hakkında yazılan bilgilerden/eleştirilerden de faydalandık.

Çalışmanın Yöntemi

Bilimsel araştırmalarda en önemli ölçütlerden birisi kullanılan metodun bilimsel niteliklere göre yapılmış olmasıdır. Çünkü bilimsel araştırmalar nesnel-objektif olmak durumundadır. Bunu sağlayacak en önemli şey ise çalışmaya uygun metotların kullanılmasıdır. Araştırmamız sosyal bilimler alanındadır. Dolayısıyla veri toplama, analiz etme ve değerlendirmede sosyal bilimlerin kullanmış olduğu bilimsel metotlar kullanılacaktır. Araştırmamızda öncelikle Muhammed el-Gazâlî'nin eserlerinin tamamına ulaşmaya çalıştık. Gazâlî eserlerini Arapça olarak kaleme almıştır. Biz araştırmamızda Gazâlî'nin görüşlerini bizzat yazmış olduğu eserlerinden veya konuşmalarından yazıya geçirilmiş kitaplardan tespit etmeye çalıştık. Yani görüşlerini içeren birincil kaynaklardan faydalanmaya çalıştık. Gazâlî'nin leh ve aleyhinde bir tutum içinde olmaktan kaçındık. Mümkün olduğu kadar görüşlerindeki özgünlüğü ortaya koymaya gayret ettik. Gazâlî'nin görüşlerini tespit ettikten sonra yer yer diğer İslam âlimlerinin görüşleri ile karşılaştırma ve gerektiğinde eleştirilerde bulunmaktan da kaçınmadık.

Muhammed el-Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din* adlı eserin yazarı İmam-ı Gazâlî Ebû Hâmid Muhammed bin Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö.505/1111) ile karıştırılmaması için Ebû Hâmid Muhammed bin Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî'nin isminin geçtiği yerlerde tam ismini verdik. Üzerinde çalışma yaptığımız Muhammed el-Gazâlî'yi ise sadece Gazâlî olarak zikrettik.

Çalışmamızda yer alan ayetlerin mealleri verilirken, kimi zaman kendi tasarrufumuzun yanında, çoğunlukla *Diyanet İşleri Başkanlığı Meali* ve *Türkiye Diyanet Vakfı Meali*'nden yararlandık. Ayrıca müellif ve eser adlarıyla ilgili yazım kurallarıyla, müellif ve eser bilgilerinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'ni esas aldık.

Şekli açıdan, tezimizi “Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi”ne uygun olarak düzenledik. Tezin yazımında –

latinize edilmiş bazı Arapça kelime ve isimler istisna– Türk Dil Kurumu’nun Yazım Kılavuzu’nu esas aldık. Referanslarımızda klasik metin altı dipnot sistemini tercih ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED el-GAZÂLÎ'NİN (1917-1996) HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Hayatı

Gazâlî, 22 Eylül 1917 (5 Zilhicce 1335) yılında Mısır'ın Buhayra şehrinin "Neklâ el-Ineb" köyünde, fakir ve dindar bir ailede dünyaya gelmiştir. Bu bölgeden büyük şâir Mahmud Samî el-Barûdî (ö. 1904), Muhammed Abduh (ö. 1905), Selim el-Büşrâ (ö. 1916), Hasan el-Bennâ (ö. 1949), İbrahim Hamrûş (ö. 1960), Mahmud Şeltût (ö. 1963) ve Muhammed el-Behiy (ö. 1982) gibi birçok edebiyat ve ilim ehli yetişmiştir.⁶

Bizzat Gazâlî'nin anlattığına göre: tasavvufa düşkün ve tasavvuf ehline saygısı olan babası, rüyasında Ebû Hâmid el-Gazâlî'den (ö. 505/1111) aldığı işaret üzerine oğluna Muhammed el-Gazâlî adını vermiştir.⁷ Muhammed el-Gazâlî'nin babası bir gece rüyasında Ebû Hamîd el-Gazâlî'yi görmüş, Ebû Hamîd el-Gazâlî, Muhammed el-Gazâlî'nin babasına yakında evleneceğini, bir erkek çocuğu olacağını haber vermiş ve çocuğuna el-Gazâlî ismini vermesini tavsiye etmiştir.⁸ Dini ilimlere düşkün, bilgili ve hafız olan babası,⁹ çocuğu doğduktan sonra ona Muhammed el-Gazâlî ismini vermiştir. Böylece çocuğunun tam adı Muhammed el-Gazâlî Ahmed es-Sakkâ olmuştur.¹⁰

⁶ Muhammed el-Meczûb, *Ulemâ ve Müfekkîrûn 'Araftuhum* (Kahire: Dâru's-Şevvâf, 1992), 265; Mellâl, "Menhecû's-Şeyh", 17.

⁷ Kutub Abdulhamid Kutub ve Muhammed Âşûr, *Hutabu's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî* (Kahire: Dâru'l-İ'tisâm, tsz.) 13; Muhammed İmare, "Muhammed el-Gazzâlî", İçinde *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 531; 'Affâf Abdulgafûr Hamîd, "et-Tefsîru'l-Mevdû'î fi Müellefâtî's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî", içinde *Mü'temeru't-Tefsîri'l-Mevdû'î li'l-Kur'ânî'l-Kerim Vâki' ve Âfâk*, (Cezayir: Câmi'atü's-Şârîka, 2010), 2; Huneyş Nûreh, "Mehârâtü'l-İttisâli'l-İknâî İnde's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî, Dirâse Tahlîliyye Tatbîkiyye Hadisi'l-İsneyn-Enmûzece-" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü's-Şehîd Hamme Lahdar, Byy. 2014-2015 Eğitim-Öğretim Yılı), 25.

⁸ Meczûb, *Ulemâ ve Müfekkîrûn*, 265.

⁹ 'Affâf Abdulgafûr, "et-Tefsîru'l-Mevdû'î fi Müellefâtî's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî", s. 2.

¹⁰ 'Allâ Muhammed el-Gazâlî, "es-Sîretü's-Şahsiyye li's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî" içinde *el-Âtâu'l-Fikrî li's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî, Halka Dirâsiyye*, Muharrir; Fethî Hasan Melkâvî (Amman: el-Ma'hedü'l-Âlemî li'l-Fikrî'l-İslâmî, 1996), 183.

Gazâlî, yedi kardeşi ile beraber samimi ve kalabalık ancak maddi geliri az bir ailede, dindar bir çevrede yetişmiştir. Kardeşlerinin en büyüğü olması¹¹ sebebiyle, ailesinin kollanıp gözetlenmesi hususunda ona büyük umut bağlayan babası, hastalandığı zaman hanımına ve diğer çocuklarına: “*Üzülmeyin, sizi Allah’tan sonra Gazâlî’ye emanet ediyorum,*” sözleriyle Gazâlî hakkındaki beklentisini dillendirmiştir. Gazâlî’yi köy halkına, akrabalarına ve ihtiyaç sahiplerine iyilik yapmaya teşvik eden annesinin de faziletli, insanlara maddi ve manevi yardımda bulunmaktan hoşlanan, iyiliksever bir hanımefendi olduğu nakledilmiştir.¹²

Gazâlî, 20. yüzyılda yaşamış, kendini İslam davasına adanmış Mısırlı bir aksiyon ve fikir adamıdır. Yaşadığı dönemin sosyal, ekonomik ve siyasî hayatına dinî perspektiften bakarak eleştirilerde bulunmuş ve çözüm önerileri sunmuştur. Müslümanları uyarmak ve bilinçlendirmek için yazdığı makaleler ve kitaplarda kalemini; verdiği dersler, konferanslar ve hutbelerde dilini etkin bir şekilde kullanmıştır. İslam’ın ve Müslümanların aleyhine yapılan her saldırının karşısında yer almıştır. Yöneticilerin İslam’a mugayir kararlarını eleştirmekten uzak durmamıştır. Bu sebeple zamanın İngiliz sömürgesi altındaki Mısır’ın idarecileri ile anlaşamamıştır. Siyasî baskılar sebebiyle Mısır’da İslam’ı anlatmada rahat bir ortam bulamadığından Suûdi Arabistan, Katar, Libya ve Cezâyir gibi İslam ülkelerine giderek buralarda bulunan üniversitelerde dersler vermiştir. Çeşitli gazete ve dergilerde makaleler yazmış, radyo ve televizyonlarda dini programlar yapmış, üniversitelerde ve sivil toplum kuruluşlarında konferanslar vermiştir. Yazılarındaki fikrî ve kültürel zenginlik, edebî derinlik sebebiyle kendisine “İslam Davetinin Edebiyatçısı (أديب الدعوة)” unvanı verilmiştir.¹³ Nitekim Yusuf el-Kardâvî, Gazâlî’nin en önemli vasfının “davetçilik” olduğunu bildirmiştir.¹⁴

Gazâlî, yazılarında ve konferanslarında İslâm devletlerinin geri kalmasının, Batılı devletler karşısında yenilgiye uğramasının ve sömürge haline gelmesinin nedenlerini irdelemiştir. Müslümanların eski kudretli günlerine dönmesi için dinî alanda tecdîd, ıslâh

¹¹ Kutub ve Âşûr, *Hutabu’s-Şeyh Muhammed el-Gazâlî*, 13.

¹² Mellâl, “Menhecü’s-Şeyh”, 20; Nûreh, “Mehârâtü’l-İttisâli’l-İknâi inde’s-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 25.

¹³ Yunus Mellâl, “Menhecü’s-Şeyh Muhammed el-Gazâlî fî Teâmülihî Ma’a’l-Kur’ân” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Cezayir Üniversitesi, 2010), 24.

¹⁴ Yusuf el-Kardâvî, “el-Gazâlî Raculü’d-Da’ve”, İçinde *el-Âtâu’l-Fikri li’s-Şeyh Muhammed el-Gazâlî, Halka Dirâsiyye*, Nşr: Fethî Hasan Melkâvî (Amman: el-Ma’hedü’l-Âlemî li’l-Fikri’l-İslâmî, 1996), 210.

ve ihyâ hareketinin gerekliliğini savunmuştur. Ona göre, İslam devletlerinde yaşanan yenilmişlik, geri kalmışlık ve adaletsizliklerin ana nedeni Kur'ân'ı ve sünneti doğru anlamaktan uzaklaşmaktır. Kur'ân'ın lafzına verilen önem kadar anlamına önem verilmemesini, bid'at ve hurafelerle sünnetten uzaklaşılmasını eleştirmiştir. Hayatını İslam'a, Müslümanlara ve Müslümanların dini değerlerine saldıranlara karşı mücadeleye adanmış, doğru bildiğini söylemekten ve yazmaktan geri durmamıştır. Bu sebeple birçok siyasî baskılara maruz kalarak hayatının bir bölümünü ülkesinden uzakta geçirmek zorunda kalmıştır. Açık fikirliliği, yazılarındaki edebî üslubu, etkili hitabeti ve hayatındaki örnek ahlâkıyla Arap ülkeleri başta olmak üzere İslam ülkelerinde etki bırakmış ıslahatçı, düşünür ve aksiyoner bir âlimdir.

Gazâlî, 1995 Kasım'ında hastalığı ve yaşının ilerlemiş olmasına rağmen, Kahire İslâmî Araştırmalar Birliği'nin temsilcisi olarak Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın 50. yılı kutlamalarına katılmak üzere Amerika Birleşik Devleti'ne gitmiştir.¹⁵ 1996 yılında Suûdi Arabistan'ın Riyad şehrinde geleneksel olarak yapılan *el-Cenediriyye Festivali*'ne katılması için bir davet almıştır. Sağlığı iyi olmadığı için bu yolculuğa çıkmamayı planlamış ve toplantıya katılamaması hususunda çok belîğ bir mektup yazarak özürlerini bildirmiştir. Bu mektupta yazdıklarından bir bölümü şöyledir:

“Müslümanların problemlerini ve sıkıntılarını incelemek üzere bir araya gelen kardeşlerim. Benim sizinle beraber olmam gerekiyordu. Fakat yaşım ve hastalığım beni bundan alıyordu. Ben 79 yaşındayım ve vücudumda birçok rahatsızlık var. Bu hastalıklar bana Zekerîyya'nın (as) sözlerini tekrarlattırıyor. “O şöyle demişti: “Rabbim! Şüphesiz kemiklerim gevşedi. Saçım sakalım ağardı.”¹⁶ Aslında ben bu asırda yaşamıyorum. Ben sanki Tatarlar'ın Bağdat'a girdiği günde yaşıyorum. Çünkü Haçlılar Beytü'l-Makdis'e girdiler! Ben İslam'ın eski ve yeni belalara düşer olduğu büyük yenilgilerin içinde yaşıyorum. Savunmada olanların ölümü göze almalarını ve sığınmacıların zilletini hissediyorum. Kardeşlerim, İslam'la savaşımların kinleri bana sürpriz olmadı. Çünkü ben Allah'ın (c.c.) şu sözünü biliyorum: “Onlar, güç yetirebilseler, sizi dininizden döndürünceye

¹⁵ Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 34.

¹⁶ (Kur'an-ı Kerim, Meryem, 19/4).

kadar sizinle savaşmaya devam ederler.”¹⁷ Kardeşlerim, size adımlarınızı doğru attırması ve gayretlerinizi kabul etmesi için Allah’a dua ediyorum. İnancım şudur ki, göz aydınlığı olacak güneş, yakında İslâm erlerinin üzerine doğacaktır. “Allah işinde galiptir, fakat insanların çoğu bunu bilmezler.”^{18,19}

Konseye, festivale gelemeyeceği hususunda mazeretini bildirdikten sonra festivale gelenlerle Gazâlî arasında telefon konuşmaları aracılığıyla karşılıklı teklifler ve öneriler olmuştur. Telefonla iletişimde zorlanınca, hasta olduğu halde, Riyad’a gitmiştir. Festivalin dördüncü çalışma gününde, konferansçılardan birine eleştiri yapmaya hazırlandığı sırada, kalp krizi geçirmiş ve 1996 senesinin Mart ayında Cumartesi günü akşam vefat etmiştir. Medine-i Münevvere’de Bakî Mezarlığı’na defnolunmuştur. Kabri İmam Mâlik’in kabrinin çok yakınında, İmam Mâlik ile yedi kurradan biri olan İmam Nâfi’in kabrinin arasında belirli bir yerdedir. Nitekim Gazâlî’nin hayatının son anlarını anlatanların zikrettiğine göre, bu son konferansta duygularını harekete geçiren bir konuşmacının sözlerini işitince, eleştiri talebinde bulunmuş, sonra talebini tekrar etmiş, oturum başkanı Gazâlî’den konuşmacının sözü bitene kadar beklemesini istemiştir. Ancak o, duyduğu sözlerin ağırlığını taşıyamamış ve kalp krizi geçirerek vefat etmiştir.²⁰

1.2. Eğitim Hayatı

1.2.1. Öğrenim Gördüğü Kurumlar

Kur’ân eğitimine henüz 5 yaşında iken “küttâb” diye isimlendirilen köyündeki Kur’ân kursunda başlayan Gazâlî, 10 yaşına geldiğinde Kur’ân’ı ezberlemiş,²¹ aynı yerde okuma-yazma ve biraz da matematik öğrenmiştir.²² O bu günlerini şöyle anlatmıştır:

¹⁷ (Kur’an-ı Kerim, Bakara, 2/217).

¹⁸ (Kur’an-ı Kerim, Yusuf, 12/21).

¹⁹ Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 35.

²⁰ Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 34-37.

²¹ ‘Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru’l-Mevdû’î fi Müellefâti’ş-Şeyh”, 2; Hamdi Emin Abdullah Muhammed, “el-İslâhu’l-İctimâ’î fi’l-Fikri’l-Mu’âsir, Dırâse Mukârane Beyne eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî ve ed-Doktor Fuât Zekerıyyâ” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Câmi’atü’l-Ezher, 2017), 44.

²² Dehman Zeyrak ve et-Tahir İbrahimi, “Menhecü’l-Fikriyyi’t-Terbeviyyi’l-İslâmî ‘İnde eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, *Mecelletü ‘Ulûmi’l-İnsan ve’l-Mücteme’*, 23 (2017): 20.

“Ezberi iyi yapmak için gece-gündüz çalışıyordum. Namaz kılarken, yolda yürürken, uykumdan önce ve tek başıma iken sürekli Kur’ân okuyordum.”²³

Köydeki geleneksel Kur’ân kursu eğitiminden sonra ilköğretim ve ortaöğretime devam edebilmesi için, köyünün bağlı olduğu Buhayra şehrine en yakın Ezher Okulu’nun bulunduğu İskenderiye şehrine gitmesi gerekmiştir. Oğlunun istikbalde başarılı olacağına inanan ve onu okutmaya kararlı olan babası Ahmet Sakkâ, Gazâlî’nin yaşının küçük oluşunu göz önünde bulundurarak köyündeki mal varlığını satmış ve ailesiyle birlikte İskenderiye’ye taşınmıştır. Burada bir kitapçı dükkânı satın alarak orayı işletmiştir. Nitekim Ezher İlkokulu’nun giriş sınavını kazanan yaklaşık 200 öğrenciden biri olan Gazâlî, 1928 yılında 11 yaşında Ezher’in ilkokuluna başlamıştır.²⁴ O, itaatkâr ve mütevekkil bir mümin mantığıyla başarılarını nefesine, aklına veya zekâsına değil, bilakis mümin, mütevekkil ve sabırlı olan babasının dualarına bağlamıştır. Nitekim hayatının bu döneminin kahramanının babası olduğunu şu cümlelerle ifade etmektedir: “*Bu merhalenin kahramanı, oğlunu Allah’a hibe eden babadır.*”²⁵ Babası İskenderiye’ye taşındıktan dört sene sonra ekonomik sıkıntılar sebebiyle köyüne dönmek zorunda kalmıştır.²⁶

Dört sene ilkokul, üç sene ortaokul ve iki sene lise²⁷ olmak üzere 1928-1937 yılları arasında İskenderiye’de bulunan Ezher Dinî Enstitüsü’nde (ilk, orta ve lise eğitimleri) dokuz sene eğitim görmüştür.²⁸ Sınavda başarılı olarak yaklaşık 200 kişinin girdiği Ezher’in ilkokulu ve ortaokulundan sonra, Ezher Lisesi’ne giriş sınavında da başarılı olan yaklaşık 70 kişinin arasında Gazâlî de bulunmaktaydı.²⁹ Ancak bu süreçte Mısır ve Doğu Arap coğrafyasının her bölgesinde birbiriyle mücadele halinde olan akımlar oluşturulmuştur. Öğrenci ve siyasîlerin bitmek bilmeyen eylemlerinin kaynağı, İngilizlerin Mısır topraklarını işgali idi. Bu eylemler Gazâlî’nin bir sene lise eğitiminden ayrı kalmasına ve kefaletle çıktığı hapishaneye düşmesine neden olmuştur.³⁰

²³ Allâ Muhammed el-Gazâlî, “es-Sîretü’ş-Şahsiyye li’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 183.

²⁴ Gazâlî, “Kıssatü Hayât”, *İslâmiyyetü'l-Ma'rife, Aded Hâss ani'ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî*, 2/7 (1997): 158-159; Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 21-22.

²⁵ Gazâlî, “Kıssatü Hayât”, 159; Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 21.

²⁶ Gazâlî, “Kıssatü Hayât”, 160.

²⁷ Meczûb, *Ulemâ ve Müfekkîrûn*, 265.

²⁸ Gazâlî, “Kıssatü Hayât”, 159-163.

²⁹ Gazâlî, “Kıssatü Hayât”, 164.

³⁰ Meczûb, *Ulemâ ve Müfekkîrûn*, 270; Gazâlî, “Kıssatü Hayât”, 161.

Daha öncede ifade ettiğimiz üzere hafızlığını ve okuma yazma eğitimini köyündeki kursta tamamlayan Gazâlî İskenderiye'deki İlkokulu 1932 bitirmiştir. Liseden mezun olduktan sonra 1938 yılında Kahire'deki Ezher Üniversitesi Usûlu'd-Dîn Fakültesi'ne girmiş ve 1942 yılında buradan mezun olmuştur. 1943 yılında aynı üniversitenin Arap Dili Fakültesi'nde “davet” konusunda ihtisas yapmış ve ders vermede “uzman” unvanını elde etmiştir. Bu uzmanlık, yüksek lisans derecesine muadildir.³¹ Neticede ilkokul, ortaokul, lise ve üniversite olmak üzere Ezher okullarında toplam 15 sene eğitim görmüştür.³²

1.2.2. Hocaları

Gazâlî'nin yetişmesinde ailesinin, yetiştiği çevrenin, okuduğu okullardaki öğretmenlerinin büyük katkısı olmuştur. Ayrıca okul dışında tanıştığı birçok âlimin sohbetleri ve konferanslarının yanı sıra kendisiyle tanışmadığı veya aynı çağda yaşamadığı halde bazı âlimlerin kitapları da yetişmesinde etkili olmuştur. O, ilim ve davet yolunda en çok etkilendiği kişinin Hasan el-Bennâ (1906/1949)³³ olduğunu ifade etmiştir.³⁴ Anlattığına göre, İskenderiye'de lisede okurken her akşam namazından sonra ders çalışmak üzere Abdurrahman b. Hürmüz Camisi'ne gitmeyi alışkanlık haline getirmiştir. Bir akşam Abdurrahman b. Hürmüz Camisi'ndeyken tanımadığı bir genç ayağa kalkarak “*Her nerede olursanız olun Allah'tan korkun. Kötülüğün arkasından hemen iyilik yapın. İnsanlara karşı güzel ahlakla muamelede bulunun*”³⁵ hadis-i şerifini anlatmıştır. Sohbeti yapan Hasan el-Bennâ'dır. Bu, Hasan el-Bennâ ile ilk karşılaşmasıdır. Gazâlî, camide yapılan bu sohbetten etkilenmiştir. Hayatında keskin bir değişim olmuş ve İhvân-ı Müslimîn'in kuruluşunda kurucu üyeleri arasında yer almıştır. Hasan el-Bennâ'ya tâbi olmaya, İslam'a ve Müslümanlara hizmet etme hususunda dar ve patika yolda yürümeye karar vermiştir. Beraberlikleri Hasan el-Bennâ vefat edene kadar

³¹ Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 22; Nûreh, “Mehârâtü'l-İttisâli'l-İknâi İnde’ş-Şeyh”, 25.

³² Gazâlî, *Kifâh Dîn*, (Kahire: Nehda Mısır, 2005), 174.

³³ İhvân-ı Müslimîn teşkilâtının kurucusu Mısırlı fikir ve mücadele adamıdır. Bkz. İbrahim el-Beyyûmî Gânîm, “Hasan el-Benna”, içinde *DÎA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 307-310.

³⁴ Yusuf el-Kardavî, *eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî, Kemâ ‘Areftüh Rıhle Nısf Karn* (Kahire: Dâru’ş-Şurûk, 2000), 32.

³⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl ed- Dârimî, *es-Sünen* (Byy: Yy, 1436/2015), 1: 1187.

devam etmiştir.³⁶ Hasan el-Benna'nın kendisinin hocası olduğunu ve onun ilminden faydalandığını şu sözleriyle ifade etmiştir:

*“Hasan el-Bennâ benim birçok alanda ilk hocamdır. Ben öğrenci iken onun Kur'ân-ı Kerim hakkında verdiği konferanslarını dinliyor, evime dönüyor, bu konferanslardan onun anlayışını gücüm yettiği kadar özetliyordum. Sonunda bu alanda bir kitap oluştu. Özel çabalara, gayretlere ve şahsi bir zevke dayanan tefsir metodu hususunda Şehit İmam'dan istifade ettim. Çünkü bu tefsir Allah'ın kitabı üzerinde uzun ve derin düşünmeye ve kuvvetli bağa dayanıyordu...”*³⁷

Gazâlî, “el Menâr”³⁸ ekolünü Hasan el-Bennâ aracılığı ile tanımıştır. Zira Hasan el-Bennâ, Reşit Rıza'nın metodundan etkilenmiştir. Gazâlî'nin de aralarında bulunduğu İhân'ın gençlerini Muhammed Abduh³⁹ ve Muhammed Reşid Rıza'nın⁴⁰ eserlerini okumaya teşvik etmiştir.⁴¹ Gazâlî, Reşit Rıza'nın tefsiri *el-Menâr*'ı okuduğunu, tefsirinde yazdığı şeylerde, canlı bir varlığın sınırlarının birbirine bağlandığı gibi sûrenin parçalarını yani ayetlerini birbirine bağlayan bağları anlamada bilgili ve dinç bir zihnin, keskin bir anlayışın keşfedebileceği süre çerçeveli konulu tefsirin ilk ürünlerini bulduğunu bildirmiştir. *el-Menâr*'ı okuyan bir kişinin mânâ ve hikmeti ortaya çıkarmada, şüpheleri yok etmede ve yakîn imanı destekleme hususunda Reşit Rıza'nın üstünlüğünü anlayabileceğini ifade etmiştir.⁴²

O, ilkokuldan başlayarak eğitiminin her aşamasında alanında yetkin ve seçkin hocalardan ders almıştır. Bu hocalar onda güzel bir etki bırakmıştır. Hocalarının fazilet ve üstünlüklerini hayatı boyunca anmaya devam etmiştir.⁴³ Yaşının ilerlediği dönemlerde

³⁶ Meczûb, *Ulemâ ve Müfekkîrûn*, 268; Gazâlî, “Kıssatü Hayât”, 163-164; ‘Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru'l-Mevdû'î fi Müellefâti's-Şeyh”, 7.

³⁷ Kardâvî, *Kemâ 'Arefîh*, 115; ‘Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru'l-Mevdû'î fi Müellefâti's-Şeyh”, 7.

³⁸ Kahire'de 1898-1940 yılları arasında yayımlanan kültürel ve siyasî bir dergidir. Bkz. Muhammed Harb, “el-Menâr”, içinde *DÎA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29: 116-118.

³⁹ Muhammed Abduh b. Hasen Hayrillâh et-Türkmânî el-Mısırî (1849-1905), Mısırlı İslâm düşünürü, yenilik hareketinin öncülerindendir. Bkz. M. Sait Özervarlı, “Muhammed Abduh”, içinde *DÎA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 482-487.

⁴⁰ Reşid Rızâ (1865-1935), Çağdaş İslâm düşüncesinin öncülerinden, ıslahatçı âlimdir. Bkz. M. Sait Özervarlı, “Reşid Rızâ”, içinde *DÎA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 482-487.

⁴¹ ‘Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru'l-Mevdû'î fi Müellefâti's-Şeyh”, 8.

⁴² Gazâlî, *İlel ve Edviye* (Byy: Dâru's-Şurûk), 72.

⁴³ ‘Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru'l-Mevdû'î fi Müellefâti's-Şeyh”, 2.

bile henüz ilkokul çağındaki anısını zikrederek öğretmenini hayırla yâd etmiştir⁴⁴ Zirvedeki bu hocaların birçoğu dini ilimlerde önemli ve meşhûr kişiler olup çağdaş ve yeni İslâmî düşüncede meşhûr eserler bırakmışlardır.⁴⁵

Gazâlî, hutbelerinin yer aldığı *Hutabu eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî* (خطب الشيخ - محمد الغزالي - *Gazâlî'nin Hutbeleri*) adlı esere yazdığı ön sözde, istifade edip kendilerinden ilim aldığı hocalarından bir kısmını zikretmiştir. Eğitim hayatında kendisinde etki bırakanlardan bahsederken lise döneminde özellikle, Garbâvî (ö. 1971) ve Abdulaziz Bilâl'den etkilendiğini, bu iki hocanın nefis terbiyesi alanında çalıştıklarını, ibadet ve takvada yüksek mertebelerinin bulunduğunu ifade etmiştir. Allah'ın hakkını gözetmeyi, ahireti talep etmeyi ve ilmî unvanları elde etmenin fitnesinden uzak durmayı derste mezcettiklerini, zira ilmî unvanların vızılığı ile birlikte dinde hedeflenen ihlâsın yok olabildiğini zikretmiştir. Üniversite yıllarında kendisini en çok etkileyen hocalarından tefsir alanında önemli bir yeri olan ve daha sonra Ezher Üniversitesi'ne rektör olan, tefsir hocası Mahmut Şeltût'un (ö. 1963) tefsir alanında gözle görülür bir gücünün yanında fıkıh ve tüm dinî ilimlerde derin bilgisinin olduğunu, etrafında birçok kişinin toplandığı seçkin ve bilge bir şahsiyet olduğunu bildirmiştir.⁴⁶

Etkilendiği kişiler arasında *Menâhil'ül-İrfân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* adlı kitabın yazarı olan Abdulazim ez-Zürkânî'yi (ö. 1948) de zikretmiştir. Usûluddin Fakültesi'nde hoca olan Abdulazim ez-Zürkânî'den, ilmî alanda ve davet hayatında etkilendiğini, ez-Zürkânî'nin ilim ve edebiyatın arasını cem eden bir âlim olduğunu, *Menâhilü'l-İrfân...* adlı eserindeki ibarelerinin onun belagatta, üslubunun güzelliğinde ve anlatımının sadeliğindeki gücünü gösterdiğini söyler. Her ne kadar etkilendiği kişiler arasında saymasa da, kendisinden ders aldığı ve etkilendiği kişilerden biri de Muhammed

⁴⁴ Nitekim ilkokuldaki hocasının samimiyet ve ihlâsına dair şöyle bir hatıra anlatır; “*Nahiv (dil bilgisi) hocam soru sormuştu ve ben o zamanlar ilkokul öğrencisi idim, Bana: “رأيت الله أكبر كل شيء” cümlesinin irabını yap demişti. Ben: “رأيت” (gördüm), fiil ve fâil (özne)dir. “الله” (Allah) lafzı, Mensûbun ala't-ta'zîm, dedim. O esnada öğrenciler arasında bir kargaşa meydana geldi. Ben mahcup bir halde öğretmenime baktım. Öğretmenimin gözlerinden yaşlar aktığını gördüm. Kalbinde Allah aşkı olan bir insandı, bana öğrettiği gibi, lafzatullahı saygı göstererek birinci mef'ûlün bih (yapılan, etkilenen) dememeden etkilenmiş ve Allah'a karşı olan edebinden iki gözünden yaşlar akıyordu.” Bkz. Gazâlî, “Kıssatü Hayât”, 156.*

Arapça kaideye göre الله lafzı için mef'ûlün bih (failin –öznenin- filinden etkilenen) şeklinde tahlilini yapması gerekirken Allah lafzına olan saygısı sebebiyle الله lafzı, ta'zîm üzere mensubtur (üstün hareke ile hareketlenmiştir) cevabını verdiği anlaşılmaktadır.

⁴⁵ Mellâl, “Menhecü'ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 24.

⁴⁶ Kutub ve Âşûr, *Hutabu'ş-Şeyh*, 1: 14

Ebû Zehrâ'dır (ö. 1974). Zira Muhammed Ebû Zehrâ'nın *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ, el-Kur'ân* ve *el-Mücteme'ü'l-İnsânî fî Zillî'l-Kur'ân* adlı eserlerini konulu tefsir çeşidinden kabul etmek mümkündür.⁴⁷ Gazâlî de Kur'ân'ın konulu tefsirinin yapılmasının gerekliliğini savunmuştur.⁴⁸ *Nahve Tefsîrin Mevdû'iyin li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerim* adlı Kur'ân'ın konulu tefsirini yaptığı müstakil bir kitap yazmıştır.⁴⁹

Yazdıkları eserler hususunda Edebiyatçı-Yazar Abbas Mahmud el-Akkâd'ı (ö. 1964) da övmüştür. Her ne kadar aralarında doğrudan bir iletişim olmasa da eserlerine atıfta bulunmuştur. Konulu tefsir hususunda Muhammed Abdullah Draz'dan (ö.1958) istifade ettiğini bildirmiştir.⁵⁰ En çok beğendiğini belirttiği kişilerden biri de o zamanlar “Cezayirli Müslüman Âlimler Derneği”nin ikinci adamı olan el-Beşîr el-İbrâhimî'dir (ö. 1965).⁵¹ el-İbrâhimî'yle İhvân-ı Müslimîn'in genel merkezinde verdiği bir konferanstan sonra tanışmıştır. Onun kelimelerinin dinleyici üzerinde etki bırakan bir yönü olduğunu söyleyen Gazâlî'ye göre, “*el-İbrâhimî'nin sadece devrimci bir hatip olduğunu düşünmek hatadır. O anlayışlı, akıllı ve ileri görüşlü biri idi.*”⁵²

Gazâlî yukarıda bahsedilen hocalardan başka birçok hocadan istifade etmiştir. Gazâlî'nin hocası olarak zikrettiklerinin bazıları şunlardır: Muhammed Ahmet el-Gamravî, Muhammed Abdullah Mâzî (ö. 1937), Abdulvahhab Hallâf (ö. 1956), Muhammed el-Hıdır Hüseyin (ö. 1958), Abdulvehhab Azzâm (ö. 1959), Muhammed Yusuf Musa (ö. 1963), Emin el-Hûlî (ö. 1966), Muhammed el-Behiy (ö. 1982). Gazâlî zirvedeki bu hocalardan ilim almış, düşünce dünyasının oluşmasında bu âlimlerden etkilenmiştir.⁵³

1.3. Resmî Vazifeleri ve Sivil Faaliyetleri

Gazâlî, 1943 yılında Ezher Üniversitesi'nin Arap Dili Fakültesi'nde “davet” konusunda ihtisas eğitimini tamamladıktan sonra Mısır devlet dairelerinde memur olma

⁴⁷ ‘Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru'l-Mevdû'î fî Müellefâti's-Şeyh”, 9.

⁴⁸ Gazâlî, *Nahve Tefsîrin Mevdû'iyin li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerim* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2000), 6.

⁴⁹ Söz konusu eserinin ismi; *Nahve Tefsîrin Mevdû'iyin li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerim*'dir.

⁵⁰ Gazâlî, *Nahve Tefsîrin Mevdû'iyin*, 5.

⁵¹ Tam adı Muhammed el-Beşîr b. Muhammed b. Ömer es-Sa'dî el-İbrâhimî olup, Cem'iyetü'l-Ulemâi'l-Müslimîn'in kurucularından Cezayirli âlim ve ıslahatçıdır. Bkz. Mâzin Salâh Mutabbakânî, “İbrâhimî, Muhammed Beşîr”, içinde *DÎA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 361-362.

⁵² Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 25; ‘Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru'l-Mevdû'î fî Müellefâti's-Şeyh”, 9.

⁵³ Gazâlî, “Kıssatü Hayât”, 167; Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 25.

hakkını elde etmiştir. Mezuniyeti, Mısır Vakıflar Bakanlığı'nın Ezher mezunları arasından imamlık, hatiplik ve öğretmenlik görevlerinde çalışacak memur alımı sınavı ilanıyla aynı döneme denk gelmiştir.⁵⁴ Yazılı ve sözlü olarak yapılan sınava müracaat eden yüzlerce kişinin arasında sınavı beşinci sırada kazanmış ve Kahire'de bulunan *el-Atabetü'l-Hadrâ Camii*'ne imam-hatip ve öğretmen olarak atanmıştır. Atabe Camisi'ne atanmasından henüz bir ay geçmeden Gazâlî'yi dinlemek için gelen cemaat camiye sığmamaya başlamıştır. Bunun üzerine cemaatin çoğu caminin bulunduğu meydana hasır sermek zorunda kalmıştır. Gazâlî'nin hutbesini caminin dışında kalan cemaatin de dinleyebilmesi için ses hoparlörle dışarıya verilmiştir.⁵⁵ Çünkü burada verdiği güçlü ve etkili hutbeler sebebiyle Cuma günleri mescidin çevresi cemaatle dolup taşmaya başlamıştır.⁵⁶

Vakıflar kurumunda çalışması sebebiyle görevi önceleri imamlık idi. Gazâlî, imamet ve hitabetteki başarısıyla mescitler müdürünün güvenini kazanmış, mescitler müdürü ona Kral Faruk'un⁵⁷ da bulunduğu, *el-Menyel Mahallesi*'ndeki caminin açılışında Cuma namazında okunacak hutbeyi hazırlama görevini vermiştir. Genç Hatip Gazâlî, İslam daveti alanında o zamanlar iki farklı sıfatla çalışmıştır. Birincisi, resmi görevidir. Resmi görevi: el-Atebetü'l-Hadrâ Camisi'ndeki İmamlık ve vakıflardaki işidir. Diğeri ise sivil çalışmalarıdır ki bu, İhvân-ı Müslimîn'le birlikte yaptığı aktivitelerdir.⁵⁸ Bu durumu Gazâlî şöyle nitelemiştir: *"Bu camide ve birbirini takip eden çalışma alanlarında benim için çift sıfat vardı. Ben hem İhvân-ı Müslimîn'in adamlarından biri idim hem de bakanlığın hocalarındandım. Resmî ve gayr-i resmî, her iki sıfatı mezcetmek konusunda zorlanmadım."*⁵⁹

İmam-hatip olarak göreve başladığı Vakıflar Bakanlığı'nda Eğitim İşleri Genel Müdürlüğü, Davet ve İrşad İşleri Genel Müdürlüğü (1971) ve Camileri Denetleme Müdürlüğü görevlerini de yapmıştır.⁶⁰ Fakat o, bu idari görevlerle yetinmemiş ders verme

⁵⁴ Zeyrak ve İbrahimî, "Menhecü'l-Fikriyyi't-Terbeviyyi'l-İslâmî", 23.

⁵⁵ Gazâlî, "Kıssatü Hayât", 175-177.

⁵⁶ Alâu Muhammed el-Gazâlî, "es-Sîretü's-Şahsiyye li's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî", 184; 'Affâf Abdulgafûr, "et-Tefsîru'l-Mevdû'î fi Müellefâtî's-Şeyh", 3.

⁵⁷ Kral Fâruk (1920-1965), son Mısır kralıdır (1936-1952). Bkz. Mustafa L. Bilge, "Fâruk", içinde *DÎA* (İstanbul: TDV Yayınları 1995), 12: 177.

⁵⁸ Mellâl, "Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî", 26.

⁵⁹ Gazâlî, "Kıssatü Hayât", 177; Mellâl, "Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî", 26.

⁶⁰ Abdullah Muhammed, "el-İslâhu'l-İctimâ'î Fi'l-Fikri'l-Mu'âsir", 44.

ve ıslah işinde olanca gücüyle çalışmıştır. Bu konuda o şöyle der: “İdari kadroda çalışmaya başladıktan sonra, ben bu idari görevle yetinmedim. Camilere, derneklere ve fakültelere koşuşturarak İslam’ı anlatıyordum. Saldıranlara karşı İslam’ı savunuyor ve isteklilere İslam’ın inceliklerini açıklıyordum. Burada övgüye de eleştiriye de, onura da ihanete de maruz kalıyordum.”⁶¹

Gazâlî, davet çalışmalarında birçok zorlukla karşılaşmıştır. Sıkıntılar 1948 yılında başlamıştır. O yıl İhvân-ı Müslimîn’in kapatılması kararı çıkmış, kapatma kararını mal varlıklarına el konulması, işkence ve İhvân-ı Müslimîn üyelerinin hapse atılması takip etmiştir. Bu durum, İhvân-ı Müslimîn’in kurucusu ve ilk lideri Hasan el-Benna’nın suikastla öldürülmesiyle bitmiştir. Gazâlî ise Tûr Hapishanesi’ne atılmıştır.⁶² Fakat o, bir köşede sakin sakin durma ve teslim olmaya karşı direnmiş, hapishanedeki İhvân-ı Müslimîn üyelerini toplamış ve onlara liderlik yaparak hapishaneyi ilim ve bilinçlenme yerine dönüştürmüştür. Zira o, tutuklulara imamlık yapmış, Cuma günleri hutbe vermiş ve onları sohbet ve ders halkalarında bir araya getirmiştir. Gazâlî, dokuz ay hapishanede kaldıktan sonra⁶³ 1949 yılında hapishaneden çıkmıştır.⁶⁴

İhvân-ı Müslimîn cemaatinin kurucusu ve ilk başkanı Hasan el-Bennâ suikast sonucu vefat ettikten sonra Hasan el-Hudeybî (1891-1973), İhvân-ı Müslimîn’in başkanlığına seçilmiştir. Gazâlî’nin İhvân-ı Müslimîn’in ikinci başkanı Hasan el-Hudeybî ile ilk zamanlar ilişkisi iyi olup davet yolculuklarında çeşitli bölgelere giderken ona eşlik etmiştir. el-Hudeybî, davet ile ilgili bazı yazılar yazması hususunda başkalarından daha muktedir olarak gördüğü Gazâlî’ye sorumluluk vermiştir. Bu güzel ilişki, 1952 yılındaki 23 Temmuz siyasî devrimine kadar devam etmiştir. Cemal Abdünnâsır,⁶⁵ devrim yapmak için İhvân-ı Müslimîn’den destek isteyince ordu hareketiyle İslâmî esaslara dayalı bir rejimin kurulmasını isteyen İhvân-ı Müslimîn’in başkanı Hasan el-Hudeybî, teşkilâtın bütün birimlerine bir genelge yayımlayarak hareketin desteklenmesini sağlamıştır. Ancak devrimciler, yanlarında durup kendilerini destekleyen İhvân üyelerini içlerine almamışlardır. Cemal Abdünnâsır, cemaatin yöneticilerinin arasını bozup birbirlerine

⁶¹ Gazâlî, “Kıssatü Hayât”, 193; Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 27.

⁶² Kardâvî, *Kemâ ‘Arefüih*, 16.

⁶³ Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 27.

⁶⁴ ‘Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru’l-Mevdû‘î fi Müellefâti’ş-Şeyh”, 3.

⁶⁵ Mısırlı devlet adamı Cemal Abdünnâsır (1918-1970), Mısır’ın İkinci Cumhurbaşkanıdır. Bkz. Davut Dursun, “Cemal Abdünnâsır”, İçinde *Türkiyr Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 296-301.

sûizan beslenmeleri için çalışmıştır. Neticede cemaatin yöneticilerinin arasını bozmayı başarmış hatta bir grup genç, işi İhvân-ı Müslimîn'in genel merkezini kuşatmaya ve yönetimin kararına karşı çıkmaya kadar götürmüştür. Cemaatin yöneticileri, aralarında Gazâlî'nin de bulunduğu dört eski yöneticinin İhvân-ı Müslimîn cemaatindeki üyeliklerine son verme kararı almıştır.⁶⁶ Bu karar üzerine Gazâlî İhvân-ı Müslimîn teşkilatından ayrılmış ve bu dönemden itibaren İslâmî davete hiçbir teşkilata bağlı kalmadan devam etmiştir.⁶⁷ Gazâlî, Hasan el-Hudeybî'nin idaresini şiddetle eleştirmiştir. Gençliğini geçirdiği ve uğruna ömrünü adadığı İhvân-ı Müslimîn'den uzaklaştırma kararı ilan edilince eleştirinin şiddetini arttırmıştır. Kendisinin, bina edenlerden ve tuğlalarını taşıyanlardan biri olduğu evden (yani kurucularından olduğu İhvân-ı Müslimîn hareketinden) uzaklaştırılacağı bir günün gelmesini tasavvur bile etmemiştir.⁶⁸

Gazâlî, hapisane ve zindanlarda İhvân-ı Müslimîn üyelerinin çektiği işkenceyi ve el-Hudeybî'nin rejime karşı gösterdiği direnç ve sebatı öğrenince,⁶⁹ Başkan el-Hudeybî'ye karşı olan tutumunu değiştirmiştir. Onun imanının gücünü ve cesaretini övmüş, el-Hudeybî serbest bırakılınca onu tebrik etmek için hemen onun evine gitmiştir. İhvân-ı Müslimîn'in lideri el-Hudeybî de Gazâlî'yi aynı sıcaklık ve kardeşlik ruhuyla karşılamıştır. İhvân-ı Müslimîn'den ayrılmasının akabinde kızgınlık döneminde kitaplar ve makalelerde yazdıklarının bir kısmını kaldırmayı ve kitapta yayınlamamayı uygun görmüştür. Bir kısmını da yayınlamış, öfkesi geçtikten sonra yayınladıklarının bir kısmını daha kaldırmıştır.⁷⁰

Mısır yönetimi, 1954'ün başları ve sonları ile 1965'te İhvân-ı Müslimîn üyelerini terör suçlamasıyla tutukladığı halde, el-Hudeybî ile olan anlaşmazlığı ve İhvân-ı

⁶⁶ Bu 4 kişi Gazâlî'ye ek olarak İhvan'ın vekili Salih Aşmâvî, Dr. Muhammed Süleyman, Ahmet Abdülaziz Celal'dir. Bunların hepsi İhvan'ın kurucu heyetinden olan üyelerdir. Bkz. Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 39. Dipnot.

⁶⁷ İmare, "Muhammed el-Gazzâlî", 531.

⁶⁸ Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 40.

Kardavî, Gazâlî'nin bu dönemdeki öfkesinden dolayı kendini kınayanlara eski bir şairin şu şiirini söylediğini nakletmiştir;

*"Sen mutlaka delirdin dediler, kesinlikle hayır dedim,
Rabbime andolsun, ne delirdim ne de sarhoş oldum!
Fakat ben haksızlığa uğradım, neredeyse ağlayacaktım,
Hatta apaçık haksızlıktan dolayı ağladım!*

*Şüphesiz su, babamın ve dedemin suyudur,
Kuyumu ben kazdım, ben kapattım!"* Bkz. Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 41.

⁶⁹ Hudeybî, Abdunnasır'a boyun eğmemiş ve onların isteklerini yerine getirmemiştir.

⁷⁰ Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 41-42.

Müslimîn'den ayrılma kararı sebebiyle Gazâlî'yi tutuklamamıştır. 1965 senesinde her ne kadar 10 gün süreyle tutuklandıysa da sonra serbest bırakılmıştır.⁷¹ Bu on günlük tutuklanma sebebi, kendileriyle ihtilafa düştüğü İhvân-ı Müslimîn'i radyo yayınında kötülememesidir.⁷²

Kardâvî'ye göre, davetçilik kimliği, onun ayrılmaz bir niteliğidir.⁷³ O, İhvân-ı Müslimîn'in kurucu üyeleri arasında iken de İhvân-ı Müslimîn'den ayrıldıktan sonra da davetçi kimliğiyle insanları İslam dinine davet yolunda her fırsatı değerlendirmiştir. Camilerde verdiği hutbelerin yanında gazete ve dergilerde makaleler yazmış, çeşitli İslam ülkelerindeki üniversitelerde ders ve konferanslar vermiş, radyo ve televizyonlarda programlar yapmıştır.

Gazâlî, 1962 yılında Mısır Cumhurbaşkanı Abdunnasır'ın düzenlediği "Milli Halk Güçleri Kongresi"nde kongrenin genel çizgisi dışında bir konuşma yapmış, orada harici şeylerden etkilenmeden Mısır'ın yasa yapmada bağımsızlığının zarureti dile getirmiştir. Burada yaptığı konuşma bazı kesimleri öfkelenmiştir, Ehrâm Gazetesi yazarlarından Karikatürist Salah Câhîn; Gazâlî'nin sözleri, İslam dini, Ezher âlimleri ve İhvân-ı Müslimîn ile alay eden bir yazı yazmış ve "*Eğer İslam, devletin dini ise devlet ile de savaşıcağım!*" diyerek Gazâlî'yi aşağılayan on dört resim yayınlamıştır. Bu resimlerde Gazâlî'nin sarığıyla dalga geçmiştir. Gazâlî'nin, söz konusu gazetecinin alaylarına maruz kalması Müslüman toplulukların tepkisini çekmiş, 01.06.1962 Cuma günü öfkeli halk Gazâlî'nin verdiği hutbenin de etkisiyle gösteri yaparak Ezher Camisi'nden çıkmış, on binler toplanarak Ehrâm Gazetesi'nin binasının önünde gösteri yapmış ve tepkisini dile getirmiştir.⁷⁴ Gazâlî bir gün sonra söz konusu kongrede ayağa kalkarak sesli bir şekilde "*Bu sarığın altında bir düşünürün kafası vardır. Bu yazar gibileri Faruk'un şakşakçılığını yaptığı günlerde o, zulme ve derebeyliğe karşı savaşıyordu!*" demiştir. Gazâlî bu olaylardan sonra Mescitler Müdürlüğü görevinden alınmış daha sonra Ezher Camii'nde hutbe vermesi de yasaklanmıştır.⁷⁵

⁷¹ Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 44; Gazâlî, "Kıssatü Hayât", 210.

⁷² Gazâlî, "Kıssatü Hayât", 211.

⁷³ Kardâvî, "el-Gazâlî Raculü'd-Da've", 210.

⁷⁴ Kardâvî, *eş-Şeyh el-Gazâlî Kemâ 'Areftüh*, 52-53.

⁷⁵ Mellâl, "Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî", 28; el-Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 59-60.

Camileri Denetleme Müdürlüğü'ndeki görevine son verilip Ezher Camii'nde hutbe vermesi de yasaklandıktan sonra Kuveyt Devleti'nin daveti üzerine Ramazan ayını geçirmek için Kuveyt'e gitmiştir. Orada İslâmî şuurun uyanışı hususundaki çalışmalara, öğrenci ve gençlik toplantılarından gelen davetlere katılmış, Kuveyt'teki gazetelerde yazılar yazmış ve radyoda programlar yapmıştır. Burada birçok eser yayımlamıştır.⁷⁶ 1968-1973 yıllarında Ramazan aylarını Kuveyt, Katar, Sûdan ve Fas'ta geçirmiştir.⁷⁷

Mısır'da Abdulhalim Mahmud⁷⁸, Vakıflar Bakanı olarak atanınca, Gazâlî'ye rüyasında Amr ibnû'l-Âs'ı⁷⁹ (ra.) gördüğünü ve Amr İbnü'l-Âs'ın (ra.) camisinin terk edilmesinden şikâyetçi olduğunu anlatmış, Davet İşlerinden Sorumlu Bakanlık'ta çalışan Gazâlî'den Amr b. Âs Camisi'nde hutbe verme görevini üstlenmesini ve camiye imar etmesini istemiştir. Zira bu cami Mısır'da hatta tüm Afrika'da yapılan ilk camidir. Ancak cami perişan bir halde, bazı bölümleri güvercinlerin yuvası haline gelmişti. Gazâlî kendisine teklif edilen bu görevi kabul etmiştir. Bölge halkının ve bakanlığın desteğiyle camiye madden ve manen imar etmiştir. Gazâlî burada göreve başladıktan sonra hutbesini dinlemek için camiye gelenlerin sayısı 30 bine ulaşmıştır. Gazâlî, caminin minberinden konulu tefsir metoduyla hutbeler vermiştir. Makale ve kitaplarında olduğu gibi hutbelerinde de bazı durumları eleştirmiş, İslam'ın ve Müslümanların aleyhine olan bir takım faaliyetlerden bahsetmiştir. Bu ise siyasîlerin hoşuna gitmemiş, Gazâlî'den hutbelerinde ve konuşmalarında takip ettiği bu yolu terk etmesini istemişler ancak o, kendi çizdiği yolda yürümeye devam etmiştir. Neticede bu dik duruşu sebebiyle camide hutbe vermekten men edilmiştir.⁸⁰

Gazâlî'nin sıkıntı çekmesinin sebeplerinden biri de Mısır Aile Kanunu'nun Cihan Sedat⁸¹ Kanunu diye bilinen kanunla değiştirilmesine karşı çıkmasıdır. Kahire Üniversitesi'nin yılsonu kültürel etkinliklerinde verdiği bir konferansta, çıkarılmaya

⁷⁶ Gazâlî, "Kıssatü Hayât", 208-209; Mellâl, "Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî", 28-30.

⁷⁷ Nûreh, "Mehârâtü'l-İttisâli'l-İknâî İnde's-Şeyh", 27; İmare, "Muhammed el-Gazzâlî", 532.

⁷⁸ Abdulhalim Mahmud (1910-1978), 1951 yılında Ezher Üniversitesi İlahiyat (Usûlüddîn) Fakültesi'ne felsefe hocası, 1964'te de dekan oldu. 1970'te Ezher Üniversitesi rektör yardımcılığı, bir ara Vakıflar ve Ezher bakanlığı yaptı. 1973 Martı'nda Ezher Üniversitesi Rektörlüğü'ne getirildi. Vefatına kadar (17 Ekim 1978) bu görevde kaldı. Bkz. H. Kamil Yılmaz, "Abdulhalim Mahmud", içinde *DÎA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 213.

⁷⁹ Ebû Abdillâh (Ebû Muhammed) Amr b. el-Âs (el-Âsî) b. Vâil es-Sehmî el-Kureşî (ö. 43/664). Meşhur sahâbî, Mısır fâtihî ve devlet adamıdır. Bkz. Ahmet Önkâl, "Amr b. Âs", içinde *DÎA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 3: 79-81.

⁸⁰ Kardâvî, *Kemâ 'Arefîti*, 54; Mellâl, "Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî", 29.

⁸¹ Cihan Sedat, Dönemin Mısır Cumhurbaşkanı Enver Sedat'ın hanımıdır.

çalışılan bu kanunu eleştirmiş daha sonra Amr b. Âs Camisi'nde verdiği hutbede toplumu bilinçlendirici konuşmalar yapmış, neticede Enver Sedat⁸² ve hanımını söz konusu projeden vazgeçmeye zorlayan büyük bir halk gösterisi yapılmıştır. Bunun üzerine hükümet tarafından, hutbe vermesini engellemek ve ona baskı yapmak için kazara isminin geçtiği şüpheli ve organize bir dava neticesinde Amr b. Âs Camisi'ndeki görevine son verilmiştir.⁸³

Amr b. Âs Camisi'ndeki görevine son verildikten sonra Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde ders verme talebinin kabul edilmesi üzerine Suudi Arabistan'a gitmiştir. Bunun üzerine Enver Sedat⁸⁴ ve taraftarları "*Hoca mal hırsından dolayı Suûdi Arabistan'ı tercih etti.*" diye bir söylenti çıkarması üzerine Gazâlî, Enver Sedat'a Amr b. Âs Camisi'ne tekrar dönmesine izin verilmesi karşılığında Mısır'a geri dönebileceğini bildirmiş ancak olumlu bir cevap alamamıştır. 1974 yılından 1981 yılına kadar Suûdi Arabistan'da kalmış, bu yedi senede, İslam davetine birçok katkı sağlamıştır. Nitekim Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'ndeki öğrencilerinin eğitimi hususundaki gayretlerine ek olarak radyoda insanların beğenisini kazanan günlük programlar yapmış, televizyon programlarına katılmış ve gazetelerde yazılar yazmıştır.⁸⁵ Suudi Arabistan'da bulunduğu 1977 yılında Ümmül'l-Kurâ Üniversitesi Camiler Müsteşarlığı görevini de yapmıştır.⁸⁶

Suudi Arabistan'da yedi sene geçirdikten sonra 1981 yılında Mısır'a geri dönmüştür. Hükümetin Vakıflar Bakanlığı'nda müsteşarlık makamı teklifini kabul etmiş, ancak görevi üstlendikten iki gün sonra istifa etmiştir.⁸⁷ Müsteşarlıktan istifa ettikten sonra Katar'a gitmiş, oradaki ilahiyat fakültesinde derslere girmiştir. 1982-1985 yıllarında Katar'daki üniversitede misafir hoca olarak vazife yapmıştır.⁸⁸ Bu dönemde her

⁸² Enver Sedat (1918-1981), Mısırlı devlet adamıdır. 1970 yılında ülke yönetimini üstlenen Sedat, bu tarihten öldürüldüğü 1981 yılına kadar devlet başkanlığı makamında kaldı. Bkz. Hilal Görgün, "Enver Sedat", içinde *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 6: 265-267.

⁸³ Mellâl, "Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî", 29.

⁸⁴ Enver Sedat (1918-1981), Mısırlı devlet adamıdır. 1970 yılında ülke yönetimini üstlenen Sedat, bu tarihten öldürüldüğü 1981 yılına kadar devlet başkanlığı makamında kaldı. Bkz. Hilal Görgün, "Enver Sedat", içinde *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 6: 265-267.

⁸⁵ Mellâl, "Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî", 29-30.

⁸⁶ Abdullah Muhammed, "el-İslâhu'l-İctimâ'î fi'l-Fikri'l-Mu'âsir", 44.

⁸⁷ Gazâlî, "Kıssatü Hayât", 223; Mellâl, "Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî", 30.

⁸⁸ İmare, "Muhammed el-Gazzâlî", 532.

sene yılın yarısını Katar’da geçirmiş burada bulunan üniversitenin gelişmesi ve kaliteli öğrencilerin mezun olmasında büyük rol oynamıştır.⁸⁹

Her sene geleneksel olarak icra edilen “İslâmî Düşünce Toplantıları”na katılmak üzere 1985 yılında Cezayir’e gitmiştir. Toplantıların devam ettiği günlerde oğlu Mısır’a dönmemesi hususunda Cezayir’e bir telgraf göndermiştir. Telgrafta Mısır’a dönerse Enver Sedat’ın kendisini hapse atacağını bildirmiştir. Konferansa ziyaretçi olarak zamanın Cezayir Cumhurbaşkanı İbn-i Cedîd⁹⁰ de gelmiş, Gazâlî’ye Mısır’a dönmesi halinde tutuklanacağı haberini zamanın Cezayir Diyanet İşleri Bakanı Abdurrahman Şeybân tebliğ etmiştir. Cumhurbaşkanı İbn-i Cedîd, Gazâlî’ye selam verdikten sonra “Cezayir senin ülkendir. İslam davetçisi olarak hoş geldin” diyerek Cezayir’de kalabileceğini söylemiştir.⁹¹ Cezayir Üniversitesi’nde Gazâlî’nin Kur’ân’ı yorumlama metodu hakkında doktora tezi hazırlayan Yunus Mellâl, Gazâlî’nin Cezayir’de hüsnükabul görmesiyle ilgili olarak şöyle diyor:

“Cezayirliler, ülkelerini ziyaret eden hiçbir âlime Gazâlî’ye davrandıkları gibi candan davranmamışlardır. Biz henüz genç iken Gazâlî, Kardâvî ve Bûtî üçlüsünün ne kadar çok dikkatimizi çektiğini hatırlıyorum. Bu parlak isimler, uzun asırlar devam eden geri kalmışlık, gasp ve kayıplardan sonra zaferin İslam’ın olacağı hususunda bize geleceğe dair ümit veriyordu... Cezayirlilerin kalbinde âlimlerin en sevileninin Gazâlî olduğuna şahitlik ederim. Cezayir halkı da devlet başkanı da Gazâlî’yi çok güzel karşılamışlardı. Gazâlî de Cezayirlilere ve cumhurbaşkanlarına aynı ilgi ve sevgiyle belki daha fazlasıyla karşılık verdi. Birçok münasebetle Cezayir Cumhurbaşkanı hayırla yâd eder ve Cezayirlileri överdi. Nitekim Cezayirliler onun hakkında hüsnüzan beslerlerdi. Radyoda yaptığı “Salı konuşmaları” esnasında Cezayir’deki her evde İslâmî davetin uyanışı hususunda elinden gelen gayreti gösterdi ve Arap dilini canlandırmaya çalıştı.”⁹²

Emir Abdulkadir İslam Üniversitesi’nin kurulması ve burada en kaliteli hocaları toplaması, Gazâlî’nin Cezayir’deki en büyük faaliyetlerindendir. Bu üniversitede, kendisi tefsir derslerini okutmayı tercih etmiştir. O, Cezayir’de ve İslam Üniversitesi’nde fetva veren bir otorite hatta üniversitede yönetici ve yardımcı olarak çalışanlar ile sıradan

⁸⁹ Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 30.

⁹⁰ eş-Şazeli b. Cedîd 1979- 1992 yılları arasında Cezayir’de Cumhurbaşkanlığı yapmıştır. Cezayir’in 3. Cumhurbaşkanıdır.

⁹¹ Ammâr et-Tâlibî, “eş-Şeyh el-Gazâlî Kemâ ‘Araftuh fi’l-Cezâir”, *İslâmiyyetü’l-Ma’rife, Aded Hâssani*’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî, 2/7 (1997): 49.

⁹² Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 30-31.

insanlara yardım eden şefkatli ve merhametli bir baba olmuştur.⁹³ 1985-1989 arasında Cezayir'deki Emir Abdülkadir Üniversitesi'nin hem kuruculuğunu hem de akademik kurul başkanlığını yapmıştır.⁹⁴

Gazâlî'nin Cezayir'de yaptığı meşhûr etkinliklerden biri de televizyon konuşmalarıdır. Cümlelerinin netliği, tabirlerinin yalınlığı, duygularının inceliği ve vurgularının içtenliği sebebiyle Cezayirliler onun Pazartesi günleri yaptığı televizyon konuşmalarını çok sevmiştir.⁹⁵ Her Cuma Cezayir'de bulunan büyük camilerin birinde hutbe okumuş, Cezayir coğrafyasının genişliği ve yaşının ilerlemiş olmasına rağmen konferanslar vermiş, sohbet ve vaaz yapması için gelen davetlere icabet etmiş, uzak şehirlere yolculuklar yapmıştır.⁹⁶

Gazâlî, Cezayir halkının, Cezayir Cumhurbaşkanı'nın, Cezayirli davetçilerin ve âlimlerin sevgisini kazanmasına rağmen, iki grup insandan sıkıntı çekmiştir. Bunlar, Selefi akım ile İslam'a düşman olan ve Fransızlaşmış Müslümanlarla mücadele eden komünist vb. akımlardır. Bunlar Gazâlî'yi on seneden daha fazla bir süre Cezayir'de kol gezen ve yaşı-kuruyu yakan büyük fitnenin sebebi olmakla açıkça suçlamışlardır. Gazâlî, bu suçlamalara üzölmüş ve kendisinin fitneye çağırıldığını veya şiddeti teşvik ettiğini gösteren tek bir kelime varsa bunu ispat etmelerini söyleyerek iftiracılara meydan okumuştur. Yunus Mellâl bu konuda:

“Gazâlî, memleketimizde yaklaşık altı sene kaldı. Bu altı senenin tamamı sahih dinî irşat ve ilmî faaliyetlerle dolu idi. İlmî faaliyetler ve sahih dinî irşat ile Cezayirlilerin ezici çoğunluğunun saygı, takdir ve sevgisini kazandı. O, kalplerinde hastalık, akıllarında noksanlık, gönüllerinde hevâ bulunan, düşünceden yoksun bazı rezillerimiz hariç kimseden incitici bir şey işitmedi. Bu rezillerin bir kısmı, ‘Cezayir’de şeytanlaşmış insanların tutuşturduğu fitnenin sebeplerinden biri de Gazâlî’dir.’ iddiasında bulunarak kötölük yaptılar.”⁹⁷ ifadelerini kullanmıştır.

⁹³ Nûreh, “Mehârâtü'l-İttisâli'l-İknâî İnde's-Şeyh”, 29; Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 31

⁹⁴ İmare, “Muhammed el-Gazzâlî”, 532.

⁹⁵ Tâlibî, “eş-Şeyh el-Gazâlî Kemâ 'Araftuh fi'l-Cezâir”, 50.

⁹⁶ Tâlibî, “eş-Şeyh el-Gazâlî Kemâ 'Araftuh fi'l-Cezâir”, 51.

⁹⁷ Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 32-33.

Bu arada Gazâlî'nin (Profesör İhsan Abdulkuddûs'ün (1919-1990)⁹⁸ eşi olan) kızı, babasını Cezayir'de ziyaret etmiş, babasının üzerindeki baskıdan ve beyin kanaması geçirmesinden dolayı duygulanmıştır. Babasını Kahire'ye dönmeye ikna etmiş ve Mısır Vakıflar Bakanı'na bir mektup yazarak sürgünün sona ermesini istemiştir.⁹⁹ Bunun üzerine 1989 yılında Cezayir'den Mısır'a dönmüş fakat Cuma ve bayram namazlarında imamlık yapması yasaklanmıştır. Gazete ve dergilerde yazı yazmaktan, ders ve konferans vermekten ise men edilmemiştir. Cuma ve bayram namazlarından men edilmesinin sebebini, o zamanın İçişleri Bakanı Hasan Elifî bizzat Gazâlî'ye şöyle açıklamıştır:

“Değerli hoca, biz senin ilmini tartışmıyoruz, senin samimiyetinden de kuşku duymuyoruz, görüşlerine saygı duyuyoruz. Bize verdiğin rahatsızlığa rağmen duruşunu takdir ediyoruz. Fakat senin insanlara imamlık yapmaman, Cuma ve bayram günlerinde hutbe vermemenin ülkemizin çıkarına olduğuna inanıyoruz.”

İçişleri Bakanı'na Gazâlî şu cevabı vermiştir:

“Ben hikmet ve güzel öğütle insanlara Allah'ın dininin prensiplerini ve şeriatının hükümlerini tebliğle memurum. Benimle bu tebliğin arasına girilip yasaklanırsa Allah'ın huzurunda şahitlerin bulunduğu ve bu şahitlerin Allah'a şikâyet edeceği gün ben kendimi savunurum. Ben hayır ekerim, sevgiye çağırırım, kötülüğü engellerim. Eğer bu iyilik insanların çıkarlarıyla çarpışırsa benim bir günahım yoktur.”¹⁰⁰

Ezher Üniversitesi'nin çeşitli fakültelerinde farklı dersler okutan Gazâlî, ülkesi Mısır'dan başka, uluslararası alanda Suûdi Arabistan Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Katar İlahiyat Fakültesi ve Cezayir Melik Abdulkadir Üniversitesi ile Arap ve İslam üniversitelerinin birçoğunda konferansçı ve misafir hoca olarak bulunmuştur. İslam'ı tebliğ için çok sayıda ülkeyi gezmiştir.¹⁰¹ Ayrıca, Ezher Üniversitesi'nde İslâmî Araştırmalar Birliği, Ürdün'de İslam Medeniyeti Araştırmaları Kraliyet Birliği ve Uluslararası İslâmî Hayır İşleri Heyeti gibi İslâmî ve ilmî kuruluşların birçoğunda üyelik görevini üstlenmiştir.¹⁰²

⁹⁸ Modern Arap edebiyatının ünlü hikâye ve roman yazarlarından biri olan İhsan Abdulkuddûs, Mısır edebiyatının en çok eser veren yazarlarından biridir. Bkz. Recep ÇİNKİLİÇ, “İhsan Abdulkuddûs'un Hayatı, Eserleri ve Edebî Kişiliği”, *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/2(2015), 167.

⁹⁹ Nûreh, “Mehârâtü'l-İttisâli'l-İknâi inde's-Şeyh”, 30; Tâlibî, “eş-Şeyh el-Gazâlî Kemâ 'Araftuh fi'l-Cezâir”, 55.

¹⁰⁰ Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 33-34.

¹⁰¹ Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 26.

¹⁰² Abdullah Muhammed, “el-İslâhu'l -İctimâ'î fi'l-Fikri'l-Mu'âsir”, 45.

Duygusal bir yapıya sahip olan Gazâlî'nin, perişan haldeki Müslümanların hallerinden bahsettiği konferanslarında ağladığı, bir defasında Peygamber Efendimizin (sav) Tâîf'te sıkıntılarla karşılaşınca okuduğu “Allah’ım gücümün zayıflığını, imkânımın azlığını ve insanların yanındaki değersizliğimizi sana şikâyet ediyorum” duasını okuyunca şiddetle ağlamaya başladığı, onunla birlikte Cezayirli öğrencilerinin de ağladığı nakledilmiştir. Yanında Allah’ın adı anıldığında, Kur’ân okunduğunda veya kendisi Kur’ân okuduğunda yahut Peygamberimiz’den (sav) bahsedildiğinde Allah korkusu ve sevgisinden dolayı ağlamıştır.¹⁰³

Ammâr Tâlibî, Gazâlî'nin hislerindeki inceliği ve nereye giderse gitsin İslam ümmetinin tarihteki trajedisi karşısında etkilenmesini gösteren bir sahneyi şöyle anlatmıştır: “Cezayir’de doğal kaplıcalarıyla bilinen Hanşelite şehrini ve şehitler kabristanını ziyaret ettiğimizde, iki gözünün yaşla dolduğu ve derin bir iç çektiği halini hiç unutmam.”¹⁰⁴

Gazâlî, ciddiyet yönüyle tanınmasına rağmen, esprili ve hoşsohbet biri olup aşırılığı, yapmacılığı, donuk bir yapı ve asık bir suratla dine zarar vermeyi hoş görmemiştir. Latifesi çoğu kere bilgi ve nasihate götüren bir metot mesabesinde bazen gülünç bir komedi cinsinden ancak ağlamaktan daha acı bazen de kötü bir niyeti olmadan, fitrî olarak kendiliğinden, tabiatının galip gelmesi kabilinde olmuştur.¹⁰⁵

¹⁰³ Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 41-42.

¹⁰⁴ Tâlibî, “eş-Şeyh el-Gazâlî Kemâ ‘Araftuh fi’l-Cezâir”, 52.

¹⁰⁵ Gazâlî’yi yakından tanıyanlar onun birçok şakasına şahit olmuştur: Bir defasında “İnsan tercih sahibi midir, değil midir?” diye sorulduğunda “İnsan Batı’da tercih sahibi, bizde ise güdümlüdür” diye cevap vermiştir.

Bir gün kendisine, cinnî bir erkeğin, insan bir kadınla evlenmesinin mümkün olup olmadığı sorulması üzerine şöyle cevap vermiştir: “Kitap ve sünnette erkek bir cinnînin, insan bir kadın yani bir insanla evlendiği varid olmamıştır. Fakat Kur’ân’da “O ve kabilesi sizin görmediğiniz yerden sizi görürler” (Kur’an-ı Kerim, A’râf, 7/27) ayeti varit olmuştur. O halde iki cins birbirlerini göremiyorlarken nasıl evlenecekler. Filin enikle, öküzün balıkla evlenmesini niçin düşünmüyoruz? Bunlar farklı cinslerdir. Ey Sureyga ile Süheyla’yı (yıldızlarını) evlendiren, bu farklı cinsleri bir araya getiren nedir? Allah sana uzun ömür versin. Bunlar nasıl bir araya gelecekler?”

Zeynep el-Gazâlî’nin şöhreti Cezayir’e kadar ulaşınca, insanların birçoğu, Zeynep el-Gazâlî’nin Muhammed el-Gazâlî’yle ailevi bir bağının olup olmadığını merak etmiştir. Konferans verirken birisi elini kaldırdı ve Zeynep Gazâlî ile bağının olup olmadığını sormuştur. Bunun üzerine soruyu soran kişiye “O benim kız arkadaşım” demiştir. Dinleyici tribününde bulunanlar gülmeye başlayınca, “İslâm davetinde kız arkadaşım ve kız kardeşimdir.” diyerek durumu kurtarmıştır. Nitekim bir defasında Cezayir’de bir mescitte icra edilen evlilik törenine gelmiş. Mescitte kadınların bulunmamasına şaşırılmış, Rasulüllah’ın yaşantısından delil getirerek kadınların da mescide getirilmesini istemiştir. Sonra oradaki erkeklere şöyle seslenmiştir: “Belki sizden birisi namazda soluna selam verdikten sonra genç bir bayan gözüne çarpar onu beğenir de onun da nikâh duasını yaparız.” Törene gelenler gülmeye başlayınca kendisi de gülerek sözünü şöyle tamamlamıştır:

1.4. İlmî Kişiliği

Bir insanın düşünce yapısının oluşumunda ve şekillenmesinde her ne kadar ailesi, doğup büyüdüğü çevresi ve aldığı eğitimi çok önemli etkenler ise de kişinin zekâsı, yetenek ve gayretleri de en az zikredilen amiller kadar önemlidir. Zeki ve yetenekli bir şahsın gayretleri ailesinin, çevresinin ve eğitiminin de müspet katkılarıyla toplumuna ve insanlığa faydalı değerler üretebilir. İşte Gazâlî, kendisinde bu amillerin bir araya geldiği ender kişilerdendir. Gazâlî dünyaya geldiğinde Mısır toprakları İngilizlerin işgali altında olduğundan çocukluğunda İngilizlerin köylülerine yaptığı zulümlere ve haksızlığa uğrayan insanlara bizzat şahit olmuştur.¹⁰⁶ Toprak sahiplerinin halkı sömürdüğü kırsal bir bölgede yetişmiştir. Çiftçilerin perişan durumlarından etkilenmiştir. Böyle bir ortamda duyarlı ve vicdanlı olarak yetişmiş, enerjisini emekçilerin ve mazlumların sıkıntılarına son vermeye adanmıştır. Adalet ve insaf isteyerek, İslam'ın adaletine dönmenin, ezilmişlerin hürriyetlerine kavuşmalarının yolunu açmak için kalemiyle çığlık üstüne çığlıklar atmıştır.¹⁰⁷

Gazâlî, okul eğitiminden geri kalan zamanlarda babasına ait kitapçı dükkânında kendisini okumaya vermiş, dinî kitapların yanında çeşitli alanlardaki kitapları mütalaa etmiştir.¹⁰⁸ Dini kitapların yanında okulun müfredatı dışında farklı alanlara ait kitapları da okuması, onun farklı bir bakış açısı kazanmasına katkısı olmuştur denilebilir.

Gazâlî çocukluğundan beri okumaya ilgi duymuş ve okumayı çok sevmiştir. Öyle ki bazen yemek yerken bile kitap okuduğunu bizzat kendisi ifade etmiştir. Gazâlî, Şâfi'î (ö. 204/819), Ebû Hamid el-Gazâlî (ö. 505/1111), İbn-i Teymiye (ö. 728/1328), İbn-i Kayyım (ö. 751/1350) ve Abdulazim ez-Zürkânî (ö. 1122/1710) gibi seçkin âlim ve filozoflar ile Cemaleddin Efgani (1838/1897), Muhammed Abduh (1849-1905) ve Reşid Rıza (1865/1935) ekolünden etkilenmiştir. Onların ilmî ve ıslah fikirlerini okumuştur. Kendinden önceki çağdaş âlimlerin fikirlerini süzgeçten geçirerek kitaplarında özetlemiştir. Sonra elinden geldiği kadar bu fikirlere ilavelerde bulunmuştur. Nitekim Abdulazim ez-Zürkânî (1367/1948) ve Mahmut Şeltût (1893/1963) gibi Ezher'in ileri

“Bayanlar tarafına sakın dönmeyin...!” Bkz. Mellâl, “Menhecü’s-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 42-43.

¹⁰⁶ Gazâlî, “Kıssatü Hayât”, 155.

¹⁰⁷ Menâhil Abdullah Abdülaziz ez-Zemâil, “eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî ve Eseruh fi'd-Dirâsti'l-Kur'ân” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü'l-Küveyt, 1999), 32.

¹⁰⁸ Gazâlî, “Kıssatü Hayât”, 158-159.

gelen âlimlerinin yazdıklarından ve ilmî halkalarından istifade etmiştir. Böylece çağdaş aklî ekollerden, Eşarilerden ve Selef mezheplerinden etkilenmiş ve düşünce kaynakları çeşitlenmiştir. Ama belli bir grubun metoduna bağlı kalmamıştır.¹⁰⁹

Gazâlî, Kur'ân'la sağlam bir bağ kurmuştur. Bu bağ, neticede her ne kadar ailevî eğitimine ve kendisinin istidadına dönse de, diğer taraftan büyüdüğü çevrenin, fikrî gelişimine yaptığı katkısı da inkar edilemez. Cemalettin Efgânî, öğrencisi Muhammed Abduh, onlardan sonra gelen Muhammed Reşid Rıza ve diğerler ıslahatçıların gayretleriyle meydana gelen yenilikçi hareketin yaşandığı bir dönemde yetişmiştir. Çocukluk çağında iken bu hareketten etkilenmesi normaldir. Çünkü Ezher eğitimi esnasında bu hareketin adamları ve onlardan etkilenenler ile münasebet halinde olmuştur.¹¹⁰

Aslında Kahire'de Ezher ve Amr b. Âs Camileri ile Mısır'ın diğer şehirlerinde bulunan camilerde verdiği hutbeleri ve yaptığı sohbetleri, Mısır'daki üniversitelerin öğrencilerine verdiği konferansları, Suudi Arabistandaki Ümmü'l-Kurâ ve Cezayir'deki Melik Abdulkadir Üniversitelerinde verdiği dersleri Hasan el-Bennâ'nın ve 19. asrın sonları ile 20. asrın başlarındaki ıslahatçı akımların liderlerinin derslerinin özetinden başka bir şey olmadığını, bu özetlere kendi bilgi ve düşüncesini de eklediğini ifade edenler de olmuştur.¹¹¹

Şunu da unutmayalım ki, Gazâlî'nin ilkokul, ortaokul ve liseyi okuduğu dönemde İskenderiye'deki Ezher Okulu'nun eğitim sisteminde Muhammed Abduh'un ıslahatlarını uygulamak için dinî ve seküler ilimlerin birlikte okutulduğu bir metot uygulanmıştır. Bu metot, Muhammed Abduh'un ıslahatçı ekolünden olan Muhammed Mustafa el-Merağî'nin¹¹² (1881-1945) koyduğu metottur. Bu dönem, ilmî başarıların en parlak dönemi olmuştur. Çünkü uygulanan metot tabiat, kimya ve biyoloji çalışmalarını, matematik, cebir ve geometri bilimlerini, İslam ve dünya tarihi ile evrensel coğrafî araştırmalarını içermektedir. Bu ilimler, öğrencinin düşüncesini geliştirip doğru hükümün hüküm vermesine yardımcı olmuştur. Zira dini hakikatler ancak bu ilimlerin bilgisiyle

¹⁰⁹ Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 81.

¹¹⁰ 'Affâf Abdulgafûr, "et-Tefsiru'l-Mevdû'î fi Müellefâtî's-Şeyh", 7.

¹¹¹ Tâhâ Câbir el-Alvânî, "Şeyhunâ Muhammed el-Gazâlî ve Safahât min Hayâtih", *İslâmiyyetü'l-Ma'rife, Aded Hâss ani's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî*, 2/7 (1997): 9.

¹¹² Tefsir ve fıkıh âlimi, fikir ve mücadele adamı, eski Ezher şeyhidir. Bkz. Ali Cum'a, "Merâğî, Muhammed Mustafa", içinde *DİA* (Ankara: TDV. Yayınları, 2004), 29: 164-165.

anlaşılabilir. Gazâlî'nin yazılarında ve derin İslam anlayışında, yani din ile dünyayı, akıl ile kalbi bir araya getiren o zamanki bu metodun fikrî işaretlerini net bir şekilde görmemiz normaldir¹¹³.

Hasan el-Bennâ'nın sohbeti onun psikolojisinde, düşüncesinde ve yaşantısında büyük etki bırakmıştır. Nitekim Hasan el-Bennâ hakkında: “*Hasan el-Bennâ psikoloji ilmi, eğitim bilimi ve toplumun dinamiklerine dair güçlü bir birikime sahipti. O, toplulukların yapılarını, kişilerin değerlerini ve yeteneklerini tartma ile ilgili güçlü bir görüşe sahipti.*”¹¹⁴ demiştir. O ve Hocası Hasan el-Bennâ, her ıslahatçının başına gelen sıkıntı ve zorluklarla karşılaşmışlardır. İhvân-ı Müslimîn cemaatine 20 yaşında katıldığını ve yaklaşık 17 sene bu cemaatin içinde yer aldığını söylemektedir. Bu 17 sene süre zarfında cemaatin kurucular heyetinde, daha sonra genel irşat dairesinde üye olarak bulunmuştur.¹¹⁵

Toplumu değiştirmek hususunda yazılar yazma ve hitabetin önemini kavrayan Gazâlî, İslam davetini yayma, fesat, zulüm ve cehalet ile mücadele için olanca hırsıyla gücünün tamamını harcamış, son nefesine kadar kalemiyle fikrî mücadeleyi ve değerleri savunmayı sürdürmüştür. İslam dünyasının haline muttali olmuş ve onların hastalıklarını/problemlerini somutlaştırmıştır. İlmi arttıkça veya sözünün doğru olmadığını anlayınca tevazu ve cesaretle düşüncelerini değiştirmiştir. Fikirleri, insanların zihinlerinde bir devrim oluşturacak güçte olmuştur.¹¹⁶

1.5. Islahatçı ve Tecdîdçi Yönü

Gazâlî hicri on dördüncü asırdaki İslâmî yenilenmenin /tecdîdin öncülerinden biridir. Her ne kadar öncelikle bir davet adamı olsa da aynı zamanda içinde yaşadığı toplumun dertleriyle dertlenen; toplumun yapı ve ahengindeki bozulmaların, düşünce ve ahlakındaki çürümelerin sıkıntıları ile uğraşan, tecdîd ve ıslahın önemli şahsiyetlerindendir. Zira 14. asrın Gazâlî'si, dinin ihyâ ve tecdîdinde, dinin öğretilerinin temeli üzerine Müslümanların adeta cansız bedenlerine hayat vermesi bakımından 5. asrın Gazâlî'sinin ruhunu taşımaktaydı. O tüm İslam ümmeti için bir ıslahatçı idi.

¹¹³ Gazâlî, “Kıssatü Hayât”, 159-160; Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 23; Zeyrak ve İbrahimî, “Menhecü’l-Fikriyyi’t-Terbeviyyi’l-İslâmî”, 20.

¹¹⁴ Gazâlî, *fî Mevkibi’d-Da’ve* (Kahire: Nehda Mısır, 2005), 212.

¹¹⁵ Gazâlî, *Kazâifü’l-Hakk* (Dımaşk: Dâru’l-Kur’an-ı Kerim, 1997), 81.

¹¹⁶ ‘Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru’l-Mevdû’î fî Müellefâti’ş-Şeyh”, 4.

Bosna'dakilerin sıkıntılarını, Endonezya ve Fas'takilerin durumlarını dile getirdiği gibi Habeşistan'daki Müslümanların trajedilerini de gündeme getirmiştir.¹¹⁷

Onun inandığı ve kitaplarında, makalelerinde, hutbelerinde ve konferanslarında davet ettiği ıslah projesi bir takım unsurlardan oluşmaktadır. Bu unsurlar: Nefisleri arındırma, toplumsal adalet, siyasî baskıya karşı koyma, İslam dışından miras olarak gelen geleneklerden kadının kurtuluşu, yanlış dindarlıkla mücadele, ümmetin özgürlüğü ve birliği, gelişmişliğe çağrı ve geri kalmışlıkla mücadele, İslamî kültürün ayıklanması, yeniden dirilişe yönlendirme, Arap diline özen gösterme¹¹⁸ başlıkları altında özetlenebilir. O, toplumun hastalıklarını teşhis ve tedavi hususundaki metodunu şöyle anlatmıştır:

“Ben yazarken duygu ve düşüncelerimi iki kısma ayırıyorum. Birinci kısım, İslâmî durumu yani toplumumuzun görünen ve görünmeyen durumlarını inceden inceye anlamaktır.... Diğer kısım ise hastalığı iyileştiren ve bünyeyi güçlendiren İslam'ın önerilerini araştıran bölümdür. Toplumumuzun durumlarını tanıdığımda, tedavide yanılmamak için dışarıdan gelen/miras kalan hastalıkları ayırırım. Benzer hastalıklar hususunda farklı mikropların beni yanılmasına müsaade etmem. İlaçları /tedavi yollarını araştırmak için, İslam'ın korunmuş kaynaklarıyla, ister siyasî ister kültürel olsun, gelgitler esnasında İslam tarihindeki farklılıkların/çelişkilerin arasını ayırırım.”¹¹⁹

Gazâlî'nin yanında aklın önemli bir yeri vardır. Aklına yatmayan şeyi kabul etmemiştir. Ancak onun akla bu kadar değer vermesi, onu ön plana çıkarması ve tüm işlerinde akli hâkim kılması aslında Kur'ân'ın yetiştirdiği kişiliğinden, Kur'ân'ı bilinçli okuma ve onun manaları üzerinde derin tefekküründen kaynaklanmıştır.¹²⁰ Her ne kadar kendisini orta zekâlı biri olarak nitelese de¹²¹ Kardâvî, onun güçlü bir hafızaya sahip olduğuna şahitlik etmiştir. Tûr Hapishanesi'nde kendilerine teravih namazı kıldırıldığını, her rekatta tüm harflerin hakkını vererek ezbere bir cüz okuduğunu bildirmiştir.¹²² Çocukluk çağında Kur'ân'ı çok sağlam ezberlemiş olması nedeniyle bir ayeti veya kelimeyi yanılarak tekrar etmesinin veya bir ayeti başka bir ayetle karıştırmasının çok nadir olduğunu zikretmiştir.¹²³ Kur'ân'ı mushafa ihtiyaç duymadan okuduğu gibi,

¹¹⁷ Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 194.

¹¹⁸ Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 195-198.

¹¹⁹ Gazâlî, *İlel ve Edviye*, 5.

¹²⁰ Tâlibî, “eş-Şeyh el-Gazâlî Kemâ 'Araftuh fi'l-Cezâir”, 56.

¹²¹ Gazâlî, “Kıssatü Hayât”, 157.

¹²² Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 19.

¹²³ Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 111.

hadisleri de ezbere yazdığı bildirilmiştir. Kitabın basımı yapılmadan önce hadisin metninin tashihihinin yapılmasını istediğini bildiren *Künûz mine's-Sünne* adlı kitabının muhakkiki, Gazâlî'nin hafızasının gücü hakkında şunları söylemiştir:

“Hadisi yazar sonra benden hadisin metnini tashîh etmemi isterdi. Hadisin kaynağına baktığımda yazdığını doğru olarak bulurdum. Bazen hadisi kaynağında bulmada zorlanırdım. Bunun üzerine uzun süredir hadisin kaynağı hakkında neden bilgi vermediğimi sorardı. Ben de kaynağında bulamadığımı söyleyince bana, ‘falan kitabın falan cildini al, falan sahifeyle filan sahife arasında bulursun,’ derdi.”¹²⁴

Gazâlî ile beraber Mısır'ın birçok köy ve kırsal bölgelerine defalarca yolculuk yapan ve 1948 yılında İhvân-ı Müslimîn üyelerinin hapse atıldığı dönemde onunla aynı koğuştaki kalan Kardâvî¹²⁵, Gazâlî'nin ayırıcı özelliklerini şöyle ifade etmektedir:

“Küçük veya büyük, az ya da çok problemlerde Gazâlî'ye muhalefet edebilirsiniz ya da o sana muhalefet edebilir. Ancak Gazâlî'yi tam olarak tanıdığınız zaman onun ihlâsını, kendini hakka adanmışlığını, istikametinin doğruluğunu ve İslam'a karşı olan samimi şevkini hissettiğinden ve gördüğünden dolayı onu sevmekten ve takdir etmekten kendini alamazsın.”¹²⁶

Bir kısım insanlar, Gazâlî'nin çabuk kızmasını eleştirebilir. Gazâlî'nin çabuk öfkelenildiği, kızdığı zaman boğuncaya kadar deniz gibi dalgalandığı, yakana kadar volkan gibi hareketlendiği yönünde eleştirildiği doğrudur. Biz fikir meydanında güçlü ve hiddetli bir Gazâlî bulduk. Dalga gibi kabarıyor, yıldırım gibi gürlüyor, aslan gibi kükrüyordu. Bazı yazılarında, bir problem konusunda tartıştığını değil de savaş alanında savaştığını, elindeki kalem de Halid b. Velid'in elindeki bir kılıç veya mızrak zannedersin! Bu öfkesini Gazâlî inkâr etmez. O, kendini biliyordu. Onunla yaşayan, ilişkisi olanlar da onu biliyordu. Bunun arkasında yatan neden, haksız yere nefsinin ve insanların zilletle düşmesini sevmeyen bir adam olmasıdır. Haksızlık yapmayı veya haksızlığa uğramayı, birinin onurunun hafife alınmasını, birinin de kendisinin onurunu hafife almasını sevmezdi. Nitekim özellikle doğruluk elbiselerini giyip din kisvesine büründüğü zaman kişinin eğilip-bükülmesine tahammülü yoktu. Bu kişiler, Gazâlî'nin açık-gizli mücadele ettiği kişilerdir. Kendi görüşünde dahi bir haksızlık veya yanlışlık olduğunu gördüğü zaman ağzını kapatamaz veya kalemini kınına koyamazdı. Bilakis tüm öfkesini gösterirdi. Tartışmanın kıvılcımlarından başına gelecek şeye önem vermezdi. Ancak bu eksikliğini tamamlayan şey, düşmanlıkta aşırıya kaçmaması, hasmına iftira atmaması veya kötülük temennisinde bulunmaması, beddua etmemesi ya da hasmının başına bir bela geldiği

¹²⁴ “Künûz mine's-Sünne”. (Erişim Tarihi 22.06. 2021), <https://foulabook.com/download/904>.

¹²⁵ Kardâvî, *Kemâ 'Arefüüh*, 18-20.

¹²⁶ Kardâvî, *Kemâ 'Arefüüh*, 40.

zaman onunla alay etmemesidir. Gazâlî tıpkı “Razı olduğum zaman, bildiğim şeyin en güzelini söyledim. Kızdığım zaman, bildiğim şeyin en kötüsünü söyledim!” diyen kimse gibidir. Öfkesini dalgalandıran ve direnme duygusunu harekete geçiren şeylerden biri de, İhvân-ı Müslîmin’den bazı taşkınların Gazâlî’yi tehdit ederek, meydan okumalarıdır. Nitekim Gazâlî bu durumu kitaplarının bir kısmında şöyle anlatır: “Allah ve Rasulü için çalışma alanı, bu uğurda birbirleriyle yarışanların sürtüşmelerinden daha geniştir. Birbirine zıt olanların çatışmalarından daha yücedir. Ben İslâm için tek başıma çalışacağımı anladığım gün güzelce susmaya kararlıydım. Ne var ki, bir kişi bana, ‘eğer konuşursan ölürsün(!)’ demek için karşımda durdu. İşte beni bol bol konuşmaya teşvik eden tek şey budur. Yumuşak söz boynuma sarılır ve ben hemen teslim olurum. Meydan okuma ise tabiatumdaki çekişme duygularımı harekete geçirir.” Gazâlî’nin özelliklerinden biri de, öfkelenmesi çok çabuk olsa da, sakinleşmesi de çok çabuktu. Bir şeyin yanlış olduğu ortaya çıkınca hakka, doğruya dönerdi. Hatasını insanlara açıkça ilan etmekten çekinmezdi. O, yanlış olduğuna inandığı şeye saldırırken cesur olduğu gibi, önceki görüşünde doğruya isabet edemediğini itiraf ettiği zaman da cesurdu.”¹²⁷

“Gazâlî, birçok insanda bulunmayan güzelliklerin kendisinde toplandığı büyük bir şahsiyettir. Toplum içinde ona yakın olan, onu tanıyan, kitaplarını okuyan ve ona öğrencilik yapan herkes onun büyüklüğünü kabul etmiş ve onu övmüştür. Islahatçılar, tam anlamıyla kötü gidişatı değiştirmek için toplumları harekete geçiren kişilerdir. Nerede bulunurlarsa bulunsunlar oranın toplulukları ve yöneticilerini etrafına çekerler. İşte Gazâlî de böyleydi. Gittiği her yerde iz bırakırdı. Mısır’da bu aktifliğinin karşılığı, Suûdi Arabistan ve Cezayir’e göç ettirilmesi oldu. Gazâlî’nin özelliği toplumlarına şefkat gösteren, onları iyiliğe ve zafere sevk eden büyük yöneticilerin özellikleridir. Öğrencilerinden biri onun kişiliğinin püf noktasının şu niteliklerde toplandığını gördüğünü anlatır: Doğruluk, cesaret, onur, düşüncede istikamet, tevazu, karşılığı ne olursa olsun diğer şeylere karşı hakkı tercih etmek, haksızlıktan uzak durmak, adaleti talep etmek, zillet ve despotizm bağından ümmetin kurtuluşu için fert ve toplum olarak cihad etmektir.”¹²⁸

Kardâvî, Gazâlî’nin İslâm’a davet için gecesini gündüzüne kattığını, gecesinde rüyasını görüp gündüzünde çalıştığını, geçmişiyile, haliyle ve geleceğiyle davet için yaşadığını bildirmiştir. Onun bir şey yazdığında, konuştuğunda ve ders verdiğinde bunların hepsini davet için yaptığını, harekete geçtiğinde davet için harekete geçtiğini, bir şeyi savunduğunda davet için savunduğunu ve eleştirdiğinde davet için eleştirdiğini ifade

¹²⁷ Kardâvî, *Kemâ ‘Areftüh*, 40-41.

¹²⁸ Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 38.

etmiştir¹²⁹ Çünkü Kardâvî'ye göre o, uzun zaman uykuda olan ümmeti uyandırmayı üstlenen İslam davetçisiydi.¹³⁰ İslam'ı davet ve dine hizmet yolunda çalışmak için her ortama girmiştir. Gazâlî, “*Daha önce bilmediğim meşakkatli bir tecrübeydi*” diye ifade ettiği (Abdunnasır'ın) Sosyalist Birliği'ne dahi katılmıştır. Bu birlik içinde merkezî komiteye kadar yükselmiş ancak daha üstlere yükselmeye ismi reddedilmiştir. Söz konusu birlik içinde İslam'a hizmet edemeyeceğini anlayınca bu birlikten ayrılmıştır.¹³¹

Kardâvî, onu yakından tanıdıktan sonra yufka yürekli, iyi geçimli, güzel ahlaklı, güler yüzlü, yumuşak huylu, hazır cevap ve mütevazı bir insan bulduklarını söylemiştir. İnsanî bir durum duyduğunda veya gördüğünde gözünün yaşardığını, Allah ve ahiret yurdu anılınca huşû ile etkilenecek titrediğini ve açık açık, “*Ne kimsenin bana musallat olmasını; ne de ben başkasına musallat olmayı istiyorum*” dediğini bildirmiştir.¹³²

İlmiyle amel eden prensip sahibi bir âlim olan Gazâlî, daima inandığı yöne koşmuş, duygusu, düşüncesi, yaşantısı, imanı ve prensipleri paralelinde yazılar yazmıştır. O güçlü bir irade, gevşemeyen, canlı, sönmez bir kararlılıkla tanınmıştır. Yaşı ilerlediği zaman bile, İslam'a, Müslümanlara ve İslam tarihine kötü niyetle yaklaşıldığında hutbeleri, konferansları ve yazıları ile hemen karşı atağa geçmiştir. Onun kişiliğini tanımak için hak hususunda sağlam kişiliğine delalet eden prensiplerinden bazılarını sunmak yeterli olacaktır.¹³³

Genç yaşında, emekçi sınıfından ekonomik olarak ezilmişlerin yanında durmuştur. Bu sebeple *el-İslam ve 'l-Evdâ 'u 'l-İktisâdiyye (İslam ve Ekonomik Durumlar)* adlı eserini yazmıştır.

1973 yılında İsrâil'le yapılan savaşta, savaş meydanlarında askerlerin maneviyatını yüksek tutmadaki katkıları yine onun duruşlarındandır. Çünkü vaaz vererek ve savaşılmaya teşvik ederek savaşçılarla birlikte siperler ve hendekler arasında dolaşmıştır.¹³⁴

¹²⁹ Kardâvî, “Raculü'd-Da've”, 210.

¹³⁰ Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 39-40.

¹³¹ Gazâlî, “Kıssatü Hayât”, 199.

¹³² Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 19.

¹³³ Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 44.

¹³⁴ Gazâlî, *Hümûm Dâ'ie* (Kahire: Nehda Mısır, 2006), 95-96.

Cihad nerede olursa olsun Gazâlî orada bulunmuştur. Hatta Sırların, Bosna Hersek Müslümanlarına karşı yürüttüğü soykırım savaşında, oradaki Müslümanları desteklemek için bizzat Bosna Hersek’e gitmiştir.¹³⁵

Cezayir’de 1980’lerin sonunda *İslam Düşüncesi Toplantılarının* birinde Muhammed Said Ramazan el-Bûtî,¹³⁶ ayağa kalkarak İslam davetçilerinin eğitim ve irşatla uğraşmalarının zaruretinden, siyasetin ehline bırakılmasından bahsetmiş; siyasetin sıkıntıları yönetici ve siyasetçilere yeter diye bir konuşma yapmıştır. Bu konuşma, toplantıda bulunanların tepkisini çekmiştir. Toplantının bu oturumuna Cezayir’in Cumhurbaşkanı eş-Şazelî b. Cedîd de katıldığından konuşmacılar rahat konuşamamış ve zor durumda kalmış, hiç kimse Bûtî’ye karşı bir şey söylememiştir. Nihayet söz sırası Gazâlî’ye gelince, arkadaşı Bûtî’ye hatasını şu sözlerle bildirmiştir:

“Müslüman bir âlimin bâtılın karşısında susması veya zulme göz yumması ya da etrafındaki kötülükleri görmezlikten gelmesi caiz değildir. Bu kötülüklerin en büyüğü, Allah’ın indirdiği hükmü yürürlükten kaldırmaktır. İslam dini, yönetimle ilmin arasını ayırmayı kabul etmez. Bu ikisinin arasını ayırdığı gün, Müslümanlar belalara ve hezimetle uğramışlardır...”

Böylece Gazâlî tam yerinde hakkı ortaya koymuş ve açıklamaları ile Bin Cedîd dâhil salonda bulunanların tamamı rahatlamıştır.¹³⁷

O kendisi için değil dini için yaşamış bir İslam âlimiydi, diyebiliriz. Çünkü hakkı söyleme veya hakkın yanında yer alması gerektiğinde hiç kimseye aldırış etmemiş, tek başına Allah’a tevekkül etmiş ve kınayıcının kınamasından çekinmemiştir. O seçkin ve ayrıcalıklı bir Kur’ân ehli olarak yaşamıştır.¹³⁸

Gazâlî’nin ıslahatçı biri olduğunu, bunun kitaplarında ve konuşmalarında görülebileceğini bildiren Kardavî, Hz. Peygamber’in müceddid ile ilgili hadisini ele almıştır. Ebû Dâvûd, *Sünen*’inde ve Hâkim, *Müstedrek*’inde Ebû Hureyre’den rivayet ettiğine göre Rasulullah şöyle buyurmuştur: *“Muhakkak ki Allah, her yüzyılın başında bu*

¹³⁵ Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 45.

¹³⁶ Muhammed Said Ramazan el-Bûtî (1929-2013), Suriyeli ilim ve fikir adamıdır. Bkz. Bayram Pehlivan, “Bûtî”, içinde *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek Cilt 1: 222-225.

¹³⁷ Kardâvî, *Kemâ ‘Areftüh*, 280.

¹³⁸ Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 46.

ümmetin dinini yenileyecek/müceddid birini gönderir.”¹³⁹ Kardavî’ye göre hadis, Müslümanların yaşadığı ülkelerde asırlar boyunca dinin canlı-diri olacağı, bu dine çürümüşlük ve yıpranmışlığın asla ulaşamayacağı müjdesini içermektedir. Dinin sürekli yenilenmesi, Allah'ın gönderdiği kişi aracılığı ile gerçekleşecektir. Dinin yenilenmesi ile dinin özünün değiştirilmesi kastedilmemektedir. Bir şeyin yenilenmesi, onun ortaya çıktığı günün en yakın haline döndürülmesidir. Dinde tecdîd/yenilik kelimesiyle, dini anlayışın ve ona imanın, öğretilerine sarılmanın ve ona davetin yenilenmesi kastedilmektedir.

Kardavî’ye göre, yukarıda zikredilen hadisin Arapça metninde geçen “men” kelimesi çoğul için de tekil için de kullanılabilir. Müceddid, Halife Ömer bin Abdülaziz (ö. 720), İmam-ı Şafii veya İmam Hamid el-Gazâlî gibi tek bir kişi de olabilir. İslam âlimlerinin çoğunluğu hadisin manasını bu şekilde anlamıştır. Müceddid, sadece bir bölgede veya bölgelerin tamamında, bir veya birçok konuda Müslümanların boş bıraktığı alanlardan bir boşluğu doldurma işini üstlenenlerden her biri olmak üzere birçok cemaat de olabilir. Müceddid, bilinçlenme, ihyâ ve tecdît hareketinde üzerine düşen görevi yerine getiren bir topluluk veya bir ekol de olabilir. Ya da düşünsel, davetsel, eğitsel veya cihadî alanların birinde bir hareket de olabilir. Kardavî’nin de tercih ettiği görüş budur.¹⁴⁰

Kardavî’ye göre, Müslümana düşen görev: “*Müceddid ne zaman ortaya çıkacak?*” demek değil aksine: “*Tecdîd hareketinde benim rolüm nedir?*” demesidir. Hicri on dördüncü asrın başında, ıslah hareketi ve mensuplarının gidişatını araştıran kişi, bu asırdaki İslâmî yenilenmenin/tecdîdin ana sütunlarında birinin Gazâlî olduğundan şüphe etmez. Gazâlî’nin düşünce, davet, bilinçlendirme ve eğitime dair ister şahsî gayretlerine ister İhvân-i Müslimîn hareketindeki çalışmalarına baksın, durum böyledir.¹⁴¹

Kardavî, Gazâlî’nin inandığı ve kitaplarında, makalelerinde, hutbelerinde ve konferanslarında davet ettiği ıslahın, bir grup unsurlardan oluştuğunu bildirmiştir. İslahatta birinci unsurun, Allah'a ve onun mesajlarına imanı yenilemek, ahiret yurduna

¹³⁹ Ebû Dâvûd, Melâhim, 1; İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Câmi'u'l-Uşûl ft-Ehâdîsi'r-Rasûl* (Byy: Mektebetü'l-Halavânî, 1390/1970), 4: 319.

¹⁴⁰ Kardavî, *Kemâ 'Areftüh*, 193.

¹⁴¹ Kardavî, *Kemâ 'Areftüh*, 194.

yakîn iman, nefisleri tezkiye ve şu âyetin rehberliğinin ışığında nefisleri ıslaha davet etmek olduğunu bildirmiştir: “*Nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir. Onu kötülöklere gömüp kirlöten kimse de ziyana uğramıştır.*”¹⁴² Kur’ân’ın düsturu, değışikliğı öncelikle nefislerden başlar: “*Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değıştirmedikçe Allah onların durumunu değıştirmez.*”¹⁴³ Ona göre bu unsur ıslahın diğör unsurlarının tamamından önce gelir. Daha sonra ilk kitapları *el-İslâm ve’l-Evdâ’u’l-İktisâdiyye*, *el-İslam ve’l-Menâhicü’l-İştirâkiyye*, *el-İslâmü’l-Müfterâ ‘aleyhi beyne’s-Şuyû’iyyîn ve’r-Ra’si-maliyyîn* adlı eserlerinde ele aldığı toplumsal adalet; *el İslam ve’l-İstibdâd es-Siyasî* adlı kitabında ele aldığı siyasî baskılara karşı direnme; *Min Hünâ Na’lem*, *es-Sünne beyne Ehli’l-Fıkah ve Ehli’l-Hadis*, *el-Mer’a beyne Te’âlîm ve’t-Tekâlîd* gibi kitaplarında ele aldığı İslam dışından miras kalan geleneklerden kadının kurtuluşu; *Dustûru’l-Vahdeti’s-Sakâfiyye lil-Müslimîn*, *Müşkilât fî Tarîki’l-Hayati’l-İslâmiyye*, *Humûm Dâ’iye* gibi eserlerinde ele aldığı yanlış dindarlıkla mücadele; Ümmetin özgürlüğü ve birliğı için çalışma; Gelişmişliğe çağrı ve geri kalmışlıkla mücadele; İslam kültürünü fazlalıklardan ve İslam âlemine sonradan Batı’dan giren yanlışlıklardan ayıklama; Müslümanları İslâmî dirilişö yönlendirme; Arap diline özen gösterme gibi unsurların geldiğini ifade etmiştir.¹⁴⁴

1.6. Eserleri

Gazâlî, oldukça münbit ve etkili bir yazardı. Hemen hemen her konuda, özellikle haksızlıklar karşısında hiçbir güç ve kimseden çekinmeden hakkı konuşmaktan ve yazmaktan geri durmamıştır. Üniversitelerde verdiği derslerin yanında Müslümanları ilgilendiren her konuda kitaplar telif etmiş, dergi ve gazetelerde makaleler yazmış, konferanslar ve hutbeler vermiş, televizyon ve radyo programları yapmıştır.

Gençliğinde yazdığı kitapları ve makaleleri, insanları bilinçlendirme bakımından yüksek bir çığlık gibi etkili olmuştur. Esnemeye sevk eden ve uyanık kişiyi uyutan alçak sesli fısıltılar gibi olmamıştır. İnsanlar henüz “devrim/inkılâp” kelimesini işitmeden önce onun kitapları ve makaleleri zulme ve azgınlığa karşı bir başkaldırı ve devrim niteliğinde olmuştur. Edebiyatın safiyetini, imanın gücünü ve Kur’ân’ın maneviyatını taşımasından

¹⁴² (Kur’an-ı Kerim, Şems, 91/9-10).

¹⁴³ (Kur’an-ı Kerim, Ra’d, 13/11).

¹⁴⁴ Kardavî, *Kemâ ‘Areftüh*, 195-198.

dolayı birçok genç, Gazâlî'nin kelimelerini ezberleyip kendi aralarında tekrarlamıştır. Çünkü kelimelerinde gençlerin atılganlık ve beklentilerine paralel bir hararet ve canlılık vardır.

Gazâlînin kitaplarının birçoğu İngilizce, Fransızca, Urduca, Türkçe vb. dillere çevrilmiştir. Bu kitapların İslam düşmanlarına ve İslam'a iftira atanlara karşı en üst perdeden İslam'ı savunması yönüyle ayrıcalıklı bir yeri vardır.¹⁴⁵ Altmışın üzerinde kitap yazan Gazâlî'nin tespit edebildiğimiz kadarıyla 14 adet eseri Türkçeye tercüme edilmiştir:

1. *el-Hayâtü 'l- Ülâ (Şiir Divanı)*
2. *el-İslâm ve 'l-Evdâ 'u 'l-İktisâdiyye*
3. *el-İslâm ve 'l-Menâhicü 'l-İştirâkiyye*
4. *el-İslâmü 'l-Müfterâ 'Aleyhi Beyne 'ş-Şüyû 'iyyîn ve 'r-Ra 'simâliyyîn*
5. *el-İslâm ve 'l-İstibdâd es-Siyâsî*
6. *Min Hüinâ Na 'lem*
7. *Teemmülât fî 'd-Dîn ve 'l-Hayât*
8. *'Akîdetü 'l-Müslim*
9. *Hulûku 'l-Müslim*¹⁴⁶
10. *et-Ta 'assub ve 't-Tesâmüh beyne 'l-Mesîhiyye ve 'l-İslâm*
11. *Fıkhu 's-Sîre*¹⁴⁷
12. *fî Mevkibi 'd-Da 've*
13. *Zulâm Mine 'l-Garb*
14. *Ceddid Hayâtek*¹⁴⁸

¹⁴⁵ Alâu Muhammed el-Gazâlî, “es-Sîretü 'ş-Şahsiyye li'ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 185.

¹⁴⁶ Bu eser, Abdurrahman Candan tarafından *Müslümanın Ahlakı* adıyla Türkçeye çevirisi yapılmıştır. Nida Yayıncılık tarafından basımı yapılmıştır. 301 sahifedir.

¹⁴⁷ Bu eser, Rasul Tosun tarafından aynı adla Türkçeye tercüme edilme edilmiştir. Risale Yayınları tarafından basımı yapılmıştır. Kitap roman boy olup 514 sahifedir.

¹⁴⁸ Bu eser, Murat Arısal tarafından *Hayatını Yenile* adıyla tercüme edilmiştir. Uysal Kitabevi tarafından basılmıştır. 274 sahifedir.

15. *Leyse Mine'l-İslâm*
16. *Min Me'âlimi'l-Hakk fî Kifâhinâ'l-İslâmiyyi'l-Hadîs*
17. *Keyfe Nefhemü'l-İslâm*¹⁴⁹
18. *el-İsti'mâr Ahkâd ve Atmâ'*
19. *Nazarât fî'l-Kur'ân*
20. *Ma'a'llâh*
21. *Me'raketü'l-Mushaf fî'l-Âlemi'l-İslâmî*
22. *Kifâh Dîn*
23. *el-İslâm ve't-Tâkâtü'l-Mu'attale*
24. *Hukûku'l-İnsân Beyne Te'âlîmi'l-İslâm ve İ'lâni'l-Ümemi'l-Müttehide*
25. *Hezâ Dînünâ*
26. *Difâ' 'ani'l-'Akîde ve 'ş-Şerî'a Dıtta Matâ'ini'l-Müsteşrikîn*
27. *Rakâizü'l-Îmân Beyne'l-'Akl ve'l-Kalb*
28. *Hasadü'l-Gurûr*
29. *el-Cânibü'l-'Âtıfî mine'l-İslâm*¹⁵⁰
30. *el-İslâm fî Vechi'z-Zahfî'l-Ehmar*
31. *Kazâifü'l-Hakk*
32. *ed-De'vetü'l-İslâmiyye Testakbil Karnehâ'l-Hâmis'Aşer*
33. *Fennü'z-Zikir ve'd-Du'â' inde Hâtemi'l-Enbiyâ*¹⁵¹
34. *Düstûru'l-Vahdeti's-Sekâfiyye Beyne'l-Müslimîn*¹⁵²

¹⁴⁹ Bu eser, *İslâm'ı Nasıl Anlamalıyız* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Düşünce Yayıncılık tarafından basılmış olup kitabı tercüme edenin ismi belirtilmemiştir. Kitap 228 sahifeden ibarettir.

¹⁵⁰ Bu eser, Oktay Yılmaz tarafından *İslâm'ın Manevî Boyutu* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Şûrâ Yayınları tarafından basımı yapılmıştır. 272 sahifeden ibarettir.

¹⁵¹ Bu eser, Hamza Tekin tarafından Türkçeye tercüme edilerek *Peygamberimizin Hayatında Dua ve Zikir* (2004-İstanbul), adıyla yayınlanmıştır. Eser 2019 yılında Hz. Peygamber'in *Dua ve Zikirlerini Anlamada Yöntem* adıyla yeniden basılmıştır.

¹⁵² Bu eser, Hamza Tekin tarafından *İslâm Kültür Birliğinin Esasları* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Fecr Kitabevi tarafından basılmıştır. 276 sahifedir.

35. *Vâki 'u'l-Âlemi 'l-İslâmî fî Matla 'i'l-Karni 'l-Hâmis 'Aşer*
36. *Müşkilât fî Tarîki 'l-Hayâti 'l-İslâmiyye*¹⁵³
37. *Hümûm Dâ'îye*
38. *Mietü Süâl 'ani 'l-İslâm*
39. *'Îlel ve Edviye*
40. *Müstekbelü 'l-İslâm Hâric Ardıh*
41. *el-Gazv ve 's-Sekâfî Yemteddü fî Ferâğînâ*
42. *Sirru Te'ehhuri 'l-'Arab ve 'l-Müslimîn*
43. *el-Hakku 'l-Mürr (6 cilt)*
44. *Kıssatü Hayat*
45. *et-Tarîk min Hünâ*
46. *Cihâdü 'd-Da 've Beyne 'Aczi 'd-Dâhil ve Keydi 'l-Hâric*¹⁵⁴
47. *Nahve Tefsîrin Mevdû 'îyyin li-Süveri 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*¹⁵⁵
48. *Hutabu 'ş-Şeyh el-Gazâlî fî Şu'ûni 'd-Dîn ve 'l-Hayât (2 Cilt)*
49. *Muhâdarâtu 'ş-Şeyh el-Gazâlî fî Şu'ûni 'l-Ferdi 'l-İctimâ 'î*
50. *es-Sünnetü 'n-Nebeviyye Beyne Ehli 'l-Fıkh ve Ehli 'l-Hadîs*¹⁵⁶
51. *el-Mehaviru 'l-Hamse li 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*
52. *Keyfe Nete 'âmelü ma 'a 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*¹⁵⁷

¹⁵³ Bu eser, Yusuf Yılmaz tarafından *İslâmî Hayat ve Sorunları* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Risale Yayınları tarafından 2017 yıllarında basımı gerçekleştirilmiştir. 128 sahifedir.

¹⁵⁴ Bu eser, Hamza Tekin tarafından *Davet Cihadı* adıyla Türkçeye çevirisi yapılmıştır. Asalet Yayınları tarafından, 2019 yılında basımı yapılmıştır. 224 sahifedir.

¹⁵⁵ Bu eser, Şahin Güven ve Ekrem Demir tarafından *Kur'an'ın Konulu Tefsiri* adıyla Türkçeye çevirisi yapılmıştır. Düşünce Yayıncılık tarafından basımı yapılmıştır. 911 sahifedir.

¹⁵⁶ Bu eser, Ali Özek tarafından *Nebevi Sünnet* adıyla çevirisi yapılmıştır. 296 sahifedir. Ekin Yayınlarında basılmıştır.

¹⁵⁷ Bu eser, Emrullah İşler tarafından *Kur'an'ı Anlamada Yöntem* adıyla Türkçeye çevirisi yapılmıştır. Düşün Yayıncılık tarafından basımı yapılmıştır. 358 sahifedir. Kitap, Gazâlî ile Ömer Ubeyd Hasene arasında sohbet tarzında gerçekleşen karşılıklı açıklamalardan oluşmaktadır. Ubeyd Hasene konuyu ve problemi açıklayıcı bir şekilde soruyu sormakta Gazâlî ise cevaplamaktadır. Karşılıklı konuşmanın yazıya geçirilmiş halidir.

53. *Sayha Tahzîr min Dü‘âti’t-Tansîr*
54. *Ezmetü’s-Şûrâ fi’l-Mücteme ‘âti’l-‘Arabiyye ve’l-İslâmiyye*
55. *Kadâya’l-Mer’e Beyne’t-Tekâlîdi’r-Râkid ve’l-Vâfide*
56. *Turâsünâ’l-Fikrî fi Mizâni’s-Şer‘ ve’l-‘Akl*¹⁵⁸
57. *Künûz mine’s-Sünne*
58. *Hakikatü’l-Kavmiyyeti’l-‘Arabiyye ve Üstûratü’l-Ba’si’l-‘Arabî*
59. *el-Mer’e fi’l-İslâm*
60. *el-Fesâtü’s-Siyâsî fi’l-Müctema ‘âti’l-‘Arabiyye ve’l-İslâmiyyeh*
61. *ed-Da‘vetü’l-İslâmî fi’l-Karni’l-Hâlî*¹⁵⁹

Gazâlî, Fakülte 3. sınıfta okurken İhvân-ı Müslimîn dergisinde makaleler yazmaya başlamıştır. İhvân-ı Müslimîn cemaatinin kurucusu Hasan el-Bennâ, onun üslubunu ve kaleminin gücünü beğenmiştir. Kültür seviyesinin yüksekliğinin ve edebî üslubunun farkına varınca bir mektup göndererek yazma hususunda Gazâlî’yi cesaretlendirmiştir.¹⁶⁰ el-Bennâ, mektupta ona şu iltifatlarla bulunmuştur. “*Değerli Kardeşim Şeyh Muhammed el-Gazâlî... Sürekli yaz, Cebrail seni destekliyor ve Allah seninle beraberdir.*”¹⁶¹ Gazâlî, İhvân-ı Müslimîn’nin ilk müşşidinin mektubu ile ilgili: “*Bu takdir sebebiyle neredeyse sevinçten uçacaktım. Bu dua, belki de büyük bir adamdan aldığım ilk övgü, ilk duadır!*” diyerek memnuniyetini ifade etmiştir. Zira Hasan el-Bennâ’nın bu mektubu onun İhvân-ı Müslimi’nin ilk yazarlarından biri olmasında etkili olmuştur. İslâmî gerçekleri yayma konusundaki açık ve edebî üslubundan dolayı Gazâlî’ye “Edîbü’d-Da‘ve - Davetin Edebiyatçısı” lakabı verilmiştir.¹⁶²

Nitekim **İhvân-ı Müslimîn’in dergisinde yönetici** olarak da çalışmıştır. Dergideki yöneticilik işinden duyduğu memnuniyeti şöyle dile getirmiştir: “*Davet alanında dinç ve istekli olarak çalışmaya başladım. Genel Başkan’ın (Hasan el-*

¹⁵⁸ Bu eser, *Düşünce Mirasımız* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Düşünce Yayıncılık tarafından 399 sahife olarak yayınlanmıştır. Mütercimnin adı belirtilmemiştir.

¹⁵⁹ Nûreh, “Mehârâtü’l-İttisâli’l-İknâi İnde’s-Şeyh”, 33-34.

¹⁶⁰ ‘Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru’l-Mevdû‘î fi Müllefâti’s-Şeyh”, 2.

¹⁶¹ Gazâlî, “Kıssa Hayat”, 169.

¹⁶² Mellâl, “Menhecü’s-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 23-24.

Bennâ'nın) beni İhvân-ı Müslimîn'in dergisine yönetici olarak atamasına sevindim. Bu sebeple sürekli yazıyordum.”¹⁶³

Gazâlî ile aralarında 9 yaş olmasına rağmen onun öğrencisi olduğunu söyleyen Kardâvî, Gazâlî'den hocamız diye bahsetmiştir.¹⁶⁴ Onu ilk önce yazılarından tanıdığını anlatarak hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Gazâlî'yi ben kırklı yılların ortalarında, Ezher'e bağlı dinî Tanta Enstitüsü'nde lise eğitiminin başlarında bir öğrenci iken, kitaplarını okuyarak tanıdım. O, İslâm davasının en ileri gelen yazarlarından biridir. **İhvân-ı Müslimîn'in haftalık dergisinde, Havâtır Hurra (خاطر حرة, Hür Düşünceler)** adı altında yazıyordu. Devrimci düşünceleri, büyüleyici açıklamaları ve alaycı üslubu beni ona çekiyordu. Davetçi kimliğinin yanında ben onu birinci sınıf bir edebiyatçı olarak görüyordum. el-İslâm (الإسلام) Dergisi gibi bir kısım dergilerde yazılarını okuduğum âlimlere dair bildiğim şey, onlar Gazâlî'nin yazdığı konulardan başka konularda, Gazâlî'deki ruhtan başka bir ruh ve ondan ayrı bir yöntemle yazıyorlardı. Yazdığı yazılarda Gazâlî'yi takip etmeye devam ettim. Bir anda son derece tehlikeli kavgaya dalyordu. Bu tehlikeli kavganın silahı, kırılmayan ve körelmeyen keskin kalemi idi. Bu kavga, toplumsal haksızlık, sınıfsal imtiyazlar ve fahiş ekonomik farklılıklara karşı yapılmakta idi.”¹⁶⁵

Genç Gazâlî, gazete makalelerinin yanında toplumun sıkıntılarını dillendirdiği ve bu sıkıntılara çözüm yolları önerdiği kitap yazma aşamasına geçmiştir:

el-İslâm ve'l-Evdâ'u'l-İktisâdiyye (İslam ve Ekonomik Durumlar) adlı eserinde ekonominin perişan durumunu ele almıştır.¹⁶⁶ Bu kitapta sosyal adaleti yok eden, hayata dair haksız, normal olmayan durumları reddettiğini ilan etmiştir.¹⁶⁷

Kitabın ön sözünde beşeri fikrin ortaya koyduğu sistem ve görüşleri karşılaştırmak, iki görüşten birini üstün tutmak meylinde olmadığını, bunun kendisini ilgilendirmediğini hatta bu konuyu araştırmak için gerekli donanıma sahip olmadığını söyler ve sözlerine şöyle devam eder:

“Bu kitap, ekonomik durumlara dair, dinin konumu hakkında genel bir araştırmadır. Araştırmanın konusu hususunda ise mücerret araştırmalara karşılık dinin metinlerine ve sabit eserlerine (Kitap ve Sünnette) dair benim şahsi anlayışıma itimat

¹⁶³ Gazâlî, “Kıssa Hayat”, 181.

¹⁶⁴ Kardâvî, “Raculü'd-Da've”, 207.

¹⁶⁵ Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 13-14.

¹⁶⁶ Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 26.

¹⁶⁷ Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 44.

ettim. Komünizm dini inkâr etmiştir. Çünkü Komünizm, dini toplumlar için bir uyuşturucu, mazlum sınıfların acılarını dindirici, zayi edilen haklarının peşine düşme motivasyonlarından uzaklaştırıcı kabul etmiştir. Kapitalizm ise dini küçümsemiş, doymak bilmeyen arzuları doyurmaya, adaletsiz farklılıkları kabul etmeye, serbest ilerlemeleri engellemeye aracı kılmiştir. Din, dini inkâr edenlerle hakir görenlerin; aşırı komünizm ile mağrur kapitalizm arasında haksızlığa uğramıştır. Bizim yanlış anlayışları ve kötüye kullanımları engellemek için dinin gerçeklerini ortaya koymamız ve prensiplerini açıklamamız gerekir. Buna ulaştıracak en güzel yol ise bizzat dini metinlerden dinin konumunun belirlenmesidir. Maalesef din, eskilerden beri birçok eklemelere ve bozuk fıkirlere uğramıştır. Dinin özü gölgelendirilmiş, dinî gerçekler bulandırılmış ve yol gösterici peygamberlerin mirasları ile azgın şeytanın saptırmaları birbirine girmiştir. Bizim bâtila karşı hakkı tercih etmemiz, pis olanı temiz olandan ayıklamamız gerekir ki, sathi görüş sahiplerine hidayet ve dalalet sebepleri karışık gelmesin. Hayır ve şer ayrışıp yeryüzünün yalanıyla göğün vahyi birbirinden ayrılınca yanlış anlama ve istismara yer kalmaz.

Evet... Dinin eşsiz kaynakları bu hayatta kendi mecrasında yürümemiştir. Sonuçta çevrenin tortuları, asırların atıkları, avamın cehaletleri, toplumun ileri gelenlerinin arzuları ve yöneticilerin kaprisleri dinî gerçeklerin saf ve duruluğundan birçok şeyi götürmüştür. Sonunda Nil Nehri'nin yatağının en altında kalan suya benzemiştir. Bu su, filtrelemek ve arıtmak için uzun uğraşlardan sonra içmeye uygun hale gelir ve daha önceki 'gökteki haline' döner."¹⁶⁸

Kitapta: "Faziletler için ekonomik sebepler var mıdır? Rezillikler için ekonomik sebepler var mıdır? İçsel sömürü dışsal sömürüyü hazırlar" gibi orijinal konuları ele alır. Kitap 147 sayfeden ibarettir.

el-İslâm ve'l-Menâhicü'l-İştirâkiyyeh (الإسلام والمناهج الاشتراكية, İslâm ve Sosyalizmin Metodları) adlı eseri, **el-İslâm ve Evdâ'u'l-İktisâdiyye** adlı birinci kitabından sonra aynı amaca yönelik yazdığı ikinci kitabıdır. Eser 217 sahifedir.

İhvân-ı Müslimîn dergisinde birçok makale yazmıştır. Bu makaleleri daha sonra **el-İslâmü'l- Müfterâ 'aleyhi Beyne's-Şuyû'ıyyîn ve'r-Ra'simâliyyîn (الإسلام المفتري عليه بين الشيوعيين والرأسماليين, Kominist ve Kapitalistler Arasında İftiraya Uğrayan İslâm)** adında üçüncü kitabında toplamıştır. Kitap 197 sahifedir. Bu üçüncü kitabını Seyyid Kutub **el-'Adaletü'l-İçtima'ıyye fi'l-İslâm (العدالة الاجتماعية في الإسلام, İslâm'da Sosyal Adalet)** adlı eserini yazmadan önce çıkarmıştır. Çünkü Seyyid Kutub adı geçen kitabının

¹⁶⁸ Gazâlî, *el-İslâm ve'l-Evdâu'l-İktisâdiyye* (Kahire: Nehda Mısır, 2005), 11-13.

kaynakçasında Gazâlî'nin *el-İslâm ve Evdâ'u'l-İktisâdiyye* ile *el-İslâm ve'l-Menâhicü'l-İştirâkiyyeh* kitaplarına da yer vermiştir.¹⁶⁹

Tûr Hapishanesi'nde iken Gazâlî, yöneticilerin baskısı karşısında İslâm'ın tutumu hakkında mahkûmlara konferanslar vermiştir. Hapishaneden çıktıktan sonra el-Atabe Camisi'nde imam-hatiplik yaparken bu konferansları, *el-İslâm ve'l-İstibdâd es-Siyasî* (الإسلام والاستبداد السياسي, *İslam ve Siyasî Baskı*) adlı kitapta özet olarak yayımlamıştır¹⁷⁰. Kitap 215 sahifeden ibarettir.

Min Hünâ Na'lem (من هنا نعلم - *Buradan Biliyoruz*) adlı kitabı Halid Muhammed Halid'e ait, *Min Hünâ Nebde'* (من هنا نبدا - *Buradan Başlıyoruz*) adlı kitaba bir reddiyedir. Halid Muhammed Halid daha önce Gazâlî'nin arkadaşı idi. Her ne kadar biri *el-Cem'iyetü's-Şarkıyye* (الجمعية الشرقية) diğeri de *İhvân-ı Müslimîn* (الإخوان المسلمين)'de olsa da birbirlerini tanıyorlar ve İslâmî çalışmalarda yardımlaşıyorlardı. Bu ikisi komünistlerin “Din Toplamların Uyuşturucusudur” iddiasına karşı, *ed-Dîn fî Hidmeti's-Şu'ûb* (الشعوب في خدمة الدين - *Din Halkların Hizmetindedir*) adı altında, İslâm'ın sahih kültürünün bilgisini yaymak için bir heyet oluşturmak üzere anlaşmışlardı. Halid Muhammed Halid, bu alanda, *Yâ Erbe'ami'e Milyon Hübû* (يا أربعمئة مليون هبوا - *Ey Dört yüz milyon Harekete Geçin*) adıyla bir kitap yayımlayacağına söz vermişti. Bu kitabında yeryüzünün her köşesinde bulunan Müslümanlara seslenecekti. Hapisten çıkınca, Halid'in yönünü 180° değiştirmesi herkese sürpriz olmuştur. Komünizm, Hristiyanlık, masonluk ve laiklik gibi İslâm'a karşı olan güçlerin tamamının kendisini alkışlayıp, reklamını yaptığı *Min Hünâ Nebde'* (*Buradan Başlıyoruz*) adlı yeni kitabını çıkarmıştır. Bunun üzerine Gazâlî etkili makaleler serisi ile karşı koyarak Halid'in şüphelerini eleştirmiş ve iddialarını reddetmiştir. Sonra bu makaleleri *Min Hünâ Na'lem* (*Buradan Biliyoruz*) adlı kitapta toplamıştır. Bu kitap Halid'in zikredilen kitabına nezaket ve edep içinde, eski muhabbet bağını da gözeterek yaptığı en güçlü reddiyedir. Gazâlî, Halid'e muhalefetine rağmen onun karakterinin iyi olduğuna inanmıştır. Daha sonraki günler onun bu düşüncesini doğrulamıştır.¹⁷¹ Kitap 195 sahifeden ibarettir.

¹⁶⁹ Kardâvî, *Kemâ 'Arefüih*, 16.

¹⁷⁰ Gazâlî, “Kıssa Hayat”, 185; Kardâvî, *Kemâ 'Arefüih*, 14-17; Kardâvî, “Raculü'd-Da've”, 207-208.

¹⁷¹ Kardâvî, *Kemâ 'Arefüih*, 20-21.

Min Hüna Na'lem (Buradan Biliyoruz) adlı eserinden sonra, aynı şekilde İslâm'a karşı önyargılı olanlara yönelik başka bir kitap çıkarmıştır. Çıkardığı bu kitap **et-Ta'assub ve't-Tesâmüh Beyne'l-Mesihîyye ve'l-İslâm** (التعصب والتسامح بين المسيحية والإسلام - *Hristiyanlık ve İslâm Arasındaki Taassup ve Hoşgörü*) adlı kitaptır. Bu kitabı, Kıptîlerden bir Hristiyan'ın çıkardığı kitaba reddiye olarak yazmıştır. Çünkü Kıptî Hristiyan, bu kitabında İslâm'a iftira atıp, sınırını aşmıştı. Gazâlî, reklamını yapmamak için kitabın ve yazarının ismini hiç zikretmemiştir. Yazara dair zikrettiği tek şey, devlette yüksek makam sahibi olduğudur. O zamanki İhvân-ı Müslimîn'in başkanı Hasan el-Hudeybî, sövmeden ve yaralayıcı ifadeler kullanmadan, ilim ve delille bu kitaba reddiye yazma görevini Gazâlî'ye vermiştir.¹⁷² Kitap 316 sahifeden ibarettir.

Kitaplarının en meşhûru, Gazâlî Medine-i Münevvere'de *Mısır Yardım Kuruluşu*'nun müdürü iken, Mescid-i Nebevî'nin bahçesinde ve Ravza-i Şerif'in gölgesinde yazdığı "*Fıkhu's-Sîre (فقه السيرة)*" adlı eseridir. Bu eser, edebiyatçının kaleminin, âlimin düşüncesinin, davetçinin maneviyatının ve Rasûlullah'ı sevenin duygusunun kendini gösterdiği bir kitaptır. Hatta çoğu kere yazarken yazdığı yaprağa gözyaşlarının aktığı ve gözyaşının mürekkebe karıştığı anlatılır.¹⁷³ Kitap 364 sahifeden ibarettir.

Fî Mevkibi'd-Da've (في موكب الدعوة - Davet Kervanında) ve Min Me'âlimi'l-Hakk (من معالم الحق - Hakkın İşaretlerinden) kitaplarında, İslâmî hareketi ve yönetimini eleştirirken daha çok öfke ve şiddetle karışık acı vardır. İhvân-ı Müslimîn'in ikinci lideri olan el-Hudeybî'yle olan muhalefetinden dolayı *ed-Da've (الدعوة)* dergisinde onun aleyhine yazdığı yazıları içermektedir. Daha sonra bu iki kitabında yazdığı şeylerden dolayı özür dilemiştir.¹⁷⁴

Müşkilât fî Tarîki'l-Hayât ve'l-İslâmiyye (مشكلات في طريق الحياة والإسلامية - İslâmî Hayat Yolundaki Sorunlar) adlı kitabı, Katar'daki *el-Ümmet* adlı derginin çıkardığı kitapların ilkidir. Bu kitaba derginin yazı işleri müdürü Ömer Ubeyd Hasene, Gazâlî ve Gazâlî'nin gayretleri, kültürel ve İslâmî düşünce alanındaki eserleri hakkında geniş bir mukaddime yazmıştır.¹⁷⁵

¹⁷² Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 21.

¹⁷³ Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 21-22.

¹⁷⁴ Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 22.

¹⁷⁵ Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 20-23.

Gazâlî, Hasan el-Bennâ'ya olan bağlılığını, el-Bennâ'nın İslam için çalışanlarda bulunması gereken anlayış birliğinin temelini belirlediği *el-Usûlu'l-İşrîn (الأصول العشرين)* **Yirmi Esas**)'i şerh ederek taçlandırmıştır. Bu sebeple Gazâlî bu şerhe *Düstûru'l-Vahdeti's-Sekâfiyye li'l-Müslimîn (دستور الوحدة الثقافية للمسلمين - Müslümanların Kültür Birliğinin Anayasası)* adını vermiştir.¹⁷⁶ Kitap 187 sayfadan oluşmaktadır. 1997 yılında Kahire'de Şurûk Matbaası'nda basılan kitabın mukaddimesinde kitap hakkında şu ifadeler yer almaktadır:

“Bu kitabın ilham kaynağı ve konusunun sahibi, benim ve benimle birlikte birçok kişinin kendisini hicri on dördüncü asrın müceddidi diye nitelediği Hasan el-Bennâ'dır. Benim yaptığım, İslâmî davet alanında kırk yıl boyunca istifade ettiğim tecrübelerim ışığında bu ilkeleri sağlamlaştırmak ve şerh etmek oldu. Bu kırk yılın bir kısmını Hasan el-Bennâ ile bir kısmını onun yetiştirdiği kişilerle ve diğer bir kısmını da dinlerini seven ve Allah yolunda mücadele eden samimi kişilerle birlikte geçirdim. Bu kişiler İslâm'a saldıran, İslâm'ın nurunu söndürmeye ve sancağını indirmeye çalışan tüm güçlere karşı çok güçlü bir şekilde direndiler.”¹⁷⁷

Aynı eserin sonuç kısmında ise şöyle demektedir: *“Belki de bu kitabı yazmamın sebebi, bir yandan acemi çaylakların taşkınlıklarına karşı İslâm'ı korumanın zorunluluğuna, bir yandan da toplumun uzun süre mahrum kaldığı birçok İslâmî hakikatlere muhtaç olmasına dayanır. Müslümanlar ancak ilimle kalkınırlar. Durum böyle olunca yaymaya ihtiyaç duyduğumuzu düşündüğüm diğer on maddeyi ekleme hususunda kendime hak verdim.”¹⁷⁸*

Hasan el-Bennâ yirmi esasta, bu ümmetin çocuklarından olan laikleri ve Batıcıları muhatap olarak almamıştır. Gazâlî ise ilave ettiği on esasta sonuna kadar onların üzerine gitmiştir.¹⁷⁹

Hasan el-Bennâ, İhvân-i Müslimîn'in genel merkezinde haftalık konferanslar vermiştir. Bu konferanslardan bir kısmında Kur'an'daki bazı konuların incelemesini içeren konulu tefsir örneğini ortaya koymaktadır. Gazâlî'nin *Nazarât fi'l-Kur'an (نظرات في القرآن)*

¹⁷⁶ Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 29.

¹⁷⁷ Gazâlî, *Düstûru'l-Vahdeti's-Sekâfiyye Beyne'l-Müslimîn* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 1997), 5; Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 29.

¹⁷⁸ Gazâlî, *Düstûru'l-Vahdeti's-Sekâfiyye*, 184-185.

¹⁷⁹ Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 35.

Kur'ân'a Bakışlar) adlı kitabında, Kur'ân-ı Kerim'in konulu tefsiri hususunda Hasan el-Bennâ'nın çalışmalarının derin etkisi görülmektedir.¹⁸⁰

Gazâlî, kaynağı dışarıdan olup özellikle İslâm'ın ve Müslümanların başına gelen durumları anlatan bir grup kitap daha yazmıştır. Dış kaynaklı bu durumlar, haçlı kını veya Siyonizm'in barbarlığı yahut Batı ve küresel sömürünün tuzaklarından dolayı Müslümanların başına gelmektedir. Bu sebeple *Zulâm mine'l-Garb* (ظلام من الغرب - *Batıdan Gelen Karanlık*), *el-Gazvü's-Sekâfî Yemteddü fî Ferâğına* (الثقافي يمتد في فراغنا - *Kültürel Saldırı Boş Alanımıza Uzanmaktadır*), *Difâ' 'ani'l-Akîde ve's-Şerî'a* (دفاع عن العقيدة و الشريعة ضد مطاعن المستشرقين - *Kültürel Saldırı Boş Alanımıza Uzanmaktadır*), *Difâ' 'ani'l-Akîde ve's-Şerî'a* (دفاع عن العقيدة و الشريعة ضد مطاعن المستشرقين - *Kültürel Saldırı Boş Alanımıza Uzanmaktadır*), *Difâ' 'ani'l-Akîde ve's-Şerî'a* (دفاع عن العقيدة و الشريعة ضد مطاعن المستشرقين - *Kültürel Saldırı Boş Alanımıza Uzanmaktadır*) vb. kitapları yazmıştır.¹⁸¹

Gazâlî, son senelerini sahte veya yanlış dindarlığı ortaya çıkarmak ve Müslümanlara müptela olan, İslâm'ı yanlış anlamayı giderilmek için kalemini mücadeleye adanmıştır. Zira din konusunda, büyük problemlere karşı küçük sorunlarla meşgul olunmuştur. Bu eski zamanlarda başlamış bir sorundur. Nitekim bu konuyu *Te'emmülât fi'd-Dîn ve'l-Hayât* (تأملات في الدين والحياة - *Din ve Hayat Konularında Düşünceler*), *Leyse Mine'l-İslâm* (ليس من الإسلام - *İslâm'dan Değildir*) ve *Rakâizü'l-İmân Beyne'l-'Akl ve'l-Kalb* (ركائز الايمان بين العقل والقلب - *Akl ve Kalp Arasında İmanın Direkleri*) adlı kitaplarında ele almıştır.¹⁸²

Kur'ân'ı anlama ve yorumlamaya dair yazmış olduğu en önemli eserlerinden birisi hiç şüphesiz *Nahve Tefsîrin Mevdû'ıyyin li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm* (لصور القرآن الكريم نحو تفسير موضوعي - *Konulu Tefsir*) isimli tefsiridir. Elli senelik ilmî birikimi ve tecrübesinin ışığında yazdığı söz konusu eserini ölümünden kısa bir süre önce bitirmiştir. 1. cildini 1992, II. cildini 1993, III. cildini 1995 yılında yayınlamıştır. Üç cildin tamamı 1996'nın başlarında tek cilt olarak bastırılmıştır.¹⁸³

Söz konusu eseri Türkçe'ye tercüme edenlerden Şahin Güven kitabı:

“Konulu tefsire dair bu çalışma en son yazdığı eseridir. Bütün ilmi birikimini yansıması bakımından bu eser, hacminin küçüklüğüne rağmen önemli bir çalışmadır. Bir

¹⁸⁰ 'Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru'l-Mevdû'î fi Müellefâtî's-Şeyh”, 7.

¹⁸¹ Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 44.

¹⁸² Kardâvî, *Kemâ 'Arefüih*, 22-23.

¹⁸³ 'Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru'l-Mevdû'î fi Müellefâtî's-Şeyh”, 23-24.

bütün olarak Kur'ân'ın muhtevasına vakıf olan müellif ayetleri, içinde bulundukları sûrenin ana eksenini ve temel konusundan hareketle tefsir etmiştir. Dolayısıyla sûrelerdeki konu bütünlüğü ilkesini göz önünde bulunduran müellif, zaman zaman işlenen konu ile ilgili başka sûrelerdeki âyetlere atıfta bulunmuş ve sahih rivayetlerden zaman zaman istifade etmiştir. Özel olarak sebeb-i nüzul rivayetlerine, genel olarak da âyetlerin/sûrelerin nazil olduğu tarihsel ve toplumsal bağlamlarına dikkat çekmekte ve tefsirinde bu bilgilerden istifade etmektedir.” ifadeleri ile tanıtmıştır.¹⁸⁴

Yine son yıllarında Mısır'daki eş-Şa'b (الشعب) adlı dergide düzenli olarak **“Hazâ Dinünâ (هَذَا دِينُنَا)** başlığı altında yazılar yazmış ve söz konusu yazılarını aynı adı taşıyan bir kitapta toplamıştır. Aynı şekilde Suûdi Arabistan'daki **el-Müslimûn** gazetesinde **el-Hakku'l-Murr (الحق المر)** adı altında haftalık köşe yazıları yazmıştır.¹⁸⁵ Bu yazıları daha sonra aynı adı taşıyan 6 cilt kitapta bir araya getirilmiştir.

Kardâvî, kişileri uyarma, kalpleri uyandırma, duyguları alevlendirme ve zalimlerin tutumlarına karşı insanları devrime hazırlamada Gazâlî'nin kitaplarının ve makalelerinin önemli bir rolü olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁶

Yukarıda zikredilen yazılı kitaplarının yanı sıra Gazâlî'nin kayıt altına alınan konferansları, dersleri, radyo ve televizyon konuşmaları bulunmaktadır. Bunlardan özellikle *Ceddîd Hayâtek* adlı televizyon programı ile Cezayir televizyonunda yayınlanan *Pazartesi Konuşması* adlı televizyon programı¹⁸⁷ toplumda olumlu bir yankı uyandırmış ve toplum üzerinde son derece etkili olmuştur.¹⁸⁸ Görsel ve sesli olarak kayıt altına alınmış farklı yerlerde ve çeşitli konularda yaptığı birçok konuşması ve televizyon programı bulunmaktadır.¹⁸⁹

1.7. Aldığı Ödüller

Gazâlî birçok devletten, düşünce ve bilim kuruluşundan ödüller almıştır. Bunlardan en önemlileri şunlardır:

¹⁸⁴ Şahin Güven, “Muhammed Gazâlî (1917–1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzû li Süveri'l-Kur'âni'l-Kerim İsimli Eserindeki Tefsir Metodu”, *Bilimname*, XXXIV/2 (2017): 97-119.

¹⁸⁵ Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 64.

¹⁸⁶ Kardâvî, *Kemâ 'Areftüh*, 21.

¹⁸⁷ Nûreh, “Mehârâtü'l-İttisâli'l-İknâi İnde's-Şeyh”, 34-35.

¹⁸⁸ Nûreh, “Mehârâtü'l-İttisâli'l-İknâi İnde's-Şeyh”, 34-35.

¹⁸⁹ Mesela, <https://www.youtube.com/watch?v=QXxj9YMQc4w>; <http://www.akhbarak.net/videos/686412>; <https://www.dailymotion.com/video/xblox0> internet sitelerinden televizyon programlarının videolarına erişilebilir.

1. 1988 yılında Cezayir'in en yüksek ödülü olan *Visamü'l-Esîr* (وسام / الأثير) ödülü. Cezayir'de ikamet ederken Emîr Abdülkadir İslâmî İlimler Üniversitesi'nin kuruluşunda göstermiş olduğu gayretlerinden dolayı Cumhurbaşkanı eş-Şâzelî b. Cedîd tarafından verilmiştir.¹⁹⁰
2. 1989 yılında İslam'a yaptığı hizmetlerden dolayı Uluslararası Kral Faysal Ödülü,
3. 1991 yılında Pakistan İmtiyaz Ödülü,
4. 1991 yılında müfekkîr ve âlimlere verilen Ali ve Osman Hafız Ödülü,¹⁹¹
5. Mısır İslâmî Kültür Yüksek Meclisi tarafından 1991 yılı Sosyal Bilimlerde Devlet Takdir Ödülü,

Ayrıca uluslararası birçok takdir ve nişan ödülü almıştır.¹⁹²

¹⁹⁰ Abdullah Muhammed, “el-İslâhu'l-İctimâ'î Fi'l-Fikri'l-Mu'âsir”, 45.

¹⁹¹ Nûreh, “Mehârâtü'l-İttisâli'l-İknâî İnde's-Seyh”, 31. (Ali ve Osman Hafız Ödülü, Suudi Arabistan'da çıkan eş-Şarku'l-Evsat Gazetesi tarafından yılın yazarı seçilen kişiye verilen bir ödüdür. Bkz. Abdullah Muhammed, “el-İslâhu'l-İctimâ'î Fi'l-Fikri'l-Mu'âsir”, 45.

¹⁹² Allâ Muhammed el-Gazâlî, “es-Sîretü's-Sahsiyye li's-Seyh Muhammed el-Gazâlî”, 185.

İKİNCİ BÖLÜM

GAZÂLÎ'YE GÖRE KUR'ÂN VE KUR'ÂN İLİMLERİ

2.1. Kur'ân-ı Kerim'le İlgili Gazâlî'nin Görüşleri

Gazâlî'nin Kur'ân'la bağı Kur'ân'a saygı gösteren, çocuklarını Kur'ân'ı ezberlemeleri konusunda cesaretlendiren ve Kur'ân'a önem veren bir ailenin içinde başlamıştır. O, Kur'ân'ı çocuk yaşta sağlam bir şekilde ezberlemiştir.¹⁹³

Yakın arkadaşlarından olan Yusuf el-Kardâvî, Gazâlî'nin hapisanede kendilerine hatimle teravih namazı kıldırıldığını, ayrıca diğer namazlarını da hatimle kıldığını, bu şekilde bir hatmi bitirince yeni bir hatme başladığını bildirmiştir.¹⁹⁴ Oğlu Allâu Muhammed el-Gazâlî, babasının Mısır Vakıflar Bakanlığı'nda çalıştığı dönemde Kur'ân dinlemek, ezberini dinletmek, sağlam olan ezberini ve doğru okuyuşunu tekit için işe erken gittiğini anlatır.¹⁹⁵ Onun Kur'ân'ı okuma ve anlama yönündeki çalışmaları daimî bir hal almış ve bu hal ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. Kur'ân ile olan bağı, ezberleme ve okumanın ötesine geçmeyen yani sadece ezberlemeyi ve okumayı gaye edinen şeklî bir bağ olmamıştır.¹⁹⁶ Bilakis, anlamayı kendine hedef edinmiş ve Müslümanları Kur'ân'ı anlamadaki eksiklikleri sebebiyle eleştirmiştir.

Gazâlî, hayatını ve çalışmalarını Kur'ân'ın anlaşılmasına hasretmiş ve bu uğurda altmış civarında eser kaleme almıştır. *Nazârât fi'l-Kur'ân* ve *Keyfe Nete'âmelü ma'a'l-Kur'ân* adlı kitapları başta olmak üzere birçok eserinde Kur'ân tarihi ve ulûmu'l-Kur'ân ile ilgili önemli bilgiler vermiş ve orijinal açıklamalarda bulunmuştur. *Nazârât fi'l-Kur'ân* adlı eserinde Kur'ân'ın nuzûlü ve sonsuzluğu, Kur'ân'ın cemi, kısasu'l-Kur'ân,

¹⁹³ Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 38; ‘Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru'l-Mevdû'î fi Müellefâti's-Şeyh”, 2.

¹⁹⁴ Kardâvî, “Raculü'd-De've”, 210.

¹⁹⁵ Allâu Muhammed el-Gazâlî, “es-Sîretü's-Şahsiyye li's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 183.

¹⁹⁶ Kardâvî, *Kemâ 'Areftühu*, 105.

î‘caz ve nesh gibi ulûmu’l-Kur’ân konularını ele almıştır. *Keyfe Nete ‘âmelü Ma’a’l-Kur’ân* adlı eser, Gazâlî ile Ömer Ubeyd Hasene arasındaki "mudârese" (tartışmalı toplantı)nın yazıya geçirilmiş hâlidir. Eserde Ömer Ubeyd Hasene Kur’ân ilimlerinin yanı sıra Müslümanların Kur’ân’a karşı takındıkları tutumlar konusunda açıklamalarda bulunup fikrini ifade ettikten sonra Kur’ân hakkında Gazâlî’ye çeşitli sorular sormuş, o da soruları cevaplamıştır. *Nahve Tefsîrin Mevdû’iyyin li-Süveri’l-Kur’âni’l-Kerîm* adlı eserinde her bir sûrenin belli bir konu bütünlüğünden bahsettiğini belirterek tüm sûreleri ayrı ayrı konulu tefsir metodu ekseninde ele almıştır.

2.1.1. Kur’ân’ın Terim Anlamı

Kur’ân’ın çeşitli özellikleri dikkate alınarak birçok tarifi yapılmıştır. Subhi Sâlih Kur’ân’ı, “Peygamber’e (sav) vahiy yoluyla indirilip mushaflara yazılan, tevâtüren nakledilen ve okunmasıyla ibadet edilen mu’ciz bir kelâmdır.”¹⁹⁷ diye tarif ederken, Zürkânî: “Cibrîl-i Emîn (as) aracılığıyla Hâtemü’l-Enbiyâ Hz. Muhammed’e (sav) yirmi üç senede peyderpey indirilen, Mushaflarda yazılı olan ve bizlere kadar tevatürle nakledilen, tilâveti ile ibadet olunan, Fâtiha sûresi ile başlayıp Nâs sûresi ile sona eren Allah Teâlâ’nın mu’ciz kelâmıdır.”¹⁹⁸ diye tarif etmiştir.

Gazâlî de çeşitli eserlerinde Kur’ân’ın farklı özelliklerinden bahsederek birkaç tanımını yapmıştır:

1. Kur’ân: Allah’ın (c.c.) önceki asırlarda indirdiği vahiylerin özetidir. Ebedi olarak kalması yönünde verilen garanti sebebiyle, korunması sağlanmıştır. Hafızların ezberlediği ve sayfaların kaydettiği, harfî harfine tevatürle gelen, önünden ve arkasından hiçbir bâtılın yaklaşmadığı bir kitaptır.¹⁹⁹
2. Kur’ân: sûreleri sayılı, ayetleri sıralı, farklı mushaflarda kaydedilmiş, bilindiği şekliyle özel olsun genel olsun gece gündüz herkesçe okunan bir kitaptır.²⁰⁰
3. Kur’ân: göklerin ve yerin kendisi ile var olduğu hakkın sesi, manaları kendisinde yüce vahyin parladığı ışıktır.²⁰¹

¹⁹⁷ Subhî Salih, *Mebâhis fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-‘İlim lil-Melâîyn, 1977), 21.

¹⁹⁸ ez-Zürkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilü’l-İrfân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Fevvâz Ahmed Zemerli (Beyrut: Dâru’l-Küttâbi’l-Arabî, 1995), 1: 21.

¹⁹⁹ Gazâlî, *Nahve Tefsîrin Mevdû’iyyin*, 6.

²⁰⁰ Gazâlî, *Nazarât fî ‘l-Kur’ân* (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 39.

²⁰¹ Gazâlî, *Nazarât fî ‘l-Kur’ân*, 8-9.

2.1.2. Kur'ân'ın İndirilişinin Sebepleri

Gazâlî, Kur'ân'ın daha önce indirilen vahiylerin tamamının mirasını taşıdığını, Kur'ân'ın ve önceki vahiylerin, insanların zihinlerindeki sorulara cevap verdiğini ifade etmiştir. Kur'ân'ın indiriliş nedenlerini açıklamaya başlamadan önce, eskiden beri zihinlerde ve dillerde “Nereden geldik? Nasıl yaşıyoruz? ve dönüş nereyedir?” sorularının dolaştığını ve bu sorular karşısında üç farklı insan tipinin olduğunu bildirir:

- a. Yukarıda zikredilen ve peş peşe gelen sorulara cevap aramayı önemsememeleri nedeniyle hiçbir şey anlamadan bu dünyadan geldikleri gibi gidenler.
- b. Bu soruların cevabını ve hakikati öğrenme konusunda kendilerini zorlayanlar. Bunlar hakikati öğrenmeye çalışarak ömrünün çoğunu harcamışlardır. Ancak hakikate ulaşamamışlar ya da olmasını istedikleri ve düşündükleri bir neticeye varmışlardır. Ancak, onların vardıkları netice ile hakikat arasında çok fark vardır.
- c. Bu soruların cevabını ve hakikati öğrenme konusunda kendilerini zorlayan insanlardan çok az bir kesimi hakka dair boyutlara ulaşmışlardır. Sonra bu hakikatlere bağlanmışlar ve onunla yetinmişlerdir.²⁰²

Gazâlî, Allah'ın kullarını rastgele tuttukları yollarda başıboş, şaşkınlık ve karışıklık içinde bırakmayacağını, kullarının iyiliğini istediğini ve onlara karşı şefkatli olduğunu ifade etmiştir. Bu sebeple Allah, insanları apaçık hakka ulaştırmak için peygamberlerini göndermiştir. Bu peygamberler, aklını kullanan ve kullanmayan insanlara, hayatın gayesini anlayabilmeleri için, onlarca sene Allah'ın yolunu açık açık anlatmışlardır. Öncekiler ve sonradan gelenler bu vahiy ile yüz yüze gelmiş ve nereden geldiklerini, nasıl yaşayacaklarını ve nereye döneceklerini öğrenmişlerdir.²⁰³

Gazâlî'ye göre Kur'ân, hayatın tamamı için bir hidayet kaynağıdır. Her ne kadar kevnî ayetler hüküm bildirmese de insanlar ondan da bir fikir edinir ve öğüt alırlar. Hüküm bildiren Kur'ân ayetleri ise insanlara Rablerini tanıtır ve onlara rehberlik etmeyi üstlenir. Allah bu büyük âlemi yaratıp, oraya insanoğlunu yerleştirdikten sonra onları hiçbir yol göstericinin olmadığı bir çölde yolunu kaybetmiş biri gibi, şaşırılmış bir

²⁰² Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 9.

²⁰³ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 9.

vaziyette bırakmamıştır. Aksine onlara, kendilerini iyiliğe sevk eden birini göndermiştir. İnsanların yanlarında peygamberlerin birbirlerinden miras aldıkları Allah'ın hidayeti vardır. Yolun başından beri insanlık kervanına eşlik eden bu hidayet, tarihi sürecin çeşitli dönemlerinde ilerleme kaydetmiş ve daha sonra Kur'ân'da en son şeklini almıştır. Bu sebeple hakkın sembolü ve olgunluk aşaması olarak kalması için bu kitabın ebediliği takdir edilmiştir. Hayatı birçok gizemlerle kuşatılmış olarak yaratan Allah, yaşayanlar için hayatı çözümsüz bir bilmece gibi bırakmamıştır. Dini, kilitlerin anahtarı; Kur'ân'ı da, dinin kaynağı ve ezelden ebede kadar dine ait öğretilerin toplamı kılmıştır.²⁰⁴

2.1.3. Kur'ân'ın Nuzûlü ve Hz. Peygambere Peyderpey İndirilmesi

Kur'ân vahyinin Ramazan ayında²⁰⁵ Kadir gecesinde²⁰⁶ indirilmeye başlanması ve inzalin keyfiyeti konusunda üç farklı görüş zikredilmiştir:

- a. Kur'ân vahyi önce Levh-i Mahfûz'dan toplu olarak bir defada dünya semâsına, "Beytül-İzze"ye, oradan da yeryüzüne parça parça olarak yirmi küsur²⁰⁷ yılda indirilmiştir.
- b. Kur'ân yirmi üç Kadir gecesinde olmak üzere yirmi üç senede dünya semasına daha sonra senenin tamamında parça parça peygambere indirilmiştir.
- c. Kur'ân, Kadir gecesinde indirilmeye başlanmış olup, sonra farklı zamanlarda parça parça indirilmiştir.²⁰⁸

Zerkeşî en yaygın, en doğru ve çoğunluğun görüşünün birinci görüş olduğunu ve Kur'ân'ın yirmi küsur senede parça parça tedricen indirildiği konusunda âlimler arasında görüş birliği bulunduğunu söylemiştir.²⁰⁹

Gazâlî, Kur'ân'ın yirmi üç sene gibi yaklaşık çeyrek asırda olaylara göre peyderpey indirilmesindeki faydaları şöyle açıklamıştır:

²⁰⁴ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 10.

²⁰⁵ (Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/184).

²⁰⁶ (Kur'an-ı Kerim, Kadir, 97/1).

²⁰⁷ Peygamberin (sav), nübüvvetten sonra Mekke'de kaldığı sürenin müddeti hususundaki ihtilafa göre yirmi sene, yirmi üç sene, yirmi beş sene denilmiştir. Bkz. ez-Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî U'lûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 160.

²⁰⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 160.

²⁰⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 160.

a. Eğer Kur'ân bir defada inmiş olsaydı, araştırmacı ve okuyucu farklı manalarla karşılaşmasından dolayı Kur'ân'ın manalarını anlayamazdı veya o hale uygun hükmü verme hususunda şaşırabilirdi. Kur'ân ise büyük olayların yaşandığı dolu dolu yirmi küsur senede parça parça inmiştir. Yirmi üç senede çeşitli olaylar birbirini takip etmiştir. Bu minval üzere inişin, olayların farklılığı ve dönemlerin yenilenmesiyle ilgili olduğunun belgesidir. Bu sebeple Kur'ân'ı doğru bir şekilde anlayabilmemiz için, öncelikle şu an bulunduğumuz çağın olaylarını anlamamız ve Kur'ân'ın indiği çağın durumlarını anlatan tarihi bilmemiz gerekir. Kur'ân ayetleri, geldiği dönemin şartlarıyla irtibatlıdır. Bunun belgesi, bizzat ayetlerin kendisidir. Kur'ân ayetlerinin inişini çevreleyen atmosferden gafil olan birinin, Kur'ân'ı tefsir etmeye çalışması Kur'ân'a karşı yapılmış büyük bir haksızlıktır. Hatta ayetlerin iniş tarihi ve sebebi insanların Kur'ân ile eğitilmeleri ve onun adabıyla yetiştirilmelerinde göz ardı edilmemesi gereken iki unsurdur.²¹⁰

b. Kur'ân'ın toptan bir defada değil de yirmi üç senede parça parça indirilmesi, inen vahyi Peygamber'in kalbine iyice yerleştirmek içindir. Bu hakikati Allah (c.c.) şöyle açıklamıştır: *“İnkâr edenler: Kur'ân ona bir defada topluca indirilmeli değil miydi? dediler. Biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık (parça parça indirdik) ve onu tane tane (ayırarak) okuduk. Onların sana getirdikleri hiçbir temsil yoktur ki, (onun karşılığında) sana doğrusunu ve daha açığını getirmeyelim.”*²¹¹

c. Kur'ân hikmete raci bir sebeple yirmi üç senede parça parça indirilmiştir. Allah (c.c.), Kur'ân'ı bir defada indirmekten aciz değildir. Eğer bir defada indirseydi, yerinde söz söylemek sûretiyle hedeflenen büyük tesirini kaybederdi. Gazâlî, ayetin bir olay üzerine, ihtiyaç halinde indirilmesini *“Kelâmın tam yerinde söylenmesi, acil ihtiyaç halinde gelen ilk yardım veya aşırı susuzluktaki soğuk su gibidir”* benzetmesiyle açıklamıştır.

d. Kur'ân'ın parça parça indirilmesinde Peygamber'in psikolojik yönüyle ilgili bir hikmet de bulunmaktadır. Zira hiçbir beşerin tek başına güç yetiremeyeceği bir alanda, Allah'ın yardımına muhtaç olan Peygamber'in nefsinin ancak vahiy sükûnete erdirebilirdi. Vahiy ile peygamberlerin kalplerinin sükûna ermesi konusunda,

²¹⁰ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 15.

²¹¹ (Kur'an-ı Kerim, Furkan, 25/32-33).

karşılaştıkları yorgunluk ve zorlukların durumuna göre vahyin parça parça indirilmesi şaşılabacak bir şey değildir.²¹²

e. Allah Teâlâ: “*Biz onu sana tane tane okuduk*”²¹³ buyurmuştur. Bunun manası, biz o vahyi yavaş yavaş insanların zihinlerine yerleştirerek açıkladık demektir. Ayetleri bu şekilde açıklamak, her bir parçasının yavaş yavaş inmesi anlamındadır. Ayetlerin toptan ve süratli bir şekilde inmesinde kapalılık ve manayı kaçırma ihtimali vardır. Bir işin bölüm bölüm ve yavaş yavaş olması daima doğruya ve dikkatli olmaya daha yakındır.

f. Kur’ân ayetleri, üslup açısından gruplara ayrılarak parça parça inmiştir. Konu bakımından da bölümlere ayrılmış ve çeyrek asra yakın bir zamanda gelmiştir. Geçen zaman onun açıklanmasına veya yayılmasına destek olmuş, iyice araştırılması ve üzerinde düşünülmesine fırsat vermiştir.

g. Vahyin parça parça indirilmesinin faydası; insanların risâletin doğuşuna itiraz etmeleri, sorularla karşı çıkmaları, onu reddetmeleri ve hakkında şüpheler uyandırmaya çalışmalarında ortaya çıkmaktadır. Ortaya atılan bu şüpheler, hakkın nûrunun ışığının parlamasına, şüphelerin yersiz olduğunun ortaya çıkmasına ve şüphenin kaynaklarının yok olmasına fırsat vermektedir. Vahiy, tüm sorulara cevap vermeyi ve her kapalılığı yok etmeyi üstlenmektedir. Vahyin parça parça inmesinin faydası, yenilenen ve süregelen problemler ile yeni sorunlara fetva vermede ortaya çıkmaktadır.²¹⁴

Gazâlî, vahyin parça parça indirilmesi konusunda Müslümanlar arasında yaygın olan bir hataya değinir. Ona göre bu hata, insanların çoğunun Tevrat ve İncil’in toptan bir defada indiğini zannetmeleridir. Zira bu kişiler hatalı zanlarını, “*İnkârcılar, “Kur’an ona bütünüyle bir defada indirilseydi ya!” diyorlar...*”²¹⁵ ayetinde Arapların Kur’ân’ı bir defada toptan indirilmesi yönündeki önerilerine binaen Kur’ân’ın; Tevrat ve Zebur’un devamı olması yönüyle gerekçelendirmişlerdir. Ancak bu bir yanılıdır. Kur’ân’da Allah’ın (c.c.) İsa’ya (as) İncil’i, Musa’ya (as) Tevrat’ı bir defada verdiği konusunda bir

²¹² Gazâlî, *Nazarât fî l-Kur’ân*, 16.

²¹³ (Kur’an-ı Kerim, Furkân, 25/32).

²¹⁴ Gazâlî, *Nazarât fî l-Kur’ân*, 16.

²¹⁵ (Kur’ân-ı Kerim, Furkan, 25/32).

bilgi yoktur Şu anda Yahudi ve Hristiyanların elinde olan bilgiler de bu iddiayı yalanlamaktadır.²¹⁶

2.1.4. Kur'ân'ın Korunmuşluğu

Gazâlî, Kur'ân'ın hiçbir harfinin değişmeden günümüze kadar gelmesini, asırlardır nesiller boyu gece ve gündüzün değişmesine rağmen güneşin aynı güneş, ayın aynı ay olmasına, zaman içinde herhangi bir değişikliğe uğramadan görevini yerine getirme ve var olmaya devam etmesine benzetmiştir. Müslümanların, Kur'ân'ı bu daimî ve kevnî hakikatler gibi sabit ve ilmî bir hakikat olarak gördüğünü, ilk günden bu güne kadar Kur'ân'da bir harfin dahi artmadığını veya eksilmediğini vurgulamıştır.²¹⁷

Gazâlî'ye göre Kur'ân'ın sübûtu, yüz yüze tevatür yoluyla ve yazı yoluyla olmak üzere iki yolla gerçekleşmiştir. Her ne kadar birinci yol daha meşhur olsa da her iki yol birbirini desteklemektedir.²¹⁸

2.1.4.1. Kur'ân'ın Hafıza ile Tevatüren Korunması

Gazâlî, Allah Teâlâ'nın Kur'ân'ı korumak ve ebedî kılmakla ayrıcalıklı kıldığını, onun tahrîften korunmuş, yok olmanın üstesinden gelmiş bir hakikat olduğunu vurgulamıştır. Bunun, hamasi duygular ve iman taassubu üzerine bina olunan bir iddia olmadığını, aksine tarihî hakikatlerle sabit olduğunu ifade ederek, açıklamalarını şöyle temellendirmiştir: Cebrail, vahyi Allah katından bir emanet olarak Hz. Peygamber'e nakletmiştir. Aynı şekilde Hz. Peygamber de Cibril'den sahabeye nakletmiştir. Sahabe ise Peygamberden alarak kendinden sonraki nesle nakletmiştir. Büyük topluluklar da sahabeyi takip etmiştir. On dört asır evvel indirildiği gibi asırlar boyu bize ulaşincaya kadar aynı şekliyle korunmuş ve nakledilmiştir. Bu dünya son bulup bütün insanlar Allah'a dönünceye kadar, hafızlar Kur'ân'ı geleceğe eksiksiz olarak taşımaya devam edecektir. Cebrail'in (as) ilk defa indirdiği şekliyle ahirette ehli tarafından okunmaya devam edilecektir.²¹⁹

Vahiy sahibinden Kur'ân'ın alınmasından sonra onun insanlar arasında yayılmasında birinci yol, tevatür yoluyla birçok kişiden sözlü olarak alınmasıdır.

²¹⁶ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 17

²¹⁷ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 22.

²¹⁸ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 26-27.

²¹⁹ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 22.

Rasûlullah (sav) Allah'dan geleni okumuş, sahabe onu pür dikkat dinlemiş ve Hz. Peygamber'den (sav) Kur'ân'ın nazmını, med çeşitlerini, mahâric-i hurûfunu ve benzeri şeyleri okuyuş üslubuyla beraber öğrenmişlerdir. Hz. Peygamber'den (sav) ashabına Kur'ân'ın intikali bir defada olup bitmiş değildir. Aksine namazda kıraatin tekrarı, vahyin revaçta olmasını zorunlu bir hale getirmiştir. Bu sebeple Hz. Peygamber (sav) Kur'ân'ı ezberlemiş, ashâb da Hz. Peygamber'den (sav) aldığı Kur'ân'ı ezberlemiş ve sonra bu ezberlenenler vakit namazlarında okunmuştur. Bir Müslüman gece veya gündüz ibadet etmek istediği zaman Kur'ân okumuştur. Bir gün veya bir yıl değil yaklaşık çeyrek asır, bir adam veya bir kabile değil binlerce insan Kur'ân'dan bir şey indiğinde onu kalplerine yerleştirip sürekli tekrar etmişlerdir. Bu kuşaklar, gerektiğinde başka bölgelere yaymak ve götürmek daha kolay olsun diye Kur'ân'ı ezberlemekle kalmamış, gece gündüz zikir halkalarında, ilim meclislerinde, mihraplarda, Cuma hutbelerinde, umumi toplantılarda Allah'ın ayetlerini yüksek sesle okumuşlardır. Kur'ân, bu eşsiz tevatürle hiçbir zan veya şüpheye mahal bırakmayacak şekilde bize kadar gelmiştir.

Gazâlî, Müslüman âlimlerin Kur'ân'ı sözlü olarak öğrenme metodunu takip ettiklerine; tecvit ve uygulamalı ilimlerde sadece bu metodu esas aldıklarına Süyûtî'nin: *"Müslümanlar, Kur'ân'ın mana ve hükümlerini anlayarak kulluk ettikleri gibi, lafızlarını doğru okumada, kurra imamlardan aldıkları şekilde harflerin hakkını vererek kulluk ederler. Bu metod, nübüvvetin saygınlığıyla da ilgilidir. Yani tilavet hususunda mütehasıs hocaların ağızından almaksızın mushaflardan almak yetmez"*²²⁰ sözünü ve Taberî gibi bir takım âlimlerin, Mesut b. Zeyd el-Kindi'den rivayet ettikleri şu olayı örnek gösterir: *"Kindi diyor ki, Abdullah ibn Mesud bir adama Kur'ân okutuyordu. Adam, gelişigüzel okuyarak medleri gerektiği ayetini"*²²¹ *إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا* gibi uzatmadı. İbn Mesud o adama: *"Rasûlullah burayı bana böyle okumadı"* dedi. Sonra *"إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ"* ayetini tekrar okudu. *"إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ"* kelimesinin meddi bilinen ve gerekli olan bir meddir, dedi."²²²

²²⁰ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 23.

²²¹ "Sadakalar (zekâtlar) Allah'tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara ..." (Kur'an-ı Kerim, Tevbe, 9/60).

²²² Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr* (Musul: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikme, 1404/1983), 19: 137.

Gazâlî, Kur'ân'ın tebdîl ve tahrîften korunarak geniş coğrafyalara yayılmasını o zamanki Arapların yapısı, Kur'ân'ın eşsiz üslubu ve Allah'ın inâyetiyle gerçekleştiğini söylemiş, bu üç etkin sebebi şöyle açıklamıştır:

a. Günümüzde bazı toplumlar kendine has özellikleri, yöresel yemekleri ve edebiyatı ile tanınır. Mesela mimarî sanat, İtalyanlarda neredeyse bir içgüdü haline gelmiştir. İlgili uzmanlar, beş kıtada bulunan toplumların özelliklerini sayabilirler. Ortak insanî niteliklerin yanı sıra bir toplumda daha belirgin ve daha yaygın olan özellikleri zikredebilirler. İslam'ın doğduğu zamanlarda Araplar, üst seviyedeki edebî metinlerden zevk alan; bu edebî metinlere duydukları ilgiyle ve söyledikleri edebî ibarelerle övünen bir toplumdur. İbn Abbas, Ömer b. Ebî Rabî'a'nın kendisine okuduğu yetmişden fazla beyitli şiiri dinlemiş ve ezberlemiş, şiiri sonuna kadar dinledikten sonra: *“İstersen şiiri sana okuyayım”* demişti. *“Hepsini ezberledin mi?”* denilince İbn Abbas: *“Sizden biri bir şeyi duyup da onu ezberlemiyor mu?”* demişti.²²³ Risâlet günlerinde Arapların yüksek edebiyata olan tutkuları, onu ezberlemeleri ve edebiyat ehline önem vermeleri inkâr edilemez bir gerçektir.

b. Kur'ân, Arap dilinde sonsuz ve edebî bir mucizedir. Ortaya çıkar çıkmaz dikkatleri üzerine çekmiştir. Öncekilerin ve sonrakilerin geride bıraktıkları şeylerde Kur'ân'ın bir benzeri yoktur. Edebiyatçılar onu dinlemişler, belağatine şahit olmuşlar; Kur'ân da hemen onların duygularını etkilemiştir. Çünkü onlar saf edebiyata âşıktılar ve Kur'ân'da özlemlerini gideren şeyi bulmuşlardır. Kur'ân, onların mükemmellik ve güzelliğe götüren sanatsal beklentilerini ve arzularını teskin etmiştir. Bu edebî değer, inançla bir araya gelince, şüphesiz gece gündüz onların uğraşları Kur'ân olmuştur. Allah katından inen güzel söz, şiir olsun nesir olsun, diğer sözleri saf dışı bırakmıştır. Mümin Araplar şiir ve düz yazıyı ezberlemeyi bırakıp apaçık ayetleri ezberlemeye yönelmişlerdir. Kap ve kapağının birbiriyle uyduğu gibi İslam mucizesi de Arapların fitratları ile uyumuştur. Bu sebeple, orduların tamamının bilinçli hafızlardan oluştuğuna şahit olmaktadır.

c. Allah Teâlâ, önceki dinlerin başına gelen sapma ve tahrîften İslam'ı korumuştur. Önceki dinlerin bir kısmına ait tüm hakikatler, müntesipleri aşırı gaflet içinde oldukları için yok olmuştur. Bir kısmında ise hakikati gizlenerek ve anlaşılması de

²²³ Rivayetin kaynağını bulunamamıştır.

azalarak tebdîl ve tahrîfe uğramıştır. Bundan dolayı Allah'ın inayeti, kalplere yerleşen ve kutsiyetinde kalplerin birleştiği edebî güzellik çerçevesinde yeni bir risâlet şekillendirmeyi gerekli kılmıştır. Kur'ân'ın lafızları; bu risâletin ayrılmaz bir parçası, okunması ibadet, tekrarlanması Allah'a yakınlığın vesilesi kabul edilmiştir.²²⁴

Gazâlî, Kur'ân'ı ezberleme, sürekli okuma ve ara ara ayetleri tekrar etme yönünde yapılan teşvikin sırrının, önceki dinlerin temelleri sarsıldıktan ve ilk kaynakları kaybedildikten sonra düştükleri kaos ortamına İslam risâletinin düşmemesinde ortaya çıktığını ifade etmiştir.²²⁵ Müslümanların kitaplarını korumaları, Kur'ân'ı öğrenmeleri, öğretmeleri ve okumalarının faziletiyle ilgili hadisler nakletmiştir.²²⁶ Naklettiği hadislerin Kur'ân'ın dillerde taze, gönüllerde korunmuş olarak kalmasına destek olduğunu söylemiştir. Bu sebeple, on dört asırdan beri Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in

²²⁴ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 23-25.

²²⁵ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 26.

²²⁶ Gazâlî'nın konuyla ilgili zikrettiği hadisler şunlardır:

"Sizin hayırlınız, Kur'ân'ı öğrenen ve öğretenidir." (Tirmizî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 15.)

"Kim Kur'ân-ı Kerim'den bir harf okursa onun için bir iyilik sevabı vardır. Her bir iyiliğin karşılığı da on sevaptır. Ben, elif lam mim bir harftir demiyorum; bilakis elif bir harftir, lam bir harftir, mim de bir harftir." (Tirmizî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 16.)

"Bir grup, kitabullah'ı okuyup ondan ders almak üzere Allah'ın evlerinden birinde bir araya gelecek olsalar, mutlaka üzerlerine sekînet iner ve onları Allah'ın rahmeti bürür. Melekler de kanatlarıyla sararlar. Allah, onları, yanında bulunan yüce cemaatte anar." (İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-Uşûl fî-Ehâdîsi'r-Rasûl*, 4: 473.)

Gazâlî yukarıda zikredilen hadislerle birlikte şu hadisleri de zikreder: "Kur'ân şefaati edicidir, şefaati kabul edilendir, şerefli, tasdik edicidir. Kim Kur'a'ı önder ediniirse Kur'ân onu cennete götürür. Kim de arkasına atacak olursa, onu cehenneme gönderir." (Ebû'l-Hasen Nûrûddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâ'id ve Menbeu'l-Fevâid* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001), 7: 246.)

"Kur'ân-ı Kerim'i okuyan ve hükümleriyle amel edenin anne ve babasına kıyamet günü bir taç giydirilir ki, bu tacın ışığı güneşi evlerimizin içinde farz etseniz dünya evlerindeki güneş ışığından daha güzeldir. O hâlde Kur'ân-ı Kerim'i bizzat öğrenen hakkında ne düşünürsünüz? (Onun sevabını da siz takdir ediniz.)." (İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-Uşûl fî-Ehâdîsi'r-Rasûl*, 8: 501.)

Ebu Zerr'den (ra) rivayet edilmiştir ki; Ben: "Ya Rasûlallah! Bana tavsiyede bulun, dedim. Sana, Allah'tan korkmanı tavsiye ederim. Çünkü Allah korkusu her işin başıdır." Ya Rasûlallah! Bana tavsiyede bulun, dedim. "Kur'ân oku, Allah'ın zikrine sarıl. Çünkü zikrullah senin için yeryüzünde ışık, gökte de saklanan bir azıktır." buyurdu. (Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *el-Müsnedü's-Sahîh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 2: 78.)

"Kur'ân'ı gereği gibi güzel okuyan kimse, vahiy getiren şerefli ve itaatkâr meleklerle beraberdir. Kur'ân'ı kekeleyerek zorlukla okuyan kimseye de iki kat sevap vardır." (Ebû Dâvud, "Vitr", 14).

"Şüphesiz bu Kur'ân-ı Kerim, Yüce Allah'ın bir ziyafetidir. Onun bu ziyafetinden gücünüz yettiği kadarını öğrenin. Muhakkak bu Kur'ân-ı Kerim, Allah'ın ipidir. Apaçık nûrur. Faydalı şifâ kaynağıdır. Ona sınıksız sarılanın, koruyucu sığınağıdır. Ona uyanların, kurtuluşudur. O, eğilip bükülmez ki doğrultulsun. Sapıp eğrilmez ki hoşlanılacak hale getirilsin. Onun olağanüstü özellikleri bitip tükenmez. Çokça müracaattan dolayı eskikip yıpranmaz. Onu okuyunuz. Çünkü Allah, onu okumanız sebebiyle her bir harf karşılığında size on sevap verir. Ben sizlere elif, lam, mim tek harftir, demiyorum. Fakat elif bir harf, lâm bir harf, mîm bir harftir." (Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *Sünen* (Byy: Yy, 1436/2015), 1337.)

okuduğu ve Cibril'in Allah'tan Peygamberimize rivayet ettiği gibi çarşılarda, evlerde, camilerde, toplantılarda ne bir harf eksik ne de bir harf fazla olarak okunduğunu bildirmiştir.²²⁷

2.1.4.2. Kur'an'ın Yazı Yolu ile Korunması

Allah kelamı olan Kur'an, her ne kadar hafızlar tarafından ezberlenmişse de sahilere de yazıldığını vurgulayan Gazâlî'ye göre, davet mücadelesi ve putperestlerin baskısı döneminde de aslına dokunulmadan okunmuş ve yazılmıştır. Müşrikler Kur'an'dan rahatsız olmaları nedeniyle Kur'an meclislerinde gürültü çıkarmışlarsa da onun özüne ilişememişlerdir. Kur'an sûrelerine benzer kelimeler uydurmaları, mecazına meydan okumaları bu arayışlarındandır. Ancak bunlar samimiyetin ve hakkın gücü karşısında eriyip yok olan beyhude uğraşlar olarak kalmıştır. Şiddetli mücadele döneminde bile Kur'an öğreticilerinin sayısı kayda değer bir sayıya ulaşmıştır. Mesela, Bi'r-i Maüne savaşında yetmiş hafız öldürülmüştür. Bu ağır kayba rağmen Arap Yarımadası çölünde Kur'an öğretmenleri arasında bir kriz meydana gelmemiştir. Bilakis bu davet heyetleri kesintisiz olarak çeşitli bölgelere gitmiştir.²²⁸

Gazâlî, insanlığın Kur'an gibi koruma garantisi altında olan başka hiçbir kitap görmediğini, Kur'an araştırmacılarının işi, sûrelerin kelimelerini hatta bu kelimelerde bulunan hecelerini ve harflerini bile tek tek saymaya kadar götürdüklerini zikretmiştir.²²⁹

Hız. Peygamber zamanında, ayetler iner inmez Hız. Peygamber'in emriyle kâtiplerin yazım işine başladıklarını bildiren Gazâlî kâtiplerin, vahyi Hız. Peygamber'in yazdırdığı sahilelerden hariç kendilerine has sahilere de yazdıklarını zikreder. Ona göre, Araplar ümmî bir toplumdur. Toplumun büyük bir çoğunluğu okuma yazma bilmiyordu. Şu kadarı var ki, bir yazının sübûtu için bir kitaptan binlerce nüsha basmaya gerek yoktur. Ezberlenen ile uyumlu birkaç nüshanın bulunması yeterlidir. Bu ise bizzat Peygamber'in gözetiminde ve vahiy kâtiplerinin çabalarıyla gerçekleşmiştir.²³⁰

Gazâlî'ye göre davetin başından beri, gizli dönemlerinde bile Kur'an sahileleri vardı. "Kitap", Kur'an'la eş anlamlı bir isimdir. İkisi de eşit bir şekilde ilâhî vahyi ifade

²²⁷ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'an*, 26-27.

²²⁸ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'an*, 30.

²²⁹ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'an*, 31.

²³⁰ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'an*, 27.

eder. Bu meşhûr özel isim hem Mekke’de hem de Medine’de aynı seviyede biliniyordu. Mekke’de ve Medine’de inen sûrelerin ayetlerinde zikredilen “Kitap” kelimesi, vahyi taşıyan ve insanlara okunmasını kolaylaştıran sahifelerin varlığına yani inen vahiylerin yazıldığına işaret etmektedir.²³¹ Gazâlî, söz konusu sûrelerin ayetlerinde zikredilen “Kitap” kelimesiyle yazılı olan vahyin kastedildiğine örnekler vermiştir.²³²

Gazâlî, “*Nûn. Kaleme ve (kalem tutanların) yazdıklarına andolsun ki, Sen - Rabbinin nimeti sayesinde- mecnûn değilsin.*”²³³ diye yeminle başlayan Kalem sûresinin: “*O inkâr edenler Zikr’i (Kur’ân’ı) işittikleri zaman, neredeyse seni gözleriyle devirivereceklerdi. Hâlâ da (kin ve hasetlerinden:) "Hiç şüphe yok o bir delidir" derler. Oysa o (Kur’ân), âlemler için ancak bir öğüttür*”²³⁴ ayetiyle bittiğini; sûrenin başı ile sonu mukayese edildiğinde ayette “*kalem ve yazdıkları*” ibaresiyle kastedilen şeyin, vahiy olduğundan emin olunacağını söylemiştir. Ayrıca ilk ayetteki yeminlerin sırrını, semavi bilginin yayılmasında ve varlığını devam ettirmesinde kaleme yani yazının rolüne ve yazma metoduna dikkat çekilmesi olarak açıklamıştır.²³⁵

Gazâlî’ye göre, belki de ilk inen “*Oku! Rabbin, en büyük kerem sahibidir. O Rab ki kaleme (yazmayı) öğretti. İnsana bilmedikleri şeyi öğretti*”²³⁶ ayetleri Kur’ân’ın

²³¹ Gazâlî, *Nazarât fî l-Kur’ân*, 28.

²³² Gazâlî, Mekke’de inen ve Kur’ân’la eş anlamlı olduğunu söylediği şu ayetlerdeki “Kitap” kelimelerini, inen vahiylerin yazıldığına delil olarak göstermiştir; “*Hâ. Mîm. Kitap, azîz ve hakîm olan Allah tarafından indirilmiştir.*” (Kur’an-ı Kerim, Casiye, 45/1-2).

“*Hâ. Mîm. Bu Kitap mutlak galip, hakkıyla bilen, lütuf sahibi Allah tarafından indirilmiştir.*” (Kur’an-ı Kerim, Gafir, 40/1-2).

“*Tâ. Sîn. Bunlar Kur’ân’ın, (gerçekleri) açıklayan Kitab’ın âyetleridir.*” (Kur’an-ı Kerim, Neml, 27/1).

“*Hayır! Şüphesiz bunlar bir öğüttür. Dileyen ondan (Kur’ân’dan) öğüt alır. O, değerli sahifelerdir. Tertemiz kılınmış, yüce makamlara kaldırılmış mukaddes sahifelerde, Kâtiplerin ellerindedir. Değerli ve güvenilir kâtiplerin.*” (Kur’an-ı Kerim, Abese, 80/11-16).

Gazâlî, Medine’de inen ve Kur’ân’la eş anlamlı olduğunu söylediği şu ayetlerdeki “Kitap” kelimelerini, inen vahiylerin yazıldığına delil olarak göstermiştir; “*Elif. Lâ. Mîm. O kitap (Kur’ân); onda asla şüphe yoktur. O, müttakiler (sakınanlar ve arınmak isteyenler) için bir yol göstericidir.*” (Kur’an-ı Kerim, Bakara, 2/1-2).

“*Elif. Lâ. Mîm. Hayy ve kayyûm olan Allah’tan başka ilâh yoktur. (Resûlüm!) O, sana Kitab’ı hak ve önceki kitapları tasdik edici olarak indirdi, Tevrat ile İncil’i ve Furkan’ı indirmişti.*” (Kur’an-ı Kerim, Âl-i İmran, 3/1-3).

“*(İşte o apaçık delil,) Allah tarafından gönderilen ve tertemiz sahifeleri okuyan bir elçidir. En doğru hükümler vardır şu sahifelerde.*” (Kur’an-ı Kerim, Beyyine, 98/2-3).

²³² (Kur’an-ı Kerim, Kalem, 68/1-2).

²³² (Kur’an-ı Kerim, Kalem, 68/51-52).

²³³ (Kur’an-ı Kerim, Kalem, 68/1-2).

²³⁴ (Kur’an-ı Kerim, Kalem, 68/51-52).

²³⁵ Gazâlî, *Nazarât fî l-Kur’ân*, 28-29.

²³⁶ (Kur’an-ı Kerim, Alak, 96/3-5).

yayılmasında yazının payını vurgulamaktadır. Hz. Peygamber zamanında da yazılı Kur'ân geniş bir alanda dolaşıyordu. Yazı yazmayı bilenlerin çoğunun evinde yazılı halde Kur'ân bulunmaktaydı. Bu sebeple yazılı Kur'ân için özel hükümler verilmiştir. Cünübün Kur'ân'a dokunmaması, küçük düşürüleceği korkusuyla savaşılan düşman toprağına Kur'ân'la gidilmemesi bu hükümlerdendir. Vahiy için özel kâtipler vardı. Onlar sanki yazma işine tahsis edilmiş görevlilerdi. Yolcu iken de mukîm iken de yazma görevini yerine getirmişlerdir. Hz. Peygamber, vahiy meleğinin kendisine indirdiğini onlara yazdırmıştır. Ezberlediklerini ve naklettiklerini kendileri için yazanlar bu kâtiplerden hariçtir. Hz. Peygamber (sav) vefat ettiğinde Kur'ân'ın tamamı ezberlenmiş ve sahifelerde yazılmış olarak bulunuyordu.²³⁷

Gazâlî, kaynaklar ve olaylar bilindiği gerekçesiyle olsa gerek, kaynak göstermeksizin Kur'ân'ın cemi olayını ve bu olaylar hakkındaki düşüncelerini geniş bir yelpazeden ele almıştır. Kur'ân'ın cem işleminden önceki dönemde Hz. Peygamberin ve toplumun indirilen vahye karşı tutumlarını ve ona verdikleri önemi zikretmiştir. O zihinlerde oluşabilecek tereddütleri gidermek için cem işleminden önceki dönemde Kur'ân'ın satırlarda ve sadırlarda muhafaza edildiğini zikrederek, Hz. Peygamberin ve ashabının Kur'ân'a verdiği önemi şöyle anlatmıştır: Hz. Peygamber (sav) Mekke'de 13 sene boyunca Kur'ân-ı Kerim'i almaya devam etmiştir. İnen her harfi hafızlar ezberlemiş ve kâtipler sahifelere yazmışlardır. Yazılan ve ezberlenen bu Kur'ân, inkâr edenler ve tasdik edenler tarafından bilinmekteydi. Hz. Peygamber Medine'ye hicret etmiş ve devlet başkanlığı yetkilerini üstlenmiştir. Son 10 senede de Kur'ân inmeye devam etmiş, Rasulullah'ın gözetiminde kâtipler yazmış, hafızlar ezberlemişlerdir. Yazılan ve ezberlenenlerin tilaveti, beş vakit gündüz ve gece namazlarında, Kur'ân okuma meclislerinde, Cuma hutbelerinde topluluklar ve fertler tarafından tekrar edilmiştir. Bir kişinin konumu Kur'ân'a olan ilgisi oranında yüksek olmuştur. Hz. Peygamber, şehitlerin defnedilmesinde dahi bu konumu gözetmiştir. Hz. Peygamber Kur'ân okumalarından dolayı Kur'ân ilmi tahsil edenlerin çoğunu mezara kendisi koymuştur. Devlet, Kur'ân'ı anayasa olarak kabul etmiştir. Hükümet Kur'ân'ı korumuş ve onunla

²³⁷ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 29.

korunmuştur. Toplum Allah'ın kitabını, harflerinin tecvidini kavrayarak, anlayarak Rabbine ibadet etmiştir.²³⁸

Rasulullah vefat ettiğinde geride kurulu bir İslam devleti, açık bir davet, büyük bir kuvvet, müminlerin canlarını ve mallarını koruyan ve kötü amaçlı girişimleri engelleyen bir otorite bırakmıştır. Vahiy insanların kalplerine ve kitapların içine yerleştirdikten sonra bu dünyayı terk etmiştir. Hz. Peygamberden sonra da Kur'ân'ın okunduğu daire her geçen gün genişlemiştir. Öyle ki bu daire Yemen'in öbür ucundan Şam taraflarına, Fars Körfezi'nden Kızıl Deniz'in sahillerine kadar bin millik bir alana ulaşmıştır.²³⁹ Seneler geçtikçe, İslam'ın konumu yükselmeye devam etmiş, hâkim olduğu alan genişlemiş ve İslamiyet geniş alanlara yayılmıştır. Vahiy yirmi üç sene inmeye devam etmiş, yirmi üç senenin sonunda Peygamber (sav) vefat etmiş ancak onun mihrabında Kur'ân okunmaya ve huşu içinde dinlenmeye devam edilmiştir. Tüm Arap Yarımadası ona iman etmiştir. Toplumsal ve siyasî hayat, Kur'ân üzere kurulmuştur. Toplum ve devletin her ikisi de Kur'ân'ın hem destekçisi hem taraftarı hem de bekçisi olmuştur.²⁴⁰

Allah Rasulü zamanında Kur'ân'ın tamamı inmiş, yazılmış ve ezberlenmiştir. Hz. Ebû Bekir halife olup Müslümanların işlerini üstlenince, Allah Rasûlü'nün emri ile yazılan bu metinlerin “devletin” koruduğu bir Mushaf haline getirilmesi için, Kur'ân ayetlerinin kaydedildiği belgelerin toplanmasını ve hepsinin bir araya getirilmesini emretmiştir. O zaman her ne kadar ihtiyaç duyulmadığı için devlet bu mushafı koruma altına alıp devlet depolarına koysa da gelecekte ihtiyaç duyulabilirdi. Cem işine o zaman acil bir ihtiyaç yoktu. Çünkü birçok kurrâ bulunmaktaydı. Şifâhî olarak Kur'ân rivayeti Müslüman toplumlar arasında yaygındı. Kur'ân öğrenme ve öğretme hususunda yazı, tek başına yeterli değildir. Kur'ân bizzat Hz. Peygamber'den geldiği gibi eksiksiz okunması ancak şifâhî yolla -ağızdan ağıza- olur. Her ne kadar ezberlemenin yanında aşama aşama yazılı olarak gelse de Müslümanlar Kur'ân'ı ezberleme hususunda temayüz etmişlerdir.²⁴¹

²³⁸ Gazâlî, *Mietü Suâl 'ani'l-İslâm* (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 167-168.

²³⁹ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 30.

²⁴⁰ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 31.

²⁴¹ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 32.

Gazâlî, yazılı belgelerden Kur'ân'ın toplanmasındaki ana etkenin, Ridde Savaşları'nda birçok hafızın şehit düşmesinden dolayı Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in kaygıları olduğu yönündeki rivayetleri nakletmiştir. Ona göre, Hz Ebûbekir döneminde yüzlerce kurrânın öldürülmesi o zaman Kur'ân'a bir zarar vermiyordu. Çünkü Kur'ân hafızları, Ridde Savaşları'nda öldürülenlerden daha çoktu. Ne var ki hak ve bâtil arasında muhtemel savaş her geçen asır canlılığını korumuştur. Kahraman hafızların savaşa hemen dalmaları, Kur'ân'a has olan tevatürün yok olmasına bir sebep olabilirdi. Binaenaleyh bu vehim, yazılı Kur'ân'ın toplanmasını ve devletin koruması altına bırakılmasını gerekli kılmıştır. Bu vehmin kaynağı Kur'ân'a olan aşırı ilgidir. Aslında o günlerde bu tasa onlarda hiç yoktu. Savaşlarda bilinçli hafızlardan ne kadar şehit düşmüşse her defasında onların yerine bir o kadar veya daha fazlası çıkmıştır. Bununla birlikte yazılı Kur'ân'ı toplama düşüncesi şüphesiz değerli bir düşüncedir.²⁴² Kur'ân'ın cemi Hz.Ebû Bekir'in emriyle gerçekleştiğini vurgulayan Gazâlî, Kur'ân'ın toplanması hususunda Buhari'de geçen rivayeti nakletmiştir.²⁴³

Gazâlî, Kur'ân'ın cemiyle ilgili Buhari'nin rivayet ettiği hadis etrafında şu açıklamalarda bulunmuştur: Zeyd'in (ra) sorumlu tutulduğu, Hz. Peygamber'in emriyle

²⁴² Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 32.

²⁴³ Kur'ân'ın toplanmasıyla ilgili Buhari'de geçen rivayet şöyledir: “Zeyd b. Sabit, Kur'an'ın cemiyle ilgili olayı şöyle anlatıyor: “Ebu Bekir Yemame'de şehit olanların ölümünü takiben haber yollayıp beni çağırdı. Yanında Ömer b. Hattab da bulunuyordu. Ebu Bekir bana şöyle dedi: Ömer bana geldi ve Yemame gününün şiddetli harbinde Kur'ân hafızlarından birçoğu şehit oldu. Ben diğer yerlerde de şiddetli harplerin olup Kur'ân hafızlarının şehit edilmelerinden; bu sebeple de Kur'ân'ın birçoğunun kaybolmasından endişe ediyorum. Binaenaleyh ben senin, Kur'ân'ın kitap halinde toplanmasını emretmeni düşünüyorum, dedi. Ben, Ömer'e: Hz. Peygamber'in yapmadığı bir işi nasıl yaparım? dedim. Ömer: Vallahi bu hayırlı bir iştir, dedi ve bu konudaki ısrarında devam etti. Nihayet Allah benim göğsümü bu iş için açtı ve ben de bu konuda Ömer'in düşündüğü gibi düşünmeye başladım. Zeyd b. Sabit der ki: Bu sözlerden sonra Ebu Bekir, bana hitaben şunları söyledi: Sen genç ve akıllı birisin, biz seni hiçbir kusurla itham etmiyoruz. Sen Hz. Peygamber'in vahyini yazıyordun. Kur'ân'ı araştır ve bir araya topla. Zeyd b. Sabit buna karşı: Vallahi eğer bana bir dağın taşınmasını teklif etmiş olsalardı, o iş benim üzerime, bana emrettiği bu Kur'ân'ı toplama işinden daha ağır olmazdı, dedi. Zeyd b. Sabit dedi ki; ben: Sizler, Hz. Peygamber'in yapmadığı bir işi nasıl yapıyorsunuz? dedim. Ebu Bekir; Allah'a yemin ederim ki bu hayırlı bir iştir, dedi ve ısrarında devam etti. Nihayet Allah, Ebu Bekir'in göğsünü genişlettiği bu meselede benim de göğsümü genişletti. Başka bir rivayette Zeyd b. Sabit şöyle der: “Ömer bana ısrarında devam etti. Nihayet Allah, Ebu Bekir'le Ömer'in göğsünü genişlettiği bu meselede benim de göğsümü genişletti. Ben de bu konuda onların düşündüğü gibi düşünmeye başladım.” Zeyd b. Sabit der ki; “Bunun üzerine ben de Kur'ân'ın ardına düşüp araştırdım ve onu yazılı bulunduğu hurma dallarından, ince taş levhalarından ve insanların ezberlerinden topladım. Nihayet Tevbe suresinin sonunu Ebu Huzeyme el- Ensari'nin yanında buldum. O ayeti ondan başka kimsenin yanında bulamadım. “لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ” Bu ayeti süresine ekledim.” Cem edilen sahifeler, ölünceye kadar Ebu Bekir'in yanında kaldı. Ebu Bekir'den sonra ölünceye kadar Ömer'in yanında kaldı. Ömer'den sonra kızı Hafsa'nın yanında kalmaya devam etti.” (Bkz. Buhârî, “Fedâilü'l-Kur'ân”, 3).

yazılan ve birçok insanın kendisi için yanında tuttuğu dağınık haldeki metinleri toplamak ve bu topladıklarını insanların hafızasındaki ile uyuşan bir sıralama ile düzenlemektir. Bu sıralama yeni, yani sonradan çıkan bir şey değildir. Bizzat Hz. Peygamberin belirlemesi ile başlamıştır. Çünkü her yeni vahiy indiğinde, onu daha önce inen Kur’ân’ın şu yerine ekleyin diye emretmiştir. Buna göre Zeyd’in görevi, kendisine ve kendisinden başka bir hafız topluluğuna öğretildiği üzere orada burada dağınık halde olanları bir araya getirmekten ibarettir.²⁴⁴

Gazâlî’ye göre, Zeyd’in Allah Rasûlü’nün emriyle yazıldığına dair iki kişinin şahitliği olmaksızın yazılı belgeyi kabul etmemesi, işin güvenilirliğini daha da arttırmaktadır. Bu şart, daha ihtiyatlı olunması açısından. Yoksa bu aşırı bir zorlamadır. Hadiste Zeyd’in anlattığına göre, Berâe sûresinin sonundaki kendisinin ve başkasının ezberlediği ayete²⁴⁵ ait yazılı tek belgeyi, Ebû Huzeyme el-Ensâri’nin (ra) yanında bulmuşlardı. Ebû Huzeyme el Ensâri ise Rasulullah’ın sadece ona has kıldığı bir ayrıcalıkla bilinen bir kişiydi. Bu ayrıcalık, onun tek başına yaptığı bir şahitliğin iki kişinin yaptığı şahitliğe denk (zü’ş-şehâdeteyn) olmasıdır.²⁴⁶

Gazâlî’ye göre, Kur’ân’ın cemî konusunda Ebû Bekir ve Ömer ile Zeyd b. Sabit (r.anhüm) arasında geçen hassas diyalogun başında Hz. Ebû Bekir ile Hz. Zeyd b. Sabit tereddüt etmişlerdir. Bu tereddüdün nedeni, Rasulullah zamanında olan ortamı devam ettirme gayretidir. Her ne kadar bu yeni şey, Kur’ân’ı bir mushafta toplama olsa da peygamber zamanında olmayan yeni bir şey getirmekten kaçınmaya olan aşırı

²⁴⁴ Gazâlî, *Nazarât fî l-Kur’ân*, 34.

²⁴⁵ “İçinizden size, sıkıntıya düşmeniz kendisine çok ağır gelen, size çok düşkün ve inananlara son derece şefkatli ve merhametli olan bir Elçi gelmiştir. Eğer yüz çevirirlerse, de ki: “Allah bana yeter, ondan başka ilah yoktur. Sadece O’na güvendim. O büyük arşın sahibidir”

لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ. فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ (Kur’an-ı Kerim, Tevbe, 9/28-29).

²⁴⁶ Huzeyme’nin zü’ş-şehâdeteyn (şehadeti iki şahit yerine geçen kimse) şeklinde nitelenmesine vesile olan olay şöyledir: “Hz. Peygamber, bir bedeviden at satın aldı ve “Gel bedelini vereyim” deyip yürüdü. Hz. Peygamber yürüyor ama bedevi daha iyi bir müşteri bulurum düşüncesiyle onu takip etmiyor, yavaş yürüyordu. Sonunda aradığını buldu. Hz. Peygamber’in akdinden haberi olmayan bazı kişiler daha fazla para verdiler. Hz. Peygamber geri dönüp geldiğinde bedevi, “Ben sana satmadım” diye alış-verişi yalanladı ve “Sattımsa şahit göster” dedi. Bu sırada oraya gelen Huzeyme b. Sâbit, Hz. Peygamber’in lehine şahitlik ederek bedevinin atı sattığını söyledi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Huzeyme’ye “Bu alış-verişte bulunmadığın halde niye bu şهادette bulundun” dediğinde, Huzeyme, “Ey Allah’ın Rasûlü, ben seni vahiy gibi daha önemli bir konuda tasdik ediyorum, bu şهادet nedir ki” diye cevap verdi. Hz. Peygamber, Huzeyme’nin şهادetini kabul ederek “Herhangi bir kimsenin lehine veya aleyhine Huzeyme’nin şahitlik etmesi yeterlidir” dedi ve onun münferiden şهادetini iki kişinin şهادetine eşit kıldı.” (Buhârî, “Cihad ve Siyer”, 12).

düşkünüktür. Onların bu tutumu, Allah'ın kelimine olan saygıları, şahsiyetlerinin büyüklüğüne rağmen, bu işe kendilerini layık görmemeleri ve toplama işini kendileri açısından büyük bir iş olarak görmelerinden kaynaklanmıştır. Tereddüdün sebebi, bu işin meşru olup olmaması değil, kendilerini bu iş için küçük görmelerinden kaynaklanmıştır. Bu sebeple, ihmal edilmeyecek bir tarzda hayır yönü ortaya çıkınca tereddütsüz bu işi devam ettirmişlerdir.²⁴⁷

2.1.4.3. Kur'ân Nüshalarının Çoğaltılması

Gazâlî, Hz. Ebû Bekir (ra) zamanında toplanan sahifelerin, hiç kimsenin gereksinim ve ihtiyac duymaksızın, sağlam bir yerde kalmaya devam ettiğini, kurrâların Allah'ın kitabını ezbere okuduklarını, hiçbir şüphe olmaksızın çarşılar, meclislerde ve evlerde müzâkere ettiklerini bildirmiştir. Gazâlî'ye göre Kur'ân'ın yayılması, İslam devletinin sınırlarının genişlemesi ve Müslümanların yeryüzünde farklı bölgelerine seyahatleriyle devam etmiştir. Yeni bir bölge fetih edilir edilmez Kur'ân ehli o bölgeyi Kur'ân'la imar etmiştir. Kur'ân'ın rehberliğinde devlet kurmuşlar ve toplum bina etmişlerdir. Fars ve Bizans sınırlarında bulunan İslam ordularında, arının peteğindeki vızıltısı gibi, Kur'ân'ın sesi yankılanmıştır. O dönemde sahabenin Kur'ân'ın yanında başka bir ilimle meşgul olmadığını zikreden eden Gazâlî, yine herhangi bir kaynak göstermeksizin, Ömer b. Hattâb'ın (ra) insanların bütün günlerini yalnızca Kur'ân'a ayırmaları için sünnetle meşgul olmalarını yasakladığını nakletmiştir. Nitekim günümüzde hamasi duyguların kabardığı dönemlerde toplumların milli marşlarını yüksek sesle söyledikleri gibi o dönemde savaşı birliğin savaşı emreden sûreleri bazen yüksek sesle toplu bir şekilde marş olarak okuduklarını ifade etmiştir. Aslında Gazâlî'nin burada olanları geniş geniş anlatmasının gayesi Kur'ân'ın o dönemde her zemin ve şartta yaygın olarak okunduğunu, ezberlendiğini böylece şifahî olarak da tevatüren nakledildiğini ifade etmektir.

Kur'ân'ın birkaç vecih üzere indiğini zikreden Gazâlî, bu vecihleri Rasûlullah'ın okuduğunu ve okuttuğunu nakletmiş, konuyla ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur: Allah Rasûlü, Müslümanları tercih ettikleri okuyuş üzere serbest bırakmıştır. Bu kıraatlerin hepsi birbirine eşittir. Söz konusu vecihlerin vahye olan delaleti “leys” (لَيْسَ) ve “esed” (أَسَد) kelimelerinin “aslan” kelimesine olan delaleti gibidir. Her iki kelime de Arap

²⁴⁷ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 34.

dilinde “aslan” manasında kullanılır. Gazâlî, Hucurât sûresinin 6. ayetinin “... إِنَّ جَاءَكُمْ” şeklinde okunabildiği gibi “... إِنَّ جَاءَكُمْ فَاسِيقٌ يَنْبَأُ فِتْنَتًا” şeklinde de okunabileceğini, bu okuyuşun ikisinin de birbirine eşit olduğunu ve birinin diğerinden farkının bulunmadığını söylemiştir. Ne var ki, kendilerine bu kıraatlerden sadece bir vecihi ulaşanlardan bir kısmı, başka bir vecihle okuyanlara itiraz edebilir ve bir tartışma çıkabilirdi. Müslümanların dünyanın dört bir köşesine yayılmasıyla bu durumun daha kötüye gidebileceğinden, bizzat vahyin kutsiyetine zarar verebilecek bir düşmanlığın ortaya çıkmasından endişe edilmiştir.²⁴⁸ Gazâlî, Buhari’nin Enes b. Malik’ten rivayet ettiği Kur’ân’ın istinsahıyla ilgili Hz. Osman zamanında yaşanan olayı nakletmiştir.²⁴⁹

Gazâlî’ye göre, Hz. Osman’ın (ra) Kur’ân’ı tek nüsha üzerinden çoğaltması, harflerin farklılığı sebebiyle kötü sonuçlar doğurabilecek tartışmaların çıkmasını sonlandırmıştır. İnsanların sahih bir vecih üzere görüş birliğine varması, hepsi doğru olsa da birçok vecih arasında ihtilaf eder bir halde kalmalarından daha iyidir. Belkide Azerbaycan ve Ermenistan fethine katılan ordunun kumandanı Hz. Huzeyfe’nin askerler arasındaki kıraat farklarını uğursuz görmesi ve endişe duyulan tehlikeyi büyütmesinin sırrı budur. Yukarıdaki bilgileri veren Gazâlî Huzeyfe’nin, önceki kitap ehli arasında meydana gelen olay ve Kur’ân’ın kıraat farklılığıyla ilgili düşüncesine katılmadığını ifade etmiştir. Ona göre, iki olay arasındaki boyut çok farklıdır. Hatta iki olay arasında hiç bir benzer bir yön yoktur. Fakat Huzeyfe’nin bu endişesinin minnet duyulması gereken bir endişe olduğunu, onu bu endişeye sevk eden âmilin, vahyin selametine ve Allah’ın kelimasını korumaya karşı olan gayreti olduğunu söylemiştir.²⁵⁰

²⁴⁸ Gazâlî, *Nazarât fî l-Kur’ân*, 35.

²⁴⁹ Buhari’nin Enes b. Malik’ten rivayet ettiğine göre; Azerbaycan ve Ermenistan fethine katılan ordunun kumandanı Huzeyfe b. Yemân, Suriyeli ve Iraklı askerler arasındaki kıraat ihtilâfını görünce paniğe kapıldı. Huzeyfe b. Yemân (ra) Hz. Osman’a geldi ve dedi ki: “Ey müminlerin emîri, Yahudilerin ve Hristiyanların ayrılığa düştükleri gibi “Kitap” konusunda ihtilafa düşmeden bu ümmetin imdadına yetiş!” Bunun üzerine Osman, Hafsa’ya haber göndererek, elinde bulunan mushaftan, nüshalar çıkartılacağını, bu iş bittikten sonra kendisine iade edileceğini söyleyerek, asıl nüshayı istedi. Hafsa da mushafı Osman’a gönderdi. Hz. Osman, Zeyd b. Sabit, Abdullah İbnü’z-Zübeyr, Sa’id İbnü’l-Âs ve Abdurrahman İbnü’l-Hâris b. Hişâm’dan ibaret heyete Kur’ân’ı istinsah etmelerini emretti. Osman, Kureyş’e mensup iki kişiye, “Zeyd b. Sâbit ile Kur’ân hakkında bir şey üzerinde ihtilaf ettiğiniz zaman onu Kureyş lehçesiyle yazınız. Çünkü o, Kureyş lehçesiyle nâzil olmuştur” dedi. Heyet istenilen nüshaları yazdı. Sonra, Osman asıl nüshayı Hafsa’ya iade etti. Çoğaltılan Mushafları çeşitli bölgelere gönderdi. Bu nüshaların dışında Kur’ân yazılı yaprak ve mushafın yakılmasını emretti.” (Buhârî, “Fedâ ilü’l-Kur’ân”, 3). Bkz. Gazâlî, *Nazarât fî l-Kur’ân*, 36.

²⁵⁰ Gazâlî, *Nazarât fî l-Kur’ân*, 36.

Gazâlî, Zûrkânî'nin "Kur'ân'ın cemi" kelimesinin bazen ezberleme bazen de Kur'ân'ın harf, kelime, ayet ve sûrelerinin tamamının sahifelere yazılması manasında kullanıldığını belirtmiştir. Yine Zûrkânî'nin Kur'ân'ın yazılması manasında cem işleminin Hz. Peygamber, Ebu Bekir ve Osman döneminde olmak üzere üç defa gerçekleştiğini bildirdiğini²⁵¹ ifade ederek söz konusu cem işlemlerinin amaçları hakkında şu bilgileri zikretmiştir:

- **Hz. Peygamber dönemdeki cem işlemi** ayetlerin yazımı, tertibi ve sûredeki özel yerine konulmasından ibaretti. Fakat yazma işlemi, yazı malzemelerinin kolay bulunmasına göre hurma dalları, kemikler, taşlar, kumaş parçaları vb. malzemeler arasında dağınık olarak yapılmıştı. Bu cem işlemindeki amaç, her ne kadar o zaman ezbere itimat olsa da Kur'ân'ı sağlama almaktır.²⁵²

Rasulullah zamanında Kur'ân'ın tamamının yazıldığını vurgulayan Gazâlî'ye göre, daha önce zikrettiğimiz üzere, vahyin "Kur'ân" olarak isimlendirilmesi, "Kitap" diye isimlendirilmesinden daha evla değildir. İki lafızda vahiy için özel isimdir. Hz. Peygamber, Kur'ân'ın tamamı okunur ve tamamı yazılı bir halde iken vefat etmiştir. Bir şey okunmadığı halde onun Kur'ân diye isimlendirilemeyeceği gibi, yazılı olmayan bir şeye de kitap ismi verilemez. Kur'ân; sûreleri sayılı, ayetleri sıralı, farklı mushaflarda kaydedilmiş, bilindiği şekliyle özel olsun genel olsun gece gündüz herkesçe okunan bir kitaptır.²⁵³ Gazâlî, indirilen vahiylerin Hz. Peygamber zamanında yazıldığına delil olarak (kaynaklarını zikretmeksizin) hadislerden örnekler vermiştir.²⁵⁴ Hadislerde geçen "tilavet

²⁵¹ Zûrkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 1: 197.

²⁵² Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 37.

²⁵³ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 38-39.

²⁵⁴ İndirilen vahiylerin Hz. Peygamber zamanında yazıldığına delil olarak şu hadisleri zikretmiştir:

"Rasulullah bazen gece namazının bir rekâtında Kur'ân'ın yaklaşık dörtte birini okurdu."

Abdullah b. Amr'dan rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir; "Kur'ân'ı topladım. Onu her gece okuyordum (hatmediyordum). Bu peygamberimize ulaştı. Peygamberimiz "onu bir ayda oku (ayda bir hatmet)" buyurdu. (İbn Mâce, "İkâmetü's-Salâh ve's-Sünne fihâ", 178).

Mesrûk rivayetinde dedi ki; Abdullah bin Amr, Abdullah bin Mesud'u zikrederek şöyle dedi: "Ben İbni Mesud'u sevmeye devam edeceğim. Rasulullah'ı şöyle derken işittim; Kur'ân'ı şu dört kişiden alınız; Abdullah b. Mesud, Salim, Muaz b. Cebel ve Ubeyy b. Ka'b." (Tirmizî, "Menâkıb Abdullah b. Mesud", 38).

Katâde rivayet etmiştir ki, Enes b. Malik'e: "Resûlullah'ın sağlığında kimler Kur'ân'ı cem' etti? diye sordum. Enes: "Hepsi de Ensârdan olan dört kişi: Übeyy, Muaz, Zeyd İbn Sâbit ve Ebû Zeyd" cevabını verdi. (Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahih*, Dâru'l-Erkâm, Beyrut 1419/1999, "*Fedâilü Übeyy b. Ka'b ve Cema'a mine'l-Ensâr*", 23.)

Şa'bî şöyle der; "Rasulullah zamanında Kur'ân'ı şu 6 kişi cem etti; Ubeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sabit, Muaz b. Cebel, Ebu'd-Derdâ, Said b. Ubeyd ve Mecma' b. Cariye. Bunların hepsi iki veya üç sûre hariç Kur'ân'ın tamamını toplamışlardı." (Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 2: 261).

ve Kur'ân" kelimelerinden hareketle Kur'ân'ın tamamının Peygamber zamanında yazıldığını ve okunduğunu söylemiştir.²⁵⁵

- **H. Ebû Bekir Dönemindeki cem işlemi** Kur'ân'ın tilavetini nesh etmeden, tevatür ve icma ile aslına uygunluğu kontrol edilerek yeni sahifelere nakledilmesi ve bir mushafta ayetlerin sıralanması ile sınırlı yazımdan ibarettir. Bu işlemdeki amaç ise hafızların ölümüyle Kur'ân'dan bir şeyin yok olması endişesinden dolayı tertipli (ayetleri sıralanmış) bir şekilde yazımı ile Kur'ân'ın tescili ve kayıt altına alınmasıdır.

- **H. Osman Bu dönemdeki cem işlemi** tüm sûre ve ayetlerin sıralaması konusunda H. Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilen cem ile ilgili bahsedilen özellikler göz önünde bulundurarak iki kapak arasında toplanan ve bir tane olan İmam Mushaf'ın sahifelerindekilerin naklinden ve yeni mushaflar kopyalayarak çeşitli İslam bölgelerine gönderilmesinden ibarettir. Aslında bu işlemin adı cem değil de istinsah/kopyalama demek daha doğrudur. Ancak Gazâlî, Zürcânî'nin görüşüne katıldığını belirterek H. Osman (ra) zamanında yapılan bu kopyalama işlemini cem diye isimlendirmiştir. Ona göre, H. Osman zamanında Mushaf'ın kopyalanmasındaki amaç ise Kur'ân'ın kıraati konusunda ihtilafa düştüklerinde Müslümanlar arasında meydana gelen fitneyi söndürmek, onları yeniden bir araya getirerek sözlerinin birliğini ve Allah'ın kelimasının tağyîr ve tebdîlden korunmasını sağlamaktır.

Gazâlî'ye göre Zürcânî'nin, H. Ebû Bekir'in yaptığı işlemi, Kur'ân'ı Kerim'in tescili; sûreler yazılı malzemeleri devletin koruması altında bir araya getirmeyi de hükümetin bir icraatı olarak nitelemesi dikkat çekicidir. Çünkü H. Ebû Bekir'in yaptığı bu işlemde önce, Kur'ân toplanmış, sûreleri ve sınırları belirlenmiş, başı ve sonu biliniyordu. H. Ebû Bekir zamanında gerçekleşen cem işlemi, Zeyd'in tetkik ettiği yazılı malzemelerin Resulullah'ın huzurunda yazıldığını ortaya koymaktadır. Bu sebeple, H. Ebû Bekir'i Kur'ân'ı ilk cem eden kişi diye nitelemek, büyük bir hatadır. Bu vasfı Osman'a vermek de böyledir. Çünkü o, kıraatte ümmetin bir vecih üzere birleşmesi işini gerçekleştirmiştir.²⁵⁶ Gazâlî, birçok kaynakta Kur'ân'ın ceminin üç mertebede gerçekleştiği rivayetinin yer aldığını ifade etmiştir. Ona göre de yukarıda zikredildiği gibi

²⁵⁵ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 38.

²⁵⁶ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 36-37.

bunların ilki, Hz. Peygamber'in gözetiminde yapılan yazım işlemi; ikincisi, Hz. Ebû Bekir'in emriyle gerçekleştirilen cem işlemi; üçüncüsü de, Hz. Osman'ın yaptırdığı istinsâh işlemidir.²⁵⁷

2.1.5. Kur'ân Mesajlarının Ebediliği

Gazâlî, Kur'ân'ın peyderpey indirilmesini, vahyin sonraki asırlarda ortaya çıkacak sorunlara çözüm içeren hükümlere temel olması ve belirlenen hükümlerin sonsuzluğu açısından önemli olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, fiiliyatta Allah'ın peygamberlerinin bir kısmına kitapları bir bütün (toptan) olarak indirmesinde bir engel yoktur. Fakat toptan indirilmesi halinde bu kitaplar, mesajlar için uzun soluklu ve kapsamlı hükümlerin temelleri olamaz. Bu tür kitaplar bir kısım öğütler ve ibretler içerir. Kur'ân'ın nüzûlü, hayata dair küçük-büyük her ayrıntıyı kapsayacak bir sürede, hayatın halleri ve insanların işleriyle bağlantılı bir şekil almaya başlamıştır.

Kur'ân'ın indiği yirmi üç seneyi tam bir toplumsal dönem olarak kabul etmek mümkündür. Bu dönem hayatın ve canlıların idaresi için ilâhî bir beyan olmuştur. Yirmi üç seneden sonraki asırların kişisel ve toplumsal açıdan getirdiği şeyler, Kur'ân'ın daha önce söylediği sözlerin tekrarından başka bir şey değildir. Kur'ân olaylara göre parça parça inmiştir. İnmesine sebep olan olaylar hayatın doğal akışı, insanların yapısı, toplumun durumu, hayatın ve canlıların davranışlarının asırlarca devam eden tekrarlarının benzerleridir. İnlen ayetler hayatın içinde süregelen benzer olaylar için sonsuz ve ilâhî bir rehberdir.²⁵⁸

Kur'ân'ın içerdiği hakikatlerin tamamı sonsuzdur. Zamanın geçmesi doğruluğu sabit olan bir şeye zarar vermez. On asır önceki şey, on asır sonra da aynıdır. Birçok ilmî kural kesin bilgi derecesine ulaşır. Eski olması onun değerini düşürmez. Kur'ân'ın içerdiği bilgilerin tamamı doğruluğu kesinleşmiş türdendir. Bu ister kâinatı nitelemesinde olsun; ister geçmiş milletlerin tarihini, onların gelişmelerini veya yıkılmalarını belirleyen esasları ve sebepleri zikrettikten sonra bunları takip eden yönlendirmelerde olsun, tüm insanlar için mutlak bilgilerdir. Kur'ân zaman üstüdür. Çünkü o, kusurların tamamından uzaktır. Eğer Kur'ân bugünkü insanlara inse, kâinata bakışı ve kâinatın sakinlerine yaptığı tavsiyeleri değişmezdi. Kur'ân'ın söz ve yönlendirmesinde, âlemi nitelemesinde ve

²⁵⁷ Zerkeşî, *el-Burhan*, 235.

²⁵⁸ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 18.

insanlara verdiği nasihatindeki doğrulukta zerre kadar değişme olmamıştır.²⁵⁹ Şayet Muhammed (sav), dün veya bugün insanlığa gelseydi veya peygamberimizden sonra uyarıcı ve müjdeleyici olarak peygamberler şehirlerde ve köylerde dolaşıydılar, rehberlik yapmada Kur'ân'ın sınırlarını aşmazlardı. Karşı karşıya kaldıkları problemler karşısında peygamberimizin hoş görülmesi çözüm prensibini çiğnemezlerdi. Muhammed (sav), büyük risâletin (risâlet-i uzmânın) sahibi, kendi zamanında ve kendinden sonraki dönemde dünyanın umududur. Getirdiği kitap, bu dünyanın başına gelen hastalıkların ve tökezlemelerin tek ilacıdır.²⁶⁰

2.1.6. İlk Neslin ve Sonraki Dönemlerdeki Müslümanların Kur'ân'ı Anlamadaki Durumları

Gazâlî, Kur'ân'ın okunmasının ve ezberlenmesinin önemini vurgulamıştır. Ancak Kur'ân'ı okumanın sadece lafızlarını tekrar etmek olarak anlaşılmamasının yanlış olduğunu, okuma ile anlamanın aynı anlamı içerdiğini söylemiştir. Herhangi bir konuda sadece bilgiler sunmakla yetinmemesi, günümüz Müslümanlarının durumunu tahlil etmesi, gözlemlerinden edindiği yanlış tutumları eleştirerek çözüm yolları sunması Gazâlî'nin en bariz özelliğidir. Onun bu özelliğini Kur'ân'ı okuma ve anlama konusunda ashâb ile sonraki asırlarda yaşayan Müslümanların arasındaki farka değinirken de görmekteyiz. Zira ona göre, Kur'ân nâzil olduktan sonra gelen ilk nesiller, onu okuduklarında adeta önceki peygamberlerin ne söylediklerini ve insanları neye çağırdıklarını iştir gibi olurlardı. Böylece Allah'a imana ve amele çağıran semavî yolculuğa katılırlardı. Fakat daha sonraki dönemlerde Kur'ân'la şereflenen müslümanların ona karşı tutumları insanı hayrete düşürmektedir. Birkaç yüzyıldır Kur'ân'ın mesajı göz ardı edilmiş ve insanlara yol gösteremeyen, parlaklığı kaybolmuş bir yıldız mesabesine indirgenmiştir.²⁶¹ Günümüzde yaşayan Müslümanlar, Kur'ân'ı kendilerinden geçerek ve ah çekerek dinlemektedirler. Fakat akıllar uyuşmuş, hisleri darmadağın olmuş, insanların ve toplumların davranışları Kur'ân'ın öngördüğü hayat tarzından tamamen uzaklaşmıştır.²⁶²

Yine Gazâlî'ye göre, ilk devirden sonra müslümanların Kur'ân'a olan ilgisi; tilâvet, harflerin mahreçleri, gunne ve medlerin yerli yerince yapılması gibi Kur'ân'ın

²⁵⁹ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 18-19.

²⁶⁰ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 21.

²⁶¹ Gazâlî, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, çev. Emrullah İşler (İstanbul: Düşünce Yayıncılık, 2016), 35.

²⁶² Gazâlî, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 36.

sadece lafzıyla ilgili hususlar ve onu güzel okuma üzerinde yoğunlaşmıştır. Böylece müslümanlar, kitaplarına karşı belki de geçmiş hiçbir ümmetin takınmadığı bir tavrı takınmışlar ve onu okumayı, anlamadan sadece lafızlarını tekrar etmek zannetmişlerdir. Gerçekte “okumak” kelimesini muhataba söyleyen (“oku” diyen), muhatabın elindeki bir mektup veya kitabı inceleyip içeriğine vakıf olmasını istemektedir. Gazâlî, semantik açıdan okuma ve anlama ile işitme ve idrak etme arasında hiçbir fark görmediğini fakat İslâm ümmetinin Kur’ân’ı okuma ile anlamayı birbirinden ayırdığını ifade etmiştir. Bunun neticesinde günümüz müslümanının sanki sözlerin anlamını düşünmeden, maksadını idrak etmeden tekrarlamak yararlıymış ve Kur’ân’ın da gayesi buymuş gibi onu sadece teberriken okuduğunu vurgulamıştır. O, Müslümanların bu tavrını şer’î açıdan sakıncalı ve kabul edilemez olarak nitelemiştir. Çünkü Allah (c.c.): “*Ey Muhammed! Sana bu mübarek kitabı, âyetlerini düşünsünler ve aklı olanlar öğüt alsınlar diye indirdik*”²⁶³ buyurmaktadır. Bu âyet anlamayı, idrak, tezekkür ve tefekkür etmeyi emretmektedir. Bu sebeple Kur’ân’ı düşünerek, tefekkür ederek ve cümlelerinin mânâsını iyice anlayarak okumak lâzımdır. Her insanın gücü yettiği oranda Kur’ân’ı anlamaya çalışması gerekir. Kur’ân’ı okumak her zaman gereklidir. Kur’ân’ı okumadaki amaç ise anlamak ve düşündürmektir. Müslümanların yitirdikleri rollerini yeniden üstlenebilmeleri için Kur’ân’ın nasihat ve hükümlerini, terğib ve terhiib çeşitlerini, va’d ve va’idi bilmeleri ve öğrenmeleri gerekir.²⁶⁴

Gazâlî ilk nesil ile sonraki nesillerin Kur’ân’ı okuyuşlarının farkını kısa ve özlü olarak şöyle açıklar: “*Öncekiler Kur’ân’ı okuduklarında onun seviyesine yükseliyorlardı. Günümüz Müslümanları ise Kur’ân’ı okuyup onu kendi seviyelerine indirmeye çalışmaktadır. Bu ise Allah’ın Kitabı’na karşı bir kusur, bir haksızlıktır.*”²⁶⁵

Gazâlî’ye göre, okunan Kur’ân’ın davranışlara yansımaları gerekir. Kur’ân’ın, nazil olduğu kişi yani Hz. Peygamber üzerindeki etkisi bilinmelidir. Hz. Aişe’nin rivayet ettiği “*Kur’ân onun ahlâkıydı*”²⁶⁶ hadisi, Hz. Peygamber’in (sav) Kur’ânî bir ortamda yaşadığını ve onun prensiplerinin davranışlarına yansıdığını haber vermektedir. Hz.

²⁶³ (Kur’an-ı Kerim, Sâd, 38/29).

²⁶⁴ Gazâlî, *Kur’ân’ı Anlamada Yöntem*, 40-41.

²⁶⁵ Gazâlî, *Kur’ân’ı Anlamada Yöntem*, 42.

²⁶⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1999), 43: 15.

Peygamber'in Kur'ân atmosferinde yaşamasından dolayı İmam Şafî sünnet hakkında "*H. Peygamber'in Kur'ân anlayışı veya bu anlayışın dışı yansımasıdır*" demiştir.²⁶⁷

Gazâlî, Kur'ân'ın anlayarak okunması ve hayata geçirilmesi için sadece lafızlarının okunup ezberlenmesinin yeterli olmadığını belirtmiştir. Bunun için eğitim sisteminde yeni metotlar geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Zira Kur'ân sahabîlerin zamanındaki dil ile indirilmiştir. O günün çocukları âyetlerin anlamlarının pratiğe dönüştürüldüğü bir ortamda yetişmişlerdir. Bugün ise Kur'ân dili ile konuşulan Arapça arasında büyük farklar vardır. Ayrıca birçok âyet müslümanların hayatındaki etkisini yitirmiştir. H. Peygamber sûreleri öğretirken savaşları dahi öğretmiştir. Mesela, Uhud savaşının anlatıldığı bir sûreyi genciyle, yaşlısıyla; erkek-kadın o toplumda yaşayan herkes anlıyordu. Çünkü konuyla ilgili âyetler onların yaşamlarının bir parçasıydı. Sahabe arasında belirli miktarda hafız ve vahiy kâtibi bulunmasına rağmen o dönemde önemli olan, âyetlerin anlamını hayata geçirmektir. Yemâme savaşında çok sayıda hafız şehit olmuştur. O savaşta, Kur'ân'ı en iyi anlayan insanlardan biri olan Huzeyfe'nin kölesi Salim b. Ma'kil'e arkadaşları: "*Sen dur, önce biz şehit olalım!*" dediklerinde: "*Benden önce şehit olursanız, ben ne kötü bir Kur'ân taşıyıcısıyım/hafızıyım!*" karşılığını vermiş ve hiç tereddüt etmeden düşman saflarına dalarak şehit olmuştur.²⁶⁸ Böylece mürtedlerin saldırıları karşısında gerilemeyi kesinlikle kabul etmemiştir; çünkü o, Kur'ân'ın yaşayan bir örneğiydi.

Gazâlî, Kur'ân'ın ezberlenmesi ve gelecek nesillere ulaştırılması konusunun yeniden gözden geçirilmesini istemiştir. Kur'ân'ı anlamayı, onunla ve onun için yaşamayı sağlayacak yeni bir eğitim metoduna ihtiyaç olduğunu, aksi takdirde hiç kimseye yarar sağlamayan, sadece kelimeleri içeren kasetler oluşturmaktan ileriye gidilemeyeceğini vurgulamıştır. Öte yandan, Kur'ân'ın sürekli okunmasından yana olduğunu da belirtmiştir.²⁶⁹

Gazâlî'ye göre, tilâvetin ibâdet olmasının nedeni, Allah'ın koruması altında olan İslâm vahyini devam ettirmektir. Çünkü eski vahiyler, insanların ihmali ve vahye müdahaleleri sonucunun yanı sıra başka nedenlerden dolayı bozulmuştur. Kur'ân'ın

²⁶⁷ Gazâlî, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 42.

²⁶⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 3: 225-227.

²⁶⁹ Gazâlî, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 51.

korunmuş olması bir ayrıcalıktır. Bu ayrıcalık ise Kur'ân'ı ezbere okuyanların hiçbir asırda eksilmemesinde kendini gösterir. Müslümanlar Kur'ân'ı tilâvet etmekle emrolunmuşlardır. Ancak daha önce de zikrolunduğu gibi tilâvet ile manayı birbirinden ayırmak mümkün değildir.²⁷⁰

2.1.7. Kur'ân'dan Uzaklaşmanın Sonuçları

Gazâlî, Müslümanların Kur'ân'ı sadece dinî okuma kitabı olarak kabul ettiklerinden dolayı kâinatla olan bağlarını kopardıklarını ifade etmiştir. Ona göre, Müslümanların fen bilimlerinden uzak durmalarının nedeni, Kur'ân'ı okuyup onu uygulamaya koymayı hiçbir zaman düşünmemelerinde yatmaktadır. Çünkü Müslümanlar Kur'ân'ı okuyan kişinin medd-i lâzımı beş veya altı hareke uzatmamasını, gunne ve ihfâları iyi yapmamasını en büyük hata kabul etmişlerdir. Hâlbuki bütün bunların, Kur'ân'ı düşünme ve anlamaya sevk eden ve okuma yöntemini koruyan araçlar olması gerekirdi. Ancak Kur'ân'ı tecvidiyle okumaya karşılık onun hükümlerini öğrenmenin ve ayetlerin manalarını anlamanın vermiş olduğu haz gönüllerde kaybolmuştur.²⁷¹ Aslında Kur'ân, gönülleri fethederek toplumlar oluşturur ve medeniyetler kurar. Lamba yanmakta iken insan onun ışığını gözleri kapalı, basireti bağlı olduğu için göremezse bu durumda kusur, ışığı görmeyi reddeden insandır.²⁷² Bu konuda Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: *“Gerçekten size Allah’tan bir nur, apaçık bir kitap geldi. Rızasını arayanları Allah onunla kurtuluş yollarına götürür.”*²⁷³

Hiç şüphesiz Gazâlî’nin haricinde de Müslümanların Kitaplarına karşı ciddiyetsizliklerinin nedenlerini açıklayanlar olmuştur. Mesela, Hıristiyanlıkta Hz. İsa’nın, kutsanarak ilâhlık makamına yüceltilmesi, İncil’in kilise dışında kimsenin anlaması ve yorumlaması mümkün olmayan bir konuma oturtulması, azizlerin mezarlarının kutsanması, ruhlarından istimdat edilmesi ve papaya insanüstü bir güç tanınması gibi kutsamalarla dine ait her şeyin esrarengizliğe büründüğünü söyleyen H. Mehmet Soysaldı’ya göre, benzeri sapma müslümanların büyük bir kesiminde de müşahade edilmektedir. Çünkü artık Kur'ân-ı Kerim, okunup anlaşılacak ve kendisiyle amel edilmek için değil, ölümlere sevap göndermek, cin çağırmak, fal bakmak için okunur

²⁷⁰ Gazâlî, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 46.

²⁷¹ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 45.

²⁷² Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 46.

²⁷³ (Kur'an-ı Kerim, Mâide, 5/15-16).

olmuştur. Halbuki Kur'ân'ın diriler için indirildiği açıkça ifade edilmektedir: *“(Bu Kur'ân Muhammed'e vahyedilmiştir) ki, diri olanları uyarsın ve inkâr edenlere de (azab) sözü hak olsun.”*²⁷⁴ Gazâlî'nin ifade ettiği gibi Soysaldı'ya göre de Kur'ân-ı Kerim gönüllere şifa olarak gönderilmişken, baş ağrısı, karın ağrısı ve benzeri ağrıları için bir dua kitabı olarak algılanmaya başlanmıştır. Kur'ân'ın muhtevasından çok onun şekli ön plana çıkmıştır. Artık Kur'ân'ın yazıldığı ya da basıldığı kâğıdın kalite ve rengi, kapağı, yazıldığı hat, hattaki renklendirmelerle süslemeler daha bir önem kazanmıştır. Kur'ân'ı anlamamanın yerini, onun ahenkle okunması almıştır. Artık Kur'ân'ı öğretmek ve okutmak denince harflerinin mahreçleri, hangi durumlarda hangi harflerin kaç elif uzatılarak okunacağı, idğam, işmam, kalkale, râ'nın hükmü vs. gibi hususlar anlaşılmaya başlanmıştır.²⁷⁵

Gazâlî'ye göre Kur'ân, insanlara yeni bir ışık olması için indirilmiştir.²⁷⁶ Duvarda asılı duran Kur'ân'ın ve onu okuyanın anlamaksızın, gelişigüzel mırıldanmasının bir faydası yoktur. Kur'ân fertleri ve toplumları iki yolla inşa eder. Birincisi; marifetullah ile gönülleri şekillendirmesi, Allah'ın yüceliğini hissettirmesi ve insanları kıyamet günü âlemlerin Rabbiyle karşılaşmaya hazırlanmasıdır. Diğeri ise ister özel durumlarında olsun ister aile, toplum ve devlet işlerinde olsun kullarından yerine getirmesini istediği sınırlı sayıdaki hükümlerdir. Bu iki yoldan birincisi ikincisinden daha önemlidir. Çünkü toplumda iyiliğin teminatı, bir takım kanunlar koymak veya sert kanunlarla bir zümrenin yönetilmesi değildir. İslam ülkelerinde, Kur'ân'ın emirleri terk edilmiş ve işlevsiz bırakılmıştır. Eğer Müslümanlar Kur'ân'a karşı ciddi olsalardı başka bir konumda olurlardı.²⁷⁷

2.2. Gazâlî ve Ulûmu'l-Kur'ân

2.2.1. Nüzûl Tarihi ve Sebeb-i Nüzûl

Sebeb-i nüzûl, Arapça bir kelime olup sebep ve nüzûl kelimelerinin izafet terkibinden meydana gelen bir terimdir. Sebeb kelimesi: yol, işaret, vesile ve metot manalarına gelir.²⁷⁸ Nüzûl ise yukarıdan aşağıya inmek, iniş, konaklamak gibi manalara

²⁷⁴ (Kur'an-ı Kerim, Yasin, 36/70).

²⁷⁵ Soysaldı, *Günümüz Tefsir Problemleri* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2008), 35-38.

²⁷⁶ Gazâlî, *el-İslâm ve 't-Tâkâtü 'l-Mu'attala* (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 53.

²⁷⁷ Gazâlî, *el-İslâm ve 't-Tâkâtü 'l-Mu'attala*, 56.

²⁷⁸ Rağib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 220.

gelen “nezele” fiilinden türemiştir.²⁷⁹ İstilah olarak sebab-i nüzûl: Hz. Peygamber’e (sav) bir suâl veya hadise dolayısıyla birkaç ayetin ya da bir sûrenin tamamının nazil olmasına âmil olan şeydir.²⁸⁰

Gazâlî, sebab-i nüzûl ve nüzûl tarihi konularının kelime ve ıstilahî tanımlarına değinmeden ayetlerin iniş sebebini ve tarihini bilmenin önemine değinmiştir. Ona göre ayetin nüzûl tarihi ve sebebini bilmesi hükümlerin açıklanması, doğru bir şekilde ve sağlam tertibi üzere dinin şeklinin tamamlanmasında iki büyük asıldır.²⁸¹

Kur’ân’ın indiği yirmi üç senenin kadın olsun erkek olsun, yaşlı olsun genç olsun insan hayatında uzun bir dönem olduğunu söyleyen Gazâlî’ye göre, bu yirmi üç senelik dönem bireysel, toplumsal ve siyasal ilişkilerde birçok durumu içine alır. Özellikle savaş ve barış arasında gidip geliyor ve farklı toplulukların arasındaki olaylara dokunuyorsa çok daha fazla önem kazanmaktadır. Yirmi üç sene zarfında Hz. Muhammed (sav); çeşitli duygular, düşünceler, fikirler, topluluklar, zorluk ve rahatlıklar, başarı ve yenilgi, hicret ve yerleşme, Ehl-i kitap, putperestler, düzenli devletler ve ilkel kabilelerle karşı karşıya kalarak daveti gerçekleştirmiştir. O, bu davet esnasında toplumun dışında değil içinde bulunmuştur. Vahiy, bu uzun zamanda geleceği yönetiyor, geçmişi de hatırlatıyordu. İnen Kur’ân’da Allah’ın hükmü ve İslam’ın konumunu belirleme vardır. Bu belirlemede sadece zorunlu emirle değil, bilakis bazen içinde eski tarihin yaşadığı detaylı kıssalar da vardır. Bu kıssalarda özel bir üslup ve belirli bir yöntem vardır. Bu sebeple Kur’ân’ı anlamak, ancak indiği toplumun özelliklerini anlamak, nüzûl sebeplerini ve tarihlerini araştırmak ve bütün konuları kuşatan karışıklıkları incelemekle gerçekleşir.²⁸²

2.2.2. Sûre ve Ayetlerin İniş Sırasına Göre Tertibi

Gazâlî’ye göre, sûre ve ayetlerin mushaftaki mevcut tertibe göre sıralanması, her ne kadar Hz. Peygamber’in tevkîfi ve ashabın icmâsıyla olsa da olaylara ve zamanlara göre iniş sıralaması farklılık gösterir. Ayetlerden bir grup indiğinde Allah Rasulü vahiy kâtiplerine ayetleri şuraya şuraya koyun diyerek, belki de o ayetlerden seneler önce inen

²⁷⁹ Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Tirâsi’l-Arabî, 1999), 14: 111; Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, 1: 37.

²⁸⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Diyanet Vakfı Yayınları (Ankara: 1993), 115; Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, 1: 89.

²⁸¹ Gazâlî, *Nazarât fî’l-Kur’ân*, 212.

²⁸² Gazâlî, *Nazarât fî’l-Kur’ân*, 17.

ayetlerin bulunduğu yerlere koymalarını emrediyordu. Zira mushafın şeklen semada bulunan aslıyla aynı olması için sûrelerin tertibinin bizzat Rasûlullah'ın gözetiminde gerçekleşmesi gerekiyordu.²⁸³

Nüzûl sırasını bilmek, ahkâm ayetlerini açıklamada faydalı olacağı gibi nübüvvet ve risâletin ayırt edici özellikleri ile ilgili ayetlerin çoğunu açıklamada da faydalı olur. Her hangi bir hakikatin başlangıcını, seyrini ve gelişimini öğrenmek, nüzûl sırasının bilgisi ışığında araştırma yapmakla mümkündür.²⁸⁴

Gazâlî, yine herhangi bir kaynak zikretmeden, Rasulullah'a gelişi bakımından sûrelerin tertibinin aşağıdaki tablonun birinci sütununda zikredildiği sıralamaya göre gerçekleştiğini ifade etmiştir. Biz de Gazâlî'ye göre ayetlerin nüzul sırasının yanı sıra bir karşılaştırma olması bakımından Zerkeşî'nin ve Osman Keskiöğlu'nun zikrettikleri sıralamaya da yer vermenin faydalı olacağı düşüncesiyle üçlü bir tablo oluşturduk:

Tablo 2.1: Mekkî Sûrelerin İniş Sırasına Göre Tertibi

Nüzûl Sırası	Gazâlî'ye Göre Nüzûl Sırası	Zerkeşî'ye Göre Nüzûl Sırası	Osman Keskiöğlu'ya Göre Nüzûl Sırası
1	Alak	Alak	Alak
2	Kalem	Kalem	Kalem
3	Müzzemmil	Müzzemmil	Müzzemmil
4	Müddesir	Müddesir	Müddesir
5	Tebbet,	Tebbet	Fatiha
6	Tekvîr	Tekvîr	Tebbet
7	A'la	A'la	Tekvir
8	Leyl	Leyl	A'la
9	Fecr	Fecr	Leyl
10	Duhâ	Duhâ	Fecr
11	İnşirah	İnşirah	Duhâ
12	Asr	Asr	İnşirah
13	Âdiyat	Âdiyat	Asr
14	Kevser	Kevser	Âdiyat
15	Tekâsür	Tekâsür	Kevser
16	Mâûn	Mâûn	Tekâsür
17	Kâfirûn	Kâfirûn	Mâûn
18	Fil	Fil	Kâfirûn
19	İhlâs	Felak	Fil
20	Necm	Nâs	Felak

²⁸³ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 212.

²⁸⁴ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 220.

21	Abese	İhlâs	Nâs
22	Kadir	Necm	İhlâs
23	Burûc	Abese	Necm
24	Tîn	Kadir	Abese
25	Kureyş	Şems	Kadir
26	Kâria	Burûc	Şems
27	Kıyâme	Tîn	Burûc
28	Hümeze	Kureyş	Tîn
29	Mürselât	Kâria	Kureyş
30	Kâf	Kıyâme	Kâria
31	Beled	Hümeze	Kıyâme
32	Târık	Mürselât	Hümeze
33	Kamer	Kâf	Mürselât
34	Sâd	Beled	Kâf
35	A'râf	Târık	Beled
36	Cin	Kamer	Târık
37	Yâsîn	Sâd	Kamer
38	Furkân	A'râf	Sâd
39	Fâtır	Cin	A'râf
40	Meryem	Yâsîn	Cin
41	Tâhâ	Furkân	Yâsîn
42	Vâkıa	Fâtır	Furkân
43	Şuarâ	Meryem	Fâtır
44	Neml	Tâhâ	Meryem
45	Kasas	Vâkıa	Tâhâ
46	İsrâ	Şuarâ	Vâkıa
47	Yûnus	Neml	Şuarâ
48	Hûd	Kasas	Neml
49	Yûsuf	İsrâ	Kasas
50	Hicr	Yûnus	İsrâ
51	En'âm	Hûd	Yûnus
52	Sâffât	Yûsuf	Hûd
53	Lokman	Hicr	Yûsuf
54	Sebe'	En'âm	Hicr
55	Zümer	Sâffât	En'âm
56	Mümin	Lokman	Sâffât
57	Secde	Sebe'	Lokman
58	Şûrâ	Zümer	Sebe'
59	Zuhruf	Mümin	Zümer
60	Duhân	Fussilet	Gafir (Mü'min)
61	Câsiye	Şûrâ	Fussilet (secde)
62	Ahkâf	Zuhruf	Şûrâ
63	Zâriyât	Duhân	Zuhruf
64	Gâşiye	Câsiye	Duhân

65	Kehf	Ahkâf	Câsiye
66	Nahl	Zâriyât	Ahkâf
67	Nûh	Gâşiye	Zâriyât
68	İbrahim	Kehf	Gâşiye
69	Enbiyâ	Nahl	Kehf
70	Mü'minûn	Nûh	Nahl
71	Secde	İbrahim	Nûh
72	Tûr	Enbiyâ	İbrahim
73	Mülk	Mü'minûn	Enbiyâ
74	Hâkka	Secde	Mü'minûn
75	Meâric	Tûr	Secde
76	Nebe'	Mülk	Tûr
77	Nâziât	Hâkka	Mülk
78	İnfitâr	Meâric	Hâkka
79	İnşikâk	Nebe'	Meâric
80	Rûm	Nâziât	Nebe'
81	Ankebût	İnfitâr	Nâziât
82	Mutaffîfîn ²⁸⁵	İnşikâk	İnfitâr
83		Rûm ²⁸⁶	İnşikâk
84			Rûm
85			Ankebût
86			Mutaffîfîn ²⁸⁷

Kaynak: Süleyman Şahin, tarafından tasarlanmıştır.

Gazâlî'ye göre Mekke'de inen sûre sayısı 83; Zerkeşî'ye göre 85; Osman Keskiöğlu'nun naklettiğine göre 86'dır. Ancak Gazâlî, Mekke'de inen 81 sûrenin sıralamasını verse de bu sıralamada Secde sûresini 57 ve 71. sıralarda olmak üzere iki defa zikretmiştir. Zerkeşî ise Mekke'de inen sûre sayısının 85 olduğunu bildirirse de 83 sûrenin sıralamasını vermiştir.

Zerkeşî ve Gazâlî'nin her ikisi de; İslam âlimlerinin, Mekke'de inen son vahiy konusunda ihtilaf ettiklerini, İbn Abbas'ın, Mekke'de inen son sûrenin "Ankebût"; Dahhâk ve Atâ'nın, "Müminûn"; Mücahid'in, "Mutaffîfîn" sûresi olduğunu

²⁸⁵ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 212.

²⁸⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 136.

²⁸⁷ Osman Keskiöğlu, *Nüzûlünden Günümüze Kur'ân-ı Kerim Bilgileri*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 120-121.

söylediklerini nakletmişlerdir.²⁸⁸ Buna göre, Gazâlî'nin Mekke'de inen son sûre konusunda, Mücahid'in görüşünü yani Mutaaffî'nin sûresi olduğu rivayetini benimsediğini söyleyebiliriz. Zira Mekke'de inen sûrelerin sıralamasında Ankebût ve Mü'minûn sûrelerine yer verdiği halde Mutaaffî'nin sûresini zikretmemiştir.

Gazâlî'ye göre, Medine'de inen sûre sayısı ise *otuz birdir*. Ancak kendisi Medenî sûrelerin nüzûl sırasına göre verdiği aşağıdaki listede otuz sûrenin ismini zikretmiştir:

Tablo 2.2: Medenî Sûrelerin İniş Sırasına Göre Tertibi

Nüzûl Sırası	Gazâlî'ye Göre Nüzûl Sırası	Zerkeşî'ye Göre Nüzûl Sırası	Osman Keskiöğlu'ya Göre Nüzûl Sırası
1.	Bakara	Bakara	Bakara
2.	Enfâl	Enfâl	Enfâl
3.	Âl-i İmrân	Âl-i İmrân	Âl-i İmrân
4.	Ahzâb	Ahzâb	Ahzâb
5.	Mümtehhine	Mümtehhine	Mümtehhine
6.	Nisâ	Nisâ	Nisâ
7.	Zilzâl	Zilzâl	Zilzâl
8.	Hadîd	Hadîd	Hadîd
9.	Muhammed	Muhammed	Muhammed
10.	Ra'd	Ra'd	Ra'd
11.	Rahmân	Rahmân	Rahmân
12.	İnsân	İnsân	İnsân
13.	Talâk	Talâk	Talâk
14.	Beyyine	Beyyine	Beyyine
15.	Haşr	Haşr	Haşr
16.	Felak	Nasr	Nûr
17.	Nâs	Nûr	Hac
18.	Nasr	Hac	Münâfıkûn
19.	Nûr	Münâfıkûn	Mücâdele
20.	Hac	Mücâdele	Hucurât
21.	Münâfıkûn	Hucurât	Tahrîm
22.	Mücâdele	Tahrîm	Tegâbûn
23.	Hucurât	Saff	Saff
24.	Tahrîm	Cuma	Cuma
25.	Saff	Tegâbûn	Fetih
26.	Cuma	Fetih	Mâide
27.	Tegâbûn	Tevbe	Tevbe
28.	Fetih	Mâide	Nasr
29.	Tevbe	Mutaaffî'nin	
30.	Mâide ²⁸⁹		

Kaynak: Süleyman Şahin, tarafından tasarlanmıştır.

²⁸⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 136; Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 212-213.

²⁸⁹ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 213.

Gazâlî, Mekkî ve Medenî sûrelerin iniş sıralamasını naklettikten sonra bu sûrelerin tam olarak bu tertibe göre inmediğini düşündüğünü, zira sûrelere başka yer ve farklı zamanlarda sonradan ayetler geldiğini ifade etmiştir. Mesela, Müzzemmil sûresi her ne kadar Mekkî olsa da son inen ayeti Medenî'dir. Zaman aralığı, uzunluk ve kısalık bakımından üslup farklılığına rağmen bu son inen ayetin manası sûrenin başı ile bağlantılıdır. Yine Gazâlî, nüzûl yerleri hususunda, rivayet âlimleri arasında ihtilaf olduğunu bildirmiştir. Mesela, En'âm sûresi hakkında tamamı bir defada Mekke'de indi diyenler olduğu gibi ayetlerinin bir kısmının Medine'de indiğini söyleyen başka görüşlerin de bulunduğunu, kendisinin birinci görüşü, yani tamamı bir defada Mekke'de indi diyenlerin görüşünü, tercih ettiğini söylemiştir. Bu görüşü tercih etmesine ayetler arasındaki uyumu delil göstermiştir.²⁹⁰

2.2.3. Nesh Konusu

Nesh sözlükte, bir şeyi ondan sonra gelen başka bir şeyle ortadan kaldırmak, izâle etmek, bir kitabı olduğu gibi başka bir kitaba nakletmek, yazmak gibi anlamlara gelen نسخ (neseha) kelimesinden türemiştir.²⁹¹ Zerkeşî nesh kelimesinin izâle, tebdîl²⁹², tahvîl ve bir yerden başka bir yere nakletmek manalarına geldiğini söylemiştir.²⁹³ Terim olarak ise nesh, şer'i bir hükmün başka bir şer'i delil ile kaldırılması²⁹⁴ veya mukaddem tarihli bir nassın hükmünü muahhar tarihli bir nas ile değiştirmek manasında kullanılır.²⁹⁵ Buna göre, hükmü kaldırılmış ayete “**mensûh**”, önceki hükmü kaldıran ayete de “**nâsih**” denir.²⁹⁶

Nesh konusu İslam'ın ilk devrinden beri tartışılan, hakkında kitaplar yazılan ve ulûmu'l-Kur'ân kitaplarında yer verilen konulardan biridir. Nesh konusunda üç ana mesele vardır:

²⁹⁰ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 213-214.

²⁹¹ İsfehâni, *el-Müfredât fî Ğaribü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, tsiz), 490.

²⁹² فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُخَكِّمُ اللَّهُ أَيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ
“... Şeytan onun dileğine ille de (beşerî arzular) katmaya kalkışmasın. Ne var ki Allah, şeytanın katacağı şeyi iptal eder. Sonra Allah, kendi âyetlerini (lafız ve mana bakımından) sağlam olarak yerleştirir. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (Kur'an-ı Kerim, Hac, 22/52).

²⁹³ وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ
“Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman...” (Kur'an-ı Kerim, Nahl, 27/101).

²⁹⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 347.

²⁹⁵ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 2: 138.

²⁹⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 122.

²⁹⁷ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 231.

1. Neshin olması, aklen caiz midir?
2. Caiz ise pratikte vaki olmuş mudur?
3. Kur'ân'da *nesh* var mıdır?

Birinci soruya Müslümanlar ittifakla olumlu cevap vermişlerdir. Zerkeşî, aklen ve naklen caizdir demiştir.²⁹⁷ İkinci soruya da müspet cevap vermişlerdir. Tevrat'ta olan hükümlerin İncil'de olmaması, Kur'ân'ın önceki dinlerin hükümlerini kaldırması delil olarak getirilmiştir. Üçüncü (Kur'ân'da *nesh* var mıdır?) sorusunun cevabı hususunda ise iki görüş ortaya çıkmıştır:

- a) Kur'ân'ın Kur'ân'ı, Sünnet'in hem Kur'ân'ı hem de Sünnet'i nesh edebileceğini savunanlar,
- b) Kur'ân'ın kendisini nesh etmeyip sadece kendinden önceki kitapları nesh edebileceğini savunanlar.²⁹⁸

Müfessirlerin çoğunluğu Kur'ân'da neshin bulunduğunu kabul etmişler ve görüşlerinin doğruluğunu desteklemek için deliller getirmişlerdir. Hatta nâsih bir ayetin daha sonra gelen başka bir nâsih ayetle mensûh olduğunu söyleyenler de olmuştur. Mesela, “*Sizin dininiz size, benim dinim banadır.*”²⁹⁹ ve “*Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar affedip bağışlayın.*”³⁰⁰ ayetlerinin “*Haram aylar çıkınca müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün*”³⁰¹ ayetiyle nesh edildiğini, bu ayetin ise “*...elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.*”³⁰² ayetiyle nesh edildiğini söylemişlerdir.³⁰³

Kur'ân'da neshin bulunduğunu kabul edenlere karşı eskiden beri muhalif görüş serdeden âlimler olmuştur. Büyük müfessir İsfahânî (ö. 322/934) Kur'ân'da mensûhun olduğunu reddeden selef âlimlerindendir. Onun görüşlerini Razi'nin tefsirinde de görürüz. Razi'nin, aşağıda nakledileceği üzere, sözlerinden bu konuda İsfahânî'nin görüşüne meyyal olduğu ortaya çıkmaktadır. İsfahânî'nin neshi kabul etmediği ve şu deliller ile görüşünü desteklediği bildirilmektedir:

²⁹⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 348.

²⁹⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 224-225.

²⁹⁹ (Kur'an-ı Kerim, Kafirûn, 109/6).

³⁰⁰ (Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/ 109).

³⁰¹ (Kur'an-ı Kerim, Tevbe, 9/5).

³⁰² (Kur'an-ı Kerim, Tevbe, 9/29).

³⁰³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 349.

a. Neshi kabul edenlerin ileri sürdüğü Bakara sûresi 106. ayetin ihtiva ettiği mana eski dinleri kapsamaktadır.

b. “...O (Kur’ân), eşsiz bir kitaptır. Ona önünden de ardından da bâtlı yaklaşamaz ...”³⁰⁴ ayeti delil getirilerek, Kur’ân’da neshin olamayacağı, te’vil sûretiyle ayetlerin bağdaştırılacağı savunulmaktadır.³⁰⁵

2.2.3.1.Kur’ân’da Neshin Bulunduğunu Savunanlara Göre Nesh Çeşitleri

Kur’ân’da neshin bulunduğunu savunanalar üç çeşit neshin varlığından bahsetmişlerdir:

- **Hem Tilaveti Hem Hükümü Nesh Olunan Ayetler**

Kur’ân’da neshin varlığını kabul edenler neshin bu çeşidine Hz. Aişe (ra)’den rivayet edilen şu hadisi delil getirmişlerdir. Hz. Aişe (ra) şöyle demiştir: “Kur’ân’da ‘bilinen on emzirme (evliliği) haram kılar’ ayeti vardı. Sonra ‘bilinen beş emzirme haram kılar’ ayeti ile nesh edildi. Bu ayetler Kur’ân’da okunuyorken Rasulullah vefat etti.”³⁰⁶ İlk inen ayetin hükmü ve tilaveti, sonraki ayetin ise tilaveti nesh olunmuş, hükmü ise Şafii’ye göre bakidir ve nesh olunmamıştır, denilmiştir.³⁰⁷

Razi’ye göre, bu tür nesh ancak Allah’ın unutturmasıyla veya okunmasından ve sahifeye yazılmasından uzak durmayı emretmesiyle olur. Böylece Allah’ın: “Şüphesiz bu (anlatılanlar), önceki kitaplarda, vardır. İbrahim ve Musa’nın kitaplarında.”³⁰⁸ ayetlerinde zikrettiği önceki kitapların yok olup gittiği gibi yok olup gider. Bu gün böyle bir şeyin olduğu bilinmemektedir. Aynı şekilde Rasulullah zamanında Kur’ân’da olan bir şeyin vefatından sonra olmaması veya Rasulullah ölürken okunan ve yazılı olarak bulunan bir ayeti Allah’ın unutturması ve insanların zihinlerinden kaldırması şeklinde Peygamber’in vefatından sonra Kur’ân’dan bir şeyin nesh edilmesi caiz değildir.³⁰⁹

³⁰⁴ (Kur’an-ı Kerim, Fussilet, 41/41-42).

³⁰⁵ Fahreddin er-Râzi, *Mefâtihu’l-Gayb* (Beyrut: Dâru’l-Fikir, 1981), 3: 248-249; Remzi Kaya, “Nesh Terimi ve Muhtevası”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 5 (1987): 93-99.

³⁰⁶ Müslim, Rada, 24; Ebu Abdullah Malik b. Enes b. Malik b. Ebi Amir el-Asbahi el- Yemeni, *el-Muvatta’* (Beyrut: Dâru’l-Marife, 1429/2008), 18; Tirmizî, Rada, 3; Ebû Dâvud, Nikâh”, 10.

³⁰⁷ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tıbyân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân* (Pakistan: Mektebetü’l-Büşrâ, 2011), 70.

³⁰⁸ (Kur’an-ı Kerim, A’la, 87/18-19).

³⁰⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 354.

Gazâlî, zayıf senetle rivayet olunan ve *Ahzâb sûresinin Bakara sûresi kadar uzun olduğunu, sonradan bu sûrenin büyük bir kısmının nesh edildiğini*³¹⁰ haber veren hadisi kabul etmemiştir. Mütevatir ve meşhûr hadise saygı duyulması gerektiğini; ancak Allah'ın kırk sayfalık bir sûre indirip bunun otuz beş sayfasını nesh ettiğini bildiren türden zayıf senetli hadislerden onlarca hatta yüzlercesinin, fakihler ve muhaddisler tarafından Kur'ân'ı bağlayıcı hüküm teşkil etmemesi için reddedildiğini bildirmiştir. Bu tür garip rivayetlerden tefsirlerin arındırılması gerektiğini vurgulamıştır.³¹¹ Çünkü Kur'ân'ın konumu, bazı ayetlerin inip sonra zihinlerden tamamen silindiğini yani lafız ve manalarının nesh edildiğini iddia eden rivayetleri kabul etmekten daha yüce ve değerlidir.³¹²

- **Tilaveti Nesh Olunup Hükümü Baki Olan Ayetler**

Neshin bu çeşidinin vaki olduğunu iddia edenler şu rivayeti delil olarak ileri sürmektedirler: Ömer b. Hattâb (ra) ve Ubey b. Ka'b'ın rivayet ettiklerine göre, Kur'ân'da “الشيخ و الشيخة إذا زنيا فارجموهما ألينة نکالا من الله و الله عزيز حكيم” (Evli erkek ve evli kadın zina yaptıkları zaman Allah'tan bir ceza olarak muhakkak onları recmedin. Allah azizdir, hakimdir.)” ayeti vardı. Hâlbuki bu ayetin hükmü baki olduğu halde ne mushafta ne de sünnette bulunmaktadır.³¹³ Hz. Ömer'in (ra): “Eğer insanlar Ömer Allah'ın kitabına eklemeye bulundu demeselerdi bu ayeti ellerimle yazardım” dediği rivayet edilmiştir.³¹⁴

Kur'an'da neshin olmadığını savunan Gâzâlî, bu çeşit bir neshin olmasını tartışma konusu bile yapmamıştır. Aksine on dört asırdan beri çarşılarında, evlerde, camilerde, toplantılarda okunan Kur'ân'ın, Hz. Peygamber'in okuduğu ve Cibril'in Allah'tan Peygamberimize rivayet ettiği gibi ne bir harf eksik ne de bir harf fazla olarak okunduğunu bildirmiştir.³¹⁵

³¹⁰ İmâdüddîn Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm* (Kahire: Müessese Kurtuba, 2000), 11: 111.

³¹¹ Gazâlî, *Keyfe Nete'âmelü Ma'a'l-Kur'ân* (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 41.

³¹² Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 206.

³¹³ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 2: 168; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 237.

³¹⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 351.

³¹⁵ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 26-27.

- **Hükmü Nesh Olunup Tilaveti Bâkî Olan Ayetler**

Kur’ân’da neshin varlığını kabul edenlere göre nesh en çok bu çeşitte vaki olmuştur.³¹⁶ Neshin bu çeşidine birçok örnekler verilmektedir:

Örnek-1. “*Ey iman edenler! Peygamber ile gizli bir şey konuşacağınız zaman bu konuşmanızdan önce bir sadaka veriniz...*”³¹⁷ ayeti “*Gizli bir şey konuşmanızdan önce sadakalar vermekten çekindiniz mi? Bunu yapmadığınıza ve Allah da sizi affettiğine göre artık namazı kılın, zekâtı verin Allah’a ve Resûlüne itaat edin.*”³¹⁸ ayetiyle nesh edilmiştir. Buna göre her iki ayette okunmasına rağmen birinci ayetin hükmü ikinci ayetle nesh edilmiştir.³¹⁹

Gazâlî birinci ayetin, özel görüşmeden önce sadaka vermeyi zorunlu kıldığını söyledikten sonra ikinci ayetin, sadaka verme hususunu kaldırmayı açıkça ifade etmediğini yalnızca zorunluluğu kaldırdığını söyleyerek burada neshin varlığını kabul etmemiştir.³²⁰

Örnek-2. Kur’ân’da neshin bulunduğunu iddia edenler “*Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa, iki yüze (kâfire) galip gelirler. Eğer sizden yüz kişi olursa, kâfir olanlardan bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar anlamayan bir topluluktur.*”³²¹ ayeti, “*Şimdi Allah, yükünüzü hafifletti; sizde zayıflık olduğunu bildi. O halde sizden sabırlı yüz kişi bulunursa, (onlardan) iki yüz kişiye galip gelir. Ve eğer sizden bin kişi olursa, Allah’ın izniyle (onlardan) iki bin kişiye galip gelirler. Allah sabredenlerle beraberdir.*”³²² ayetiyle nesh edildiğini iddia etmişlerdir.

Gazâlî, bu iki ayet arasında neshin varlığını kabul etmemiştir. Burada neshin varlığını kabul etmeme gerekçesini şöyle açıklamaktadır: Bu iki ayette metin, haber yani inşâ cümlesidir. Allah Teâlâ aynı sûrenin, “*Ey iman edenler! Herhangi bir topluluk ile karşılaştığınız zaman sebat edin...*”³²³ ayetinde zikredilen “*اتَّبِعُوا – sebat edin*” şeklindeki mutlak emrin sınırını belirlemektedir. Çünkü ayetteki bu mutlak emir, Müslümanların ve

³¹⁶ Sâbûnî, *et-Tıbyân fî ‘Ulûmi ‘l-Kur’ân*, 71.

³¹⁷ (Kur’an-ı Kerim, Mucâdele, 58/12).

³¹⁸ (Kur’an-ı Kerim, Mucâdele, 58/13).

³¹⁹ Zürkânî, *Menâhilü ‘l-İrfân*, 2: 168.

³²⁰ Gazâlî, *Nazarât fî ‘l-Kur’ân*, 211.

³²¹ (Kur’an-ı Kerim, Enfâl, 8/65).

³²² (Kur’an-ı Kerim, Enfâl, 8/66).

³²³ (Kur’an-ı Kerim, Enfâl, 8/45).

savaşıkları kişilerin sayısı ne olursa olsun, her halükarda sebatı gerekli kılmaktadır. Daha sonra gelen birinci ayet, Müslümanların önünde sebatı gerektiren sayıyı on katı olarak belirlemektedir. Bu konuda, öncesinde gelen “اتَّبِعُوا – sebat edin” gibi sarıh bir emir gelmemiştir. Bilakis Allah Teâlâ haber şeklinde getirmiştir. Çünkü amaç, içlerinde hamiyet (cesaret ve gayret) duygusunu uyandırmak ve gönüllerindeki gayret ateşini tutuşturmadır. Sonraki ikinci ayet, “tahfif” adıyla isimlendirilerek gelmiştir. Çünkü Allah (c.c.) onlardaki zayıflığı bildi. Burada bilmeden murat, onlarda daha önce olmayan zayıflığın ortaya çıkmasıdır. Eğer bu zayıflık daha önce olsaydı önceki hükmün alanı olmazdı. Bu sebeple sonradan gelen zayıflık, tahfifi gerektirmiştir.³²⁴

İkinci ayetin birinci ayete nispeti, arızî durum (sonradan ortaya çıkan zayıflık) yok olunca birinci ayetin hükmünün devam etmesiyle birlikte tahfif ayetinin arızî duruma (zayıflığa) olan nispeti gibidir dersek, ikinci ayetin hükmü ruhsatla birlikte azimet hükmü olur. Allah’ın tahfife sebep olarak zikrettiği bu arızî durum (zayıflık) bir grupta olmazsa, o grubun on katı düşmana karşı sebat etmesi gerekir. Bu görüşü ilk ayette zikredilen yirmi ve iki yüz kişinin sabredenler diye vasıflandırılması da desteklemektedir. Bu sebeple sabır sıfatı bulunduğu ilk hüküm sabit olur. Sabırdan önce olması gereken şey, kuvve-i maddiye ve kuvve-i maneviyedir. İkinci ayetin hükmü her halükarda geçerlidir, denirse birinci ayetin hükmü mensûh olur ki bu da uzak bir ihtimaldir.³²⁵

Örnek 3- “Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz.”³²⁶ ayetinin “Hurma ve üzüm gibi meyvelerden hem içki hem de güzel gıdalar edinirsiniz. İşte bunlarda da aklını kullanan kimseler için büyük bir ibret vardır.”³²⁷, “Sana, şarap ve kumar hakkında soru sorarlar. De ki: Her ikisinde de büyük bir günah ve insanlar için bir takım faydalar vardır. Ancak her ikisinin de günahı faydasından daha büyüktür.”³²⁸ ve “Ey iman edenler! Siz sarhoş iken -ne söylediğinizi bilinceye kadar- cünüp iken de -

³²⁴ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 209.

³²⁵ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 211.

³²⁶ (Kur'an-ı Kerim, Maide, 5/90).

³²⁷ (Kur'an-ı Kerim, Nahl, 27/67).

³²⁸ (Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/219).

yolcu olan müstesna- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın.”³²⁹ ayetlerini nesh ettiği iddia edilmektedir.³³⁰

Gazâlî, içkinin haram kılınması hususunda gelen hükümleri tedricilikle açıklar. Ona göre, haramlığı Kur’ân’ın naslarıyla sabit olan içkinin mübahlığı ile ilgili hiçbir ayet inmemiştir ki daha sonra mübahlığını nesh eden ayetler gelsin. Bilakis buradaki amaç, haram kılmaya insanları alıştırmaktır. Bu sebeple içkinin haramlığı hususunda hükmün gelmesi tedrici olarak bir sene sürmüştür. Çünkü içki, Araplarda en çok sevilen içecektir. Bağımlısında iyice yerleşmiş, bırakması zor bir alışkanlıktı. Allah, kullarını haram içecekten yavaş yavaş uzaklaştırmıştır. Sonunda ortam ve şiddetli ceza hazır olunca, daha önce îmâ edilen hükmü ilan etmiştir. Böylece içki pis, onu içen de sopa ve terlikle dövülmesi gereken bir günahkâr kabul edilmiştir.³³¹ İçki hakkında kesin hüküm geldikten sonra içki testileri ve küpleri kırılmıştır.³³²

2.2.3.2. Gazâlî’nin Nesh Konusuna Bakışı

Gazâlî, müfessirlerin bir kısmının nesh konusundaki görüşlerinin yaygınlaşmasına şaşırıldığını, hatta *istisnâya istisnâ edildiği şeyi (müstesnaya müstesnâ minhuyu)* nesh ettirene şahit olduğunu söylemektedir. Bu müfessirler, Allah Teâlâ “İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidayeti Kitap’ta açıklamamızdan sonra onları gizleyenler var ya, işte onlara hem Allah lânet eder, hem de bütün lânet etme konumunda olanlar lânet eder.”³³³ buyurunca, bu ayetin kendinden sonra gelen “Ancak tövbe edip durumlarını düzeltenler ve gerçeği açıkça ortaya koyanlar (lânetlenmekten) kurtulmuşlardır. Çünkü ben onların tövbelerini kabul ederim”³³⁴ ayetiyle nesh olunmuştur, demelerini yadırgadığını bildirmiştir.³³⁵

Gazâlî’ye göre, “sonradan inen ayetin daha önce inen ayetin hükmünü geçersiz kılar” görüşüne katılanlar, en son inen nassı amel ettirmek ve ayetlerin zahiri manaları arasında çelişki bulunduğu vehmini ortadan kaldırmak için bu anlayışa sığınmaktadırlar.

³²⁹ (Kur’an-ı Kerim, Nisâ, 4/43).

³³⁰ Celaleddin es-Süyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr fi’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr*, thk. Abdullah b. Abdulhasan et-Türkî (Kahire: Merkez Hecr li’l-Buhûsi ve’d-Dirâsâtî’l-‘Arabiyye ve’l-İslâmiyye, 2003), 5: 466-467.

³³¹ Gazâlî, *Nazarât fi’l-Kur’ân*, 196.

³³² Gazâlî, *Nazarât fi’l-Kur’ân*, 197.

³³³ (Kur’an-ı Kerim, Bakara, 2/159).

³³⁴ (Kur’an-ı Kerim, Bakara, 2/160).

³³⁵ Gazâlî, *Nazarât fi’l-Kur’ân*, 194-195.

Bu, zihne takılan en küçük bir şüpheden dolayı ayetlerin etkisini ortadan kaldırma hususunda büyük bir sapmadır. Konu incelendiğinde tenâkuz vehmine bir mahal yoktur. Herhangi bir konuda inen hükümler, her ayetin kendisi için hazırlanan alanda amel etmekle ayrıcalıklı olacak şekilde hassas bir sıralama ile sıralanmıştır. Var olan bir durum yok olup başka bir durum meydana geldiğinde, bu yeni duruma uygun bir emirle başka bir ayet onun yerini alır. Bu böyle devam eder. Hüküm koymadaki bu tedricilik nesih diye isimlendirilemez.³³⁶

Gazâlî, hükümlerdeki tedriciliği bir hastalığın tedavisinde, hastalığın farklı aşamalarında farklı ilaçların kullanılmasına benzetmiştir. Onun da belirttiği üzere hastalıklar devam ettiği sürece bu hastalıklara uygun ilaçlar bulunmaya devam edecektir. Herhangi bir hastalığın bir aşamasının tedavisinde başarılı olan bir ilaç farklı bir aşamasının tedavisinde söz konusu edilmeyebilir. Bu durum o ilacın kıymetini düşürmez. Bir hastalık, birbirini takip eden farklı tedavi sürecine ihtiyaç duyabilir. Sonuçta hasta iyileşir. Bir hastalığın her bir döneminin farklı bir ilaçla tedavi normaldir. Şimdi ihtiyaç duyulmayan bir ilaç küçümsenemez. Zira o ilaca başkaları ihtiyaç duyabilir. Kur’ân ayetleri de buna benzer.³³⁷

Gazâlî, tedricilik metodundaki hikmeti açıklamak üzere, Kur’ân’ın izlediği tedricilik metodunu izlemeden yirmi sene katı bir kanunla içkiyi yasaklamaya çalışan Amerika’yı örnek olarak göstermiştir. Zira Gazâlî’nin bildirdiğine göre, çıkarılan bir kanunla içkiyi yasaklayan Amerika sonuçta başarısız olmuştur. Çünkü içki kaçakçılığı onlarca çete için yaygın bir meslek haline gelmiştir. Bunun üzerine Amerika parlamentosu yasağı kaldırıp içki içmeyi serbest bırakmıştır.³³⁸ Oysa Kur’ân’daki tedricilik zeki kişilerin anlayabileceği işaretlerle başlar. Sonra açıklama/izahat artar. Daha sonra istenilen manada kesin hüküm gelir. Kur’ân’da içki ve faizin haram kılınması bu tedrici metotla gerçekleşmiştir.³³⁹

Gazâlî, bazılarının “*Kuşkusuz sizin için hayvanlarda da büyük bir ibret vardır. Zira size, onların karınlarındaki fişkı ile kan arasından (gelen), içenlerin boğazından kolayca geçen hâlis bir süt içiriyoruz. Hurma ve üzüm gibi meyvelerden hem tatl*

³³⁶ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 195-196.

³³⁷ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 194-195.

³³⁸ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 196.

³³⁹ Gazâlî, *Mietü Sual*, 144-145.

*“içecekler hem de güzel gıdalar edinirsiniz.”*³⁴⁰ ayetinin içkiyi helal kıldığını vehmettiklerini söyler. Çünkü Nahl sresi, nimetleri içeren bir süredir. Bazıları ayette geçen “السکر -es-seker” kelimesini içki olarak anlamıştır. Bu bir hatadır. “es-seker,” meyveler sınıfından sıkılarak elde edilen tatlı içecekler demektir. İnsanlar, bu içecekleri lezzetli ve besleyici bir yiyecek olarak alırlar. Kelimenin yapısı “السکر es-sekr”den daha çok, aynı kökten gelen “es-seker”e daha yakındır. Gazâlî’ye göre, içkiyi nimetler sınıfından saymak ve bunu haber olarak getirmek makul bir Şey değildir. Neshi kabul edenlere göre, nesh haberlerde (olaylarda) olmaz. Eğer olaylarda olsaydı hüküm koyma değil, yalanlama olurdu. Durum ne olursa olsun, Kur’ân içki veya başka bir Şey hakkında hükümlere helal kılmak ile başlayıp haram kılarak veya haram kılmakla başlayıp helal kılarak son bulmamıştır.³⁴¹ Kur’ân’ın konumu, bu ayetin hkm geçersizdir veya bu nassın sresi bitmiştir diye gelişigüzel hüküm veren yüzeysel anlayışları kabul etmekten daha üstün ve yücedir. Çünkü Kur’n İslmiyetin ilk kaynağıdır. Ayetleri ise sonsuza dek var olacak olan bu dinin ilk delilleridir.³⁴²

Gazâlî nesh konusunda görüşlerine katıldığı Hudar’den (1872-1927)³⁴³ uzunca alıntılar yaparak onun görüşleri ekseninde, yerine başka bir yükümlülük gelmesi için kendisi ile yükümlülüğün kalktığı veya mensûh olup kendisi ile amel edilmesi gerekmeyen Kur’ân ayetlerinin varlığını kabul etmemiştir.³⁴⁴ Kur’ân’da neshin varlığını kabul edenlere Şu soruyu sormuştur:

*“Kur’ân’da hükümleri geçersiz, bir hatıra ve tarih olması için mushafta kalan, sadece tilavet sevabı almak için okunan, antik çağdaki değerli bir sanat eserine bakıldığı gibi bakılan, geçmişte ifa ettiği vazifeyi ispat etme amacıyla korunan, Şimdiki zamanda hiçbir iŐlevi olmayan ve gelecekte de hiçbir iŐlevi olmayacak ayetler var mıdır?”*³⁴⁵

³⁴⁰ (Kur’an-ı Kerim, Nahl, 27/66- 67).

³⁴¹ Gazâlî, *Nazarât fi’l-Kur’n*, 197.

³⁴² Gazâlî, *Nazarât fi’l-Kur’n*, 206.

³⁴³ Muhammed b. Afifi el-Bcr el-Hudar (1872-1927), Mısırl hukukçu ve tarihçidir. Bkz. Ferhat Koca, “Hudar”, içinde *DA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 283.

³⁴⁴ Gazâlî, *Nazarât fi’l-Kur’n*, 207.

³⁴⁵ Gazâlî, *Nazarât fi’l-Kur’n*, 194.

Gazâlî'ye göre, bazı âyetlerin, Kur'ân'da bulunmasına rağmen hükmü geçerli olmayarak adeta mumyalanması düşüncesi yanlıştır, bu kabul edilemez. Kur'ân'da hüküm kaldırılarak ölüme terk edildiği söylenebilecek hiçbir âyet yoktur. Her âyetin hükmü geçerlidir.³⁴⁶

Gazâlî, bazı müfessirlerin kâfirlere karşı muamele konusunda inen tüm âyetlerin işlevini Tevbe sûresindeki kılıç âyeti diye isimlendirilen “Allah’a ortak koşanlar sizinle nasıl topyekûn savaşıyorlarsa, siz de onlarla topyekûn savaşın. Bilin ki Allah, kendine karşı gelmekten sakınanlarla beraberdir.”³⁴⁷ âyetiyle ortadan kaldırmalarına olanak sağlayan nesh konusundaki düşüncelerini yanlış bir düşünce olarak gördüğünü ifade etmiştir. Kâfirlere karşı her türlü muamelede bu âyeti esas almanın ondan önceki apaçık âyetleri yok saymak anlamına geleceğini söylemiştir. Bu tutumu, vahye karşı şaşılacak bir cesaret, farklı insanlarla muamele hususunda Kur'ân'a ve onun muhkem metoduna karşı bir hadsizlik olarak nitelemiştir.³⁴⁸ Çünkü ona göre, kâfirlere karşı muamele hususunda gelen hiçbir hüküm nesh olmamıştır. Her olaya karşı uygun olan hükmü bakılır ve o hüküm alınır. Olayların farklı farklı olduğu bir konumda emir ve vasiyetlerin farklılığı bir eksiklik değildir. Esas eksiklik, düşmanların durumlarının farklılığına ve adalet ile sapma arasında değişikliklerine rağmen, emrin dondurulmasıdır. Yani tekdüzeliktir.³⁴⁹ Barış ehline yumuşak davranmak, savaşanlara karşı sert davranmak gerekir. Her iki durum yerinde uygundur. Hastalıklar farklılık gösterdiği zaman ilaçların farklı olması bir kusur değildir. Kusur, ilaçların yerli yerinde kullanılmaması ya da bir ilacı farklı bir yerde kullanmaktır. Müfessirlerin nesh konusunda aşırıya gittiklerini ifade eden Gazâlî'ye göre, kâfirlerin durumu ile ilgili varit olan âyetler hususunda garip bir şekilde nesh görüşü ortaya atılmıştır. Bundan dolayı bilinçsizce, hükümlerin bir kısmı ilga edilmiş, diğer kısmı ise anlamadan amel ettirilmiştir.³⁵⁰

Gazâlî'ye göre, Kur'ân'da mücmelden sonra mufassal, mutlakten sonra mukayyet, umûmdan sonra tahsisin gelmesi, hükmü kaldırılan veya geçerliliği durdurulan âyetlerin bulunduğu iddiasından farklı bir şeydir. Neshle, daha önce inen bir âyetin hükmünü ortadan kaldırarak insanların menfaatine veya hakka daha yakın olan yeni bir

³⁴⁶ Gazâlî, *Keyfe Nete'âmelü ma'a'l-Kur'ân*, 84.

³⁴⁷ (Kur'an-ı Kerim, Tevbe, 9/36).

³⁴⁸ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 195.

³⁴⁹ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 216.

³⁵⁰ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 218.

hüküm getirme anlayışı kesinlikle reddedilir. Ancak umûmdan sonra tahsisin, mutlaktan sonra mukayyedin gelmesi anlamında Kur'ân'da neshin bulunduğu anlayışı kabul edilebilir.³⁵¹ Gazâlî, Kur'ân'da tahsîs ve takyîdin bulunduğunu bildirerek örneklerle açıklamıştır:

- **Umûmun Tahsisine Örnek**, “Boşanmış kadınlar, kendi başlarına (evlenmeden) üç ay hali (hayız veya temizlik müddeti) beklerler.”³⁵² ayetiyle “Ey iman edenler! Mümin kadınları nikâhlayıp da, henüz zifafa girmeden onları boşarsanız, onları sayacağınız bir iddet süresince bekletme hakkınız yoktur.”³⁵³ ayetidir. Zira birinci nass, zifafa girilen ve girilmeyen herkesi içine alan bir umûm ifade etmektedir. İkinci nass ise kendisiyle zifafa girilmeyenler hakkında özel bir hüküm bildirmektedir.³⁵⁴

Nûr sûresindeki şu ayetlerde böyledir: “Namuslu kadınlara zina isnat edip sonra da dört şahit getiremeyenlere seksen değnek vurun.”³⁵⁵, “Eşlerine zina isnat edip de kendilerinden başka şahitleri olmayanlara gelince, onların her birinin şahitliği; kendisinin doğru söyleyenlerden olduğuna dair, Allah adına dört defa yemin ederek şahitlik etmesi...”³⁵⁶ Birinci ayet, eşlere veya eşler haricindekilere zina iftirasında bulunanların tamamını içine alan umûm hükmü ifade etmektedir. İkinci ayet ise eşlerine iftira atanlara has (özel) bir hüküm getirmiştir. Şöyle ki beş yemini dört şahidin yerine koymuştur. Kadına ise beş yeminle zina haddinden kurtulma hakkı vermiştir.³⁵⁷

- **Mutlakın takyîdine örnek ise** “Leş ve kan...size haram kılındı”³⁵⁸ ve “De ki: “Bana vahyolunan Kur'ân'da bir kimsenin yiyecekleri arasında leş, akıtılmış kan, domuz eti -ki o şüphesiz necistir- ya da Allah'tan başkası adına kesilmiş bir (murdar) hayvandan başka, haram kılınmış bir şey bulamıyorum”³⁵⁹ ayetleridir.

³⁵¹ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 196.

³⁵² (Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/228).

³⁵³ (Kur'an-ı Kerim, Ahzâb, 33/49).

³⁵⁴ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 208.

³⁵⁵ (Kur'an-ı Kerim, Nûr, 24/4).

³⁵⁶ (Kur'an-ı Kerim, Nûr, 24/6).

³⁵⁷ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 208.

³⁵⁸ (Kur'an-ı Kerim, Mâide, 5/3).

³⁵⁹ (Kur'an-ı Kerim, Enâm, 6/145).

Birinci ayette kan mutlak olarak haram kılınmıştır. İkinci ayette ise akıcı kan olarak takyîd edilmiştir.³⁶⁰

Özetle Gazâlî'ye göre, Allah Teâlâ içki, faiz ve diğer haramlar konusunda tek bir hüküm koymuştur. Onun hikmet ve lütfu kullarının bu hükmü almalarını gerektirmiştir. Onları sorumlu tutmada tedriciliği tercih etmiştir. Bu ise kullarının psikolojik ve toplumsal durumlarını, indirilecek olan hükmü kabule ve uygulamaya hazırlamak içindir. Ta ki murat edilen hükmün tatbiki için arzulanan uygun ortam oluşunca ezeli kanunun hakikatinin önüne çekilen örtü yavaş yavaş açılsın.³⁶¹

Her ne kadar Kur'an'da neshin varlığı âlimlerin çoğunluğu tarafından kabul edilse de, sonradan gelen bir ayetin daha önce gelen ayetin hükmünü ortadan kaldırması manasında neshi kabul etmek Kur'an'ın kutsallığıyla uyuşmadığı kanaatindeyiz. Yukarıda örnekleri verildiği üzere mutlakın takyidi, umûmun tahsisi ve tedricilik metodunu nesh olarak isimlendirmenin doğru olmadığını değerlendirmekteyiz. Çünkü Kur'an, anlaşılması ve yaşanılması/hayata geçirilmesi için indirilmiştir. İslam dininin özünde kolaylaştırma vardır. Neshin varlığını kabul etmek ise Kur'an'ın hükümlerinin dondurulması manasına geldiğini düşünmekteyiz. Bu da İslam dininin kolaylaştırıcı prensibiyle uyuşmaz. Zira Kur'an fert ve toplumların yapısıyla mütenasip, her zaman ve her yerde uygulanabilir/yaşanabilir hükümler içermektedir. Bu itibarla Gazâlî'nin nesh konusundaki açıklamalarının isabetli ve tutarlı olduğu kanaatindeyiz.

2.2.3.3. Nesh Kavramı Bağlamında Nahl 101 ve Bakara 106. Ayetleri

Değerlendirmesi

وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنْزِلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ

*"Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman -ki Allah, neyi indireceğini çok iyi bilir- "Sen ancak bir iftiracısın" dediler. Hayır; onların çoğu bilmezler."*³⁶²

Gazâlî, sonradan gelen bir hükmün önceden gelen hükmü ortadan kaldırdığı manasında neshin varlığını iddia edenlerin iddialarının doğruluğunu ispat etmeyen ayetleri delil olarak getirdiklerini söylemiştir. Zira neshin varlığını savunan müfessirlerin

³⁶⁰ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 208; Gazâlî, *Mietü Sual*, 144

³⁶¹ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 200-201.

³⁶² (Kur'an-ı Kerim, Nahl, 27/101-102).

yukarıda zikredilen Nahl Sûresinin 101. ayetinin sebep-i nüzûlü hakkında: “*Kureyşli inkârcılar: ‘Muhammed arkadaşlarına bir şeyi emrediyor sonra onu yasaklayarak tam tersini emrediyor. Bu gün bir şey söylüyor yarın o sözünden geri dönüyor’ diyerek İslam dinini karalamaları üzerine Allah Teâlâ bu ayeti indirdi.*” dediklerini nakletmiştir.³⁶³

Yine müfessirlerin yukarıdaki ayetin anlamını şöyle açıkladıklarını ifade etmiştir: Ayette yer alan “*Bir ayetin hükmünü nesh edip onun yerini başka bir hükümle değiştirdiğimizde ki Allah indirdiği şeyi en iyi bilendir*” sözü ara cümledir. Yani, Allah nesh edici (nâsîh) olarak indirdiği ve değiştirip tebdîl ettiği şeyi en iyi bilendir. Yaratığı için en iyi olan budur. Ayrıca ayette, müşriklerin peygamber hakkında “*Sen ancak bir müfterisin*” şeklinde söyledikleri sözden dolayı bir azarlama vardır. Takip eden ayette Allah müşriklere soruyor: O sözü niçin uydursun veya niçin tebdîl ve neshten dolayı iftirayla itham edilmektedir. O, ancak Allah’tan aldığını tebliğ edicidir. Bu tebdîlin faydası kullarının menfaatine dönmektedir. Bu, doktorun hastaya bir ilacı içmesini söyleyip hastalığın sonraki aşamalarında o ilacı yasaklayarak başka bir ilacı kullanmasını söylemesi gibidir.³⁶⁴

Gazâlî, söz konusu ayet hakkında müfessirlerin yaptığı bu ve benzeri tevillerin tamamının ayetin anlamından uzak yorumlar olduğunu söylemiş ve özetle şu açıklamalarda bulunmuştur: Nesh konusunda müşriklere nispet edilen söz, uydurmadır ve bu ayet için iniş sebebi olduğunu söylemek doğru değildir. Zira Nahl sûresi Mekki’dir. Bu sûreden önce, ilâhî vahiyden inenler arasında daha kolayı veya daha zoruyla nesh edilen bir hüküm yoktur ki müşrikler arasında Kur’ân’da tenâkuzun bulunduğu yaygarası veya itirazı söz konusu olsun. Nahl sûresinden önce haram kılınan helal veya helal kılınan haram bulunmamaktadır. Böyle bir şey olmamıştır ki müşrikler bunu dillerine dolasınlar, alay etsinler ve peygamberi iftira atmakla suçlasınlar. Bazı müfessirlerin bu ayetin iniş sebebi dedikleri şey Mekkeli müşriklerin aklından bile geçmemiştir. Bu, fakihlerin ve kelimcilerin görüşleri üzere ayetler indirmek, ayetlerin ve lafızlarının taşımadığı anlamları ve görüşleri Kur’ân’a yüklemektir.³⁶⁵

³⁶³ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 20: 118; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf en Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl* (Beirut: Dâru'l-Marife, 2009), 584.

³⁶⁴ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 201.

³⁶⁵ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 202.

Gazâlî, söz konusu ayetin sebab-i nüzûlü ve anlamı hakkında bazı müfessirlerin yaptıkları yorumların yanlış olduğunu ifade ettikten sonra, ayetin sebab-i nüzûlü ve açıklamasını özetle şöyle yapmıştır: Müşrikler, Muhammed'in (sav) peygamberliğinin doğruluğuna şahitlik eden bir mucize olarak Kur'an'la ikna olmamış; önceki peygamberlerin gösterdiği türden olağanüstü şeyler istemişler. Bu onların nazarında, Muhammed'in (sav) peygamberliğini kabul etmek için bir delildir. Çünkü Kur'an'ı belki de Muhammed'in (sav) kendisi uydurmaktaydı. Belki de Tevrat ve İncil'i bilen bir kısım Ehl-i kitaptan öğreniyordu. Allah Teâlâ bu saldırı ve iftiralara, o zaman ve daha sonraki dönemlerde anlayan için daha uygun olan bir i'câz (aciz bırakma) çeşidini müşriklere bildirerek karşılık vermiştir. Bu delil insanlık için daha faydalı, imanın oluşması ve pekişmesinde başka herhangi bir delilden daha kalıcıdır. Peygamber, Yahudi veya Hristiyan ilimlerinden faydalanıp Arap olmayan falan filan yardımcılarla bağ kurduktan sonra bu Arapça sözü yazdı iddiası, akıl ve izan sahiplerinin tenezzül etmeyeceği bir yanlışlıktır. Ayet tarafsız ve yalın bir dille okunduğunda kendisinden sonra gelen ayetlerle ilgili açıklamayı içerdiği görülecektir.³⁶⁶ Takip eden ayetlerde şöyle buyurulmaktadır: *"Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman -ki Allah, neyi indireceğini çok iyi bilir- "Sen ancak bir iftiracısın" dediler. Hayır; onların çoğu bilmezler. De ki: Onu, Mukaddes Rûh (Cebrael), iman edenlere sebat vermek, Müslümanları doğru yola iletmek ve onlara müjde vermek için, Rabbin katından hak olarak indirdi. Şüphesiz biz onların: "Kur'an'ı ona ancak bir insan öğretiyor" dediklerini biliyoruz. Kendisine nispet ettikleri şahsın dili yabancıdır. Hâlbuki bu (Kur'an) apaçık bir Arapçadır. Allah'ın âyetlerine inanmayanlar yok mu, kuşkusuz Allah onları doğru yola iletmez ve onlar için elem verici bir azap vardır. Allah'ın âyetlerine inanmayanlar, ancak yalan uydurur. İşte onlar, yalancının kendileridir."*³⁶⁷

مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

*"Biz, bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak (ertelersek) mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kadirdir."*³⁶⁸

³⁶⁶ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'an*, 202.

³⁶⁷ (Kur'an-ı Kerim, Nahl, 27/101-105).

³⁶⁸ (Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/106).

Gazâlî, müfessirlerin Nahl Sûresi 101. ayet hakkında söyledikleri sözlerin benzerini Bakara sûresi 106. ayette zikredilen “nesh” kelimesi hakkında da söylediklerini ifade etmiştir. Zikredilen ayetin öncesi ve sonrası ile ele alınması gerektiğini vurgulamıştır. Söz konusu ayet, önceki ve sonraki ayetlerle şöyledir: “(Ey müminler!) Ehl-i kitaptan kâfirler ve putperestler de Rabbinizden size bir hayır indirilmesini istemezler. Hâlbuki Allah rahmetini dilediğine verir. Allah büyük lütf sahibidir. Biz, bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak (ertelersek) mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kadirdir. (Yine) bilmez misin, göklerin ve yerin mülkiyet ve hükümlerliği yalnızca Allah’ındır? Sizin için Allah’tan başka ne bir dost ne de bir yardımcı vardır. Yoksa siz de (ey Müslümanlar), daha önce Musa’ya sorulduğu gibi Peygamber’inize sorular sormak mı istiyorsunuz? Kim imanı küfre değişirse, şüphesiz dosdoğru yoldan sapmış olur.”³⁶⁹

Gazâlî’nin bildirdiğine göre, ayeti aşağıdaki gibi açıkladıktan sonra neshin caiz olduğunu söyleyenlerin dayanağı, şart fiil ve cevabından oluşan cümle şöyledir: “مَا نَنْسَخْ” veya “أَوْ نُنْسِهَا” lafzının baki olarak kalması ile birlikte ayetin hükmünü değiştirirsek “لَا يَنْسَخُ” lafzı ve hükmü birlikte kaldırır ve okuma, anlama ve amel bakımından kavramalarından sonra biz onu hafızların zihinlerinden silersek, “تَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا” kulların menfaatlerinin gerçekleşmesi hususunda “ondan daha iyisini veya benzerini getiririz.” Bu mana, ayetin hükmü yok olup tilaveti baki olması ile tilavetinin ve hükümlerinin her ikisi de yürürlükten kaldırılmasına göredir.

Gazâlî ayete bu mananın verilmesine karşı çıkmıştır. Çünkü ayeti böyle açıklamak, şart cümlesinin öncesi ve sonrası ile bağını koparmaktadır. Sonra ayetlerin hem lafız hem de hükmünün nesh edildiği, peygambere ve ashabına ayetlerin unutturulduğu görüşü daha önce açıklandığı üzere Gazâlî’ye göre, hiçbir değeri olmayan bir sözdür.³⁷⁰

Gazâlî, sebep-i nüzûl ile ilgili, Nahl sûresi 101. ayette söylediğinin aynısını Bakara sûresi 106. ayet için de söyler. Ona göre, nesh gerçekleşip de müşriklerden gelen itirazın veya nesh konusunda müşriklerin müminleri sorgulamasının ayetin sebep-i

³⁶⁹ (Kur’an-ı Kerim, Bakara, 2/105-108).

³⁷⁰ Gazâlî, *Nazarât fi’l-Kur’ân*, 203.

nüzûlü olduğuna dair uzaktan yakından bir işaret yoktur. İlk İslam toplumunda bir şeyi helal kılıp sonra da onu haram kılan bir ayet ne Mekke’de ne de Medine’de inmiştir.

Kur’ân’da neshin varlığını kabul eden müfessirlerin, ayetle ilgili yukarıda zikredilen açıklamaları, ayetin önceki ve sonraki ayet ile olan bağını kesmektedir. Hatta Ehl-i kitapla münakaşa ederek ve onların tutumlarını kınayarak, Muhammed’i (sav) inatla yalanlamalarına ve İsrâiloğullarının peygamberlerinde gördükleri olağanüstü olayları görmek istemelerine işaret ederek başlayan sûrenin atmosferini dahi bozmaktadır. Nesh, burada bir dinin hükümlerinde kısmî bir değişiklik değil aksine gönüllere yerleşmesinde dini kuşatan (çevreleyen) delillerin değiştirilmesidir. Ayet Ehl-i kitabın, İslam’ın ve Müslümanların iyiliğini istemeyeceklerini bildirerek başlamıştır. Sonra bu sözü (ayeti) içeriği Yahudilere hitabeden şu sorgulama takip etmiştir: “Yoksa siz de, daha önce Musa’ya sorulduğu gibi Peygamberinize sorular sormak mı istiyorsunuz?”³⁷¹

Gazâlî, zikredilen ayet hakkında neshi kabul eden müfessirlerin yorumlarını yanlış bulduğunu delilleriyle zikrettikten sonra Muhammed Abduh’un bu ayet hakkındaki açıklamalarını makbul bulduğunu bildirerek onun görüşlerini nakletmiştir. Abduh’a göre, burada “ayet” kelimesi, Allah’ın kendisi ile peygamberleri desteklediği, onların nübüvvetlerinin “delil”i manasındadır. Yani “مَا نُنَسِّخُ مِنْ آيَةٍ – biz ayeti nesh etmiyoruz” kelimesinin manası: Biz bir mucizeyi herhangi bir peygamberin peygamberliğine delil yaparız. Yani bu delili (mucizeyi) kaldırıp onunla başka bir peygamberi desteklemeyi terk ederiz. Ya da getirdiği şeyin üzerinden uzun zaman geçtiği için o ayeti (önceki peygamberlerin risâletinin hak olduğunu gösteren mucize delilini) insanlara unuttururuz. Muhakkak ki bizde olan tam bir güç ve mülkte tasarrufumuz bulunması sebebiyle, ikna gücü ve nübüvveti onaylama bakımından daha iyisini veya benzerini getiririz, demektir. Gücünün ve mülkiyetinin genişliği bu durumda olan, tüm peygamberlerine vereceği belirli bir delil (ayet) ile sınırlanamaz. “Ayet”in sözlükteki manası; bir şeyin doğruluğunu gösteren delil, huccet ve alamettir. Kur’ân’ın cümleleri, özel bir şeyin genel bir şeyle isimlendirilmesi kabilinden “ayetler” diye isimlendirilmiştir. Çünkü ayetler, i‘cazı (aciz bırakması) ile Peygamber’in doğruluğuna ve Allah tarafından vahiy ile desteklendiğine delildir.³⁷² Zira ayetler, teklîfî ve tekvinî diye ikiye ayrılır. Bakara sûresinin burada nesih

³⁷¹ (Kur’an-ı Kerim, Bakara, 2/108).

³⁷² Muhammed Abduh, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm (Tefsîru’l-Menâr)* (Kahire: Daru’l-Menâr, 1947), 1: 417; Gazâlî, *Nazarât fî’l-Kur’ân*, 204-205.

ettiği şey tekvînî ayetler- mucizeler- dir. Bu ayetle nesh edilen teklîfî ayet yoktur. Tekvînî ayetlerin anlamı herkesçe bilinir ki o da Allah'ın peygamberlerini desteklediği olağanüstü olaylardır. Bu olağanüstü olaylar- yani mucizeler- zamanın değişmesi ile değişir.³⁷³ Kur'ân'ın indirilmesi, kevnî mucizelerin neshinin yanında ehli kitabın hükümlerinden bir kısmını da nesh etmektedir.³⁷⁴

Gazâlî, söz konusu ayette geçen “ayet” kelimesinin Allah'ın göndermiş olduğu peygamberlerin nübüvvetlerinin doğruluğunu desteklemek için peygamberleri eliyle gösterdiği mucize (delil) manasında kullanıldığını ispatlamak için Abduh'un zikrettiği delilleri nakletmiştir. Çünkü Yahudilerden bir kısmı nübüvvetin İsrâiloğulları toplumunun tekelinde olduğu iddiasıyla Peygamber'in (sav) risâleti hususunda şüphe uyandırmaya çalışmışlardı. “*Musa'ya verilenin benzeri ona da verilseydi ya*”³⁷⁵ dediklerinde Allah Teâlâ bu iddialarını reddetmiştir. Şu ayet onlara verilen cevaplardandır: “*Daha önce Musa'ya verileni de inkâr etmemişler miydi?*”³⁷⁶ Bu ayette hitap, Yahudilerin kendilerini şüpheyeye düşürmek istedikleri müminleredir. Sanki Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: Allah'ın kudreti belli veya birkaç mucize ile sınırlı değildir. Hüccet (delil) sadece önceki mucize ile sınırlı değildir. Bilakis Allah Musa'ya verdiği mucizelerden daha iyisini ve benzerini getirmeye kadirdir.³⁷⁷

Yine Gazâlî'ye göre, bir mensûhu işlevsiz hale getirip, ona eşit bir nâsîh getirmenin anlamı yoktur. Bu mana üzere ayetin başı ile sonu uygun olması için ayetin devamında lafz-ı celilin her şeye gücü yetmekle nitelenen sıfatıyla zikredilmesi değil de, ilim ve hikmet sıfatıyla zikredilerek “*إن الله عليم حكيم* – İnnellahe ‘alîmün hakîm” denilmesi gerekirdi.³⁷⁸ Ayette bahsedilen Allah'ın kudretidir. Bu ise teklîfî hükümlerden değildir.³⁷⁹

³⁷³ Gazâlî, *Keyfe Nete 'âmelü ma'al Kur'ân*, 82.

³⁷⁴ Gazâlî, *Keyfe Nete 'âmelü ma'al Kur'ân*, 85.

³⁷⁵ (Kur'an-ı Kerim, Kasas, 28/48).

³⁷⁶ (Kur'an-ı Kerim, Kasas, 28/489).

³⁷⁷ Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 1: 417; Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 206.

³⁷⁸ Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm* I: 417; Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 203.

³⁷⁹ Gazâlî, *Keyfe Nete 'âmelü ma'al Kur'ân*, 84.

2.2.4. Kıssasü'l-Kur'ân

Kıssa, bir şeyin/birinin izinden gitmek, bir şeyi anlatmak ve hikâye etmek gibi manalara gelir. Kıssanın çoğulu *kasas*tır.³⁸⁰ Terim olarak kıssa kelimesi; bir kimse yahut bir şeye ait hadiselerin adım adım, nokta nokta takip edilerek anlatılması/hikâye edilmesi ve bu niteliği taşıyan hikâye³⁸¹ olarak tarif edilebileceği gibi geçmişte olmuş bir olayı, daha sonra gelecek insanlara, ders alınacak kısmını aktarmak şeklinde de ifade edilebilir.³⁸² Buradan hareketle Kur'ân'da geçen *kıssa* kavramı, “geçmiş eserleri, izleri açığa çıkarmak, bu suretle tarihin derinliklerinde kaybolmuş ve unutulmuş olaylara insanların dikkatlerini yoğunlaştırmak ve onlara bu hususları doğru bir biçimde bildirmek” anlamına gelmektedir³⁸³ denilebilir. Kur'ân'ın geçmiş milletlerin başından geçen olayları nakletmesinin iki gayesi vardır. Bunlar:

1. Hz. Peygamberi teselli etmek, irade ve azmini bilemek.
2. İnsanları düşündürmek ve ibret almalarını sağlamaktır.³⁸⁴

Kur'ân peygamberlerin ve toplumların kıssalarını anlatmaktadır. Ancak geçmiş milletlerin kıssalarını anlatan bir tarih kitabı değildir. Önceki toplumlara dair anlatılanlar bir öğüt ve uyarı vasfını taşımaktadır.³⁸⁵ Gazâlî'ye göre, İslam'ı açıklama, mesajını beyan etme ve onun öğretilerini kalplere yerleştirme hususlarında kıssalar Kur'ân'ın en belirgin metotlarından. Bu kıssalar, sadece dinleyenlerin teselli buldukları, oyalandıkları ya da öğüt aldıkları eski rivayetlerin bir kısmını anlatmaktan ibaret değildir. Kur'ân kıssaları, dinî davetin hayattaki seyrinin ve yaratılışın başından beri davetin insanlar arasında yolunu nasıl belirlediğinin, karşılaştığı engellerin neler olduğunun ve bu engeller karşısında davetin sekteye mi uğradığının veya onların üstesinden mi geldiğinin belgesidir. Yine bu engeller karşısında peygamberlerin ne yaptığının, davet edilen toplumların Allah'ın mesajını nasıl kabul veya ret ettiklerinin, hak ile batıl arasındaki

³⁸⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, 404.

³⁸¹ İdris Şengül, “*Kıssa*”, içinde *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 498.

³⁸² Remzi Kaya, “Kur'ân-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 11/2 (2002): 31.

³⁸³ Hatice K. Arpağuş, “Mitoloji, Kur'ân-ı Kerim Kıssaları ve Kültürel Miras”, *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/25 (2003): 11.

³⁸⁴ Said Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (İzmir: Kitap Dünyası Yayınları, 2008), 341.

³⁸⁵ “Peygamberlerin haberlerinden senin kalbini (tatmin ve) teskin edeceğimiz her haberi sana anlatıyoruz. Bunda sana gerçeğin bilgisi, müminlere de bir öğüt ve bir uyarı gelmiştir.” (Hûd, 11/120.), “Sizden önce nice (milletler hakkında) ilâhî kanunlar gelip geçmiştir. Onun için, yeryüzünde gezin dolaşın da (Allah'ın âyetlerini) yalan sayanların âkıbeti ne olmuş, görün!” (Kur'an-ı Kerim, Al-i İmran, 3/137).

mücadelenin nasıl sonuçlandığının bir tarihidir.³⁸⁶ Kur'ân kıssaları, geçmişte yok olup toprak altında kalan toplumlar hayattan çekilince onların nasıl yaşadıklarını, daveti nasıl kabul ettiklerini veya davete karşı nasıl düşmanlık yaptıklarını; ciddiyet ile mi yoksa alay ederek mi karşıladıklarını, hakka mı yoksa batıla mı uyduklarını öğretmektedir.³⁸⁷

Kur'ân, davetin kitabı ve tarihidir. Öncekilerin haberlerini tarihî bir metotla anlattıkça, davet daha açık bir hale gelmektedir. Kur'ân kıssalarında Hz. Âdem'den (as.) Hz. Muhammed'e (sav) kadar gelen peygamberlerin birinin daha sonra diğerinin toplumlarına yaptıkları vasiyetlerine, nasihatlerine ve irşatlarına yer verilmiştir.³⁸⁸ Ardı ardına gelen kıssalar dinin hakikatini göstermektedir. Aynı şekilde insanların tabiatlarını ve bu tabiatlarını tedavinin araçlarını; cezalandırma ve mükâfatlandırma hususlarında sünnetullahı göstermektedir. Yüz asır önce insan ne ise gelecek yüz asırdaki insan da aynıdır. Yaşam süresi uzasa da insanın tabiatı ve özü değişmeyecektir. İsteğini ifade etme ve dileğini yerine getirme şekilleri değişebilir. Ancak insan insandır. Kur'ân öncekilerin kıssalarını peygamberleriyle birlikte anlatıp, sonra insanlara bunun bahsini tekrarlıyorsa hastalıkları tedavi etmesi içindir. Toplumsal problemlerin büyük bir kısmını belirtmede kıssalara çokça yer verilmiştir. Kıssalar çeşitli öğüt ve farklı tehditlerle toplumsal hastalıkları yok eder.³⁸⁹

Dünyanın dört bir köşesinde gördüklerimizin tam bir portresinin Nûh kavminde bulunduğunu söyleyen Gazâlî, Kur'ân'ın, Hûd sûresinde, Hz Muhammed'in (sav) peygamberliğini yalanlayan Mekkelilere Nûh'un kavminin kıssasını örnek verdiğini ifade etmiştir. Zira Kur'ân, Nûh kıssasının olaylarını ve aşamalarını anlatmıştır.³⁹⁰ Ayetlerde Nuh kavminin kıssasının düzenli anlatımı aniden kesilip Nûh kavmi ile Hz. Muhammed (sav) karşıtı Mekkelilerin olağanüstü benzerliklerini göstermek için okuyucuyu binlerce sene sonrasına götürmektedir. Kavminin tebliğ ettiği hakikatler karşısındaki

³⁸⁶ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 95.

³⁸⁷ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 96.

³⁸⁸ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 95.

³⁸⁹ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 96.

³⁹⁰ Söz konusu kıssa şu ayetlerde yer almaktadır; "Dediler ki: Ey Nuh! Bizimle mücadele ettin ve bize karşı mücadelede çok ileri gittin. Eğer doğrulardan isen, kendisiyle bizi tehdit ettiğini (azabı) bize getir! (Nuh) dedi ki: "Onu size ancak dilerse Allah getirir. Ve siz (Allah'ı) âciz bırakacak değilsiniz. Eğer Allah sizi azdırmak istiyorsa, ben size öğüt vermek istesem de, öğüdüm size fayda vermez. (Çünkü) O sizin Rabbinizdir. Ve (nihayet) O'na döndürüleceksiniz." (Kur'an-ı Kerim, Hûd, 11/32-34).

vurdumduymazlığı ve azabın gelmesini istemeleri karşısında Hz. Nûh, onlardan herhangi bir maddî beklentisinin olmadığını, ayrıca kendisinin bir melek veya hazineler sahibi bir zengin de olmadığını vurgulamıştır. Tam bu noktada kıssa birden kesilerek konu vahyin nâzil olduğu ortama getirilmiş ve kıssanın tam ortasında hitap yüce mesajın sahibine yönelmiş ve Hz. Peygamber'e hitap edilmiştir.³⁹¹ İki toplumun durumlarının benzerliği ve konumlarının eşitliği uzun zamanlar arasındaki intikali sağlayan sebeptir. Anlatımına devam edilen bu kıssalar arasında öğütler verilmiştir. Sonra Muhammed (sav) ve kavmini bırakıp binlerce sene geriye giderek Nûh kıssasından devam edilmiştir.³⁹² Kıssa korkunç bir sonuçla bitmiştir. Daha sonra bir daha geçmişî günümüzle birleştirmeye dönerek hitap, Allah'ın peygamberine dönmüştür.³⁹³ Bu kıssada Gazâlî'nin de değindiği gibi Kur'an'da kıssa anlatımlarına muhatapları dâhil etme yoluyla yapılan bir üslup inceliği göze çarpmaktadır. Hz. Peygamber ve Mekkeliler arasındaki ilişki Hz. Nûh ve kavmi arasındaki ilişkiye benzetilerek onlara ait kıssa aktarılırken sık sık hitap Hz. Peygamber'e ve Mekkelilere yöneltilmektedir.³⁹⁴

Gazâlî'ye göre kıssalar, nefisleri terbiye etmek, toplumları yönlendirmek, hakikati belirlemek ve ondan öğütler almak için sonsuz öğretilerin onayladığı hayat verici diyaloglar, Kur'an'ın takip ettiği metotların en faydalılarından. Bununla birlikte diyalog, etkisi zaman ve mekân ötesi tekrar edilen bir hitap olsun diye kıssanın özel çerçevesini aşan manaları içerir. Gazâlî bu hususa Firavun'un ailesinde kavminin doğruya dönmesini ve hakka boyun eğmesini isteyen mümin adamın durumunu ve nasihatleri içeren diyalogu örnek vermiştir.³⁹⁵ Firavun ve İsrâiloğulları kıssasının içindeki bu öğüt,

³⁹¹ “(Resûlüm!) Yoksa "Bunu uydurdu" mu diyorlar? De ki: "Eğer onu uydurduysam günahım bana aittir. Fakat ben sizin işlediğiniz günahıtan uzağım." (Kur'an-ı Kerim, Hûd, 11/35).

³⁹² Daha sonra şu ayetleri okursun. “Nuh'a vahyolundu ki: Kavminden iman etmiş olanlardan başkası artık (sana) asla inanmayacak. Öyle ise onların işlemekte olduklarından (günahlardan) dolayı üzülmeye. Gözlerimizin önünde ve vahyimiz (emrimiz) uyarınca gemiyi yap” (Kur'an-ı Kerim, Hûd, 11/36-37).

³⁹³ “(Rasûlüm!) İşte bunlar sana vahyettiğimiz gayb haberlerindendir. Bundan önce onları ne sen biliyordun ne de kavmin. O halde sabret. Çünkü iyi sonuç (sabredip) sakınanlarındır.” (Kur'an-ı Kerim, Hûd, 11/49); “(Resûlüm!) İşte bunlar sana vahyettiğimiz gayb haberlerindendir. Bundan önce onları ne sen biliyordun ne de kavmin. O halde sabret. Çünkü iyi sonuç (sabredip) sakınanlarındır.” (Kur'an-ı Kerim, Hûd, 11/49).

³⁹⁴ İbrahim Yıldız, “Kur'an Kıssalarında Muhatabı Anlatıma Dâhil Etme: Amacı, Zamanı ve Metotları”, *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]*, 75 (2019): 465.

³⁹⁵ Bu adam, kendisiyle çekişen çevrelere aldırmaaksızın doğru yoldan sapmayan biri olarak konuşmaya başlar. Firavun'un Musa'yı öldürmeyi istediğini görünce şöyle der: “Siz bir adamı "Rabbim Allah'tır" diyor diye öldürecek misiniz? Hâlbuki o, size Rabbinizden apaçık mucizeler getirmiştir. Eğer o yalancı ise yalanı kendisinedir. Eğer doğru söylüyorsa sizi tehdit ettiğinin (azâbın), bir kısmı olsun gelip size çatar...” (Kur'an-ı Kerim, Gafir, 40/28); Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 97.

sadece kendi zamanına has değildir. Bu öğütler sanki Mekke'nin ileri gelenlerine ve diğer küfür gruplarına seslenen vahyin indiği gün gibi âşikârdır. Sonra o nasihat dünyanın dört bir köşesindeki her bir kalbe girmeye devam etmektedir. Öne çıkan güven, barış ve sevgi ile kalbi fethetmektedir.³⁹⁶

2.2.4.1. Kur'ân Kıssalarının Tarihsel Gerçekliği

İslam tarihini incelediğimizde kıssaların gerçekte yaşanmamış olduğuna dair bir görüşe rastlamamaktayız. Kur'ân kıssalarının gerçekte vuku bulmadığı iddiasını ilk defa ciddi bir şekilde gündeme getiren, Muhammed Ahmed Halefullah'tır. Aslen Mısırlı olan bu zât ilk defa 1947 yılında *el-Fennu'l-Kasâsî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı doktora tezinde bu minvalde bir görüşü sarıh bir şekilde dillendirmiştir.³⁹⁷

Gazâlî, Kur'ân kıssalarının tamamının yaşanmış, gerçek hayattan nakledilen hakikatler olduğunu bildirmiştir. Ona göre, masalları yazmak tarihi olayları anlatmanın dışında bir şeydir. Biri hayalin şekillendirdiği uydurma olaylardır. Diğeri ise gerçek hayattan birkaç kesit sunmaktır. Yazılan masallar, yazarının ekolüne, şahısları ve eşyaları algılamasına, özel ve genel problemlerdeki kanaatine göre şekillenir. Masal yazarının hatayı doğruymuş gibi gösteren bir yolla, hayal ettiği olayları nakletmesi çokça rastlanan bir durumdur. Uydurma kıssaların gerçek kıssalara göre konumu, taştan heykellerin canlı insanların karşısındaki konumu gibidir.³⁹⁸

Başarılı bir öğüt, uydurma haberlerle olmaz. İyilikler ve kötülükler, sevinçler ve üzüntüler yenilgiler ve zaferlerden fiilen gerçekleşenleri ile olur. Bu sebeple Allah (c.c.) peygamberine (sav) şöyle buyurmuştur: *“Peygamberlerin haberlerinden senin kalbini (tatmin ve) teskin edeceğimiz her haberi sana anlatıyoruz. Bunda sana gerçeğin bilgisi, müminlere de bir öğüt ve bir uyarı gelmiştir.”*³⁹⁹, *“İşte o ülkeler... Onların haberlerinden*

Burada adam kendi kendine, şaşarak hayret ederek şöyle der: “O iman eden kimse: Ey kavmim! dedi, siz bana uyun, sizi doğru yola götüreceğim. Ey kavmim! Şüphesiz bu dünya hayatı, geçici bir eğlencedir. Ama ahiret, gerçekten kalınacak yurttur.” (Gafir, 40/ 38-39). “Size söylediklerimi yakında hatırlayacaksınız. Ben işimi Allah'a havale ediyorum. Şüphesiz Allah, kullarını çok iyi görendir.” (Kur'an-ı Kerim, Gafir, 40/44); Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 98.

³⁹⁶ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 97-98.

³⁹⁷ Muhammed Ahmed Halefullah, *Kur'ân'da Anlatım Sanatı- el-Fennü'l-Kasâsî*, çev. Şaban Karataş (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 66-70; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 215; Ahmet Yazıcı, “Süleyman Ateş'in Görüşleri Bağlamında Kur'ân Kıssaları”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 22/2, (2011): 110.

³⁹⁸ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 99.

³⁹⁹ (Kur'an-ı Kerim, Hûd, 11/120).

bir kısmını sana anlatıyoruz. Andolsun ki, peygamberleri onlara apaçık deliller getirmişlerdi. Fakat önceden yalanladıkları gerçeklere iman edecek değillerdi. İşte kâfirlerin kalplerini Allah böyle mühürler.”⁴⁰⁰

Gazâlî Kur’ânî kıssalar özü itibariyle, toplumların varlığını devam ettirmeleri veya yok olmaları hususunda Allah’ın evrensel kanunlarının toplamını içerdiğini söylemiştir. Bu toplumsal ebedî kanunları bilmeyi, çeşitli kevnî ilimleri araştırmaya ve maddelerin (atom hidrojen gibi) birbiriyle olan ilişkilerine hükmeden kuralları bilmeye benzetmiştir. Ona göre, bu kurallar herhangi bir ilave veya eksiltmeyi kabul etmeyen gerçeklerdir. Bu durumları nitelemede hayale, şiir vezinlerine ve kıssa uydurucularının rivayet örgüsüne yer yoktur. Burada sadece gerçeğe dayalı bilgiye yer vardır. Önceki milletlerin kendilerinden kaynaklanan ve başlarına gelen haberlerini vermede Kur’ân’ın metodu da böyledir. Kur’ân öncekilere ve sonrakilere uygulanan, değişmeyen evrensel kurallar gereği yükselme ve çökme, var olma ve yok olma faktörlerini nakletmektedir.⁴⁰¹

Gazâlî’ye göre, genel tarih bilgisine dâhil olan Kur’ân kıssalarının aklı geliştirmede ve sayısız tecrübelerden faydalanmada çok büyük etkisi vardır. Çünkü insanlığın şimdiki zamanı geçmişin uzantısıdır. Mümine düşen, bu gününü ve yarınını korumak için geçmişten ibret almaktır. Allah Teâlâ Yûsuf sûresinde: “*Andolsun ki, onların kıssalarında akıl sahipleri için ibret vardır. Kur’ân uydurulabilecek bir söz değildir. Fakat kendinden öncekileri tasdik eden, her şeyi ayrı ayrı açıklayan ve inanan bir toplum için de bir yol gösterici ve bir rahmettir.*”⁴⁰² buyurmuştur. Bu ayet, Kur’ân kıssalarının gerçek olduğunu, hayal ürünü olmadığını açıklamaktadır. Bazı müsteşriklerin yaydığı gibi kıssalar, asılsız bir sentez değildir, gerçeği haber vermektir.⁴⁰³

Gazâlî, Kur’ân’ın efsanelere ve belli bir amaç için hikâyeler uydurma metoduna sığındığını iddia etmeyi, Allah’ın keliması konusunda büyük bir bilgisizliğe dayanan küçük küfür olarak nitelemiştir. Kur’ân kıssalarının gerçekte yaşanmadığı konusunda doktora tezi bile yazıldığını zikretmiştir.⁴⁰⁴ Böyle bir tezin yazılmasını, ülkesi Mısır’a karşı Batı’nın kültürel savaşının bir kısım etkileri olarak değerlendirmiştir.⁴⁰⁵

⁴⁰⁰ (Kur’an-ı Kerim, A’râf, 7/101).

⁴⁰¹ Gazâlî, *Nazarât fî’l-Kur’ân*, 100-101.

⁴⁰² (Kur’an-ı Kerim, Yusuf, 12/111).

⁴⁰³ Gazâlî, *İlel ve Edviye*, 37.

⁴⁰⁴ Burada Muhammed Ahmed Halefullah’ı kasteddiği açıktır.

⁴⁰⁵ Gazâlî, *Nazarât fî’l-Kur’ân*, 101.

2.2.5. İ‘câzü’l-Kur’ân

Sözlükte “bir şeyi yapamamak, güç yetirememek” gibi manalara gelen⁴⁰⁶ i‘câz, “insanın benzerini yapmaktan aciz olduğu şey” demektir. İ‘câzü’l-Kur’ân’ın ıstılahtaki anlamı: “Hz. peygamberin, Araplara ve onlardan sonraki nesillere, ebedî mucizesi olan Kur’ân’a karşılık vermekten aciz olduklarını göstermek sûretiyle, nübüvvet hususundaki iddiasının doğruluğunu ortaya koymasıştır”⁴⁰⁷ Başka bir ifade ile i‘câzü’l-Kur’ân, “Kur’ân’ın, yaratılmış olanlara meydan okuduğu şeyi getirmekten aciz olduklarını ortaya koymasıştır.”⁴⁰⁸ Dolayısıyla i‘câzü’l-Kur’ân’la, “Kur’ân’ın sahip bulunduğu edebî üstünlük ve muhteva zenginliği sebebiyle benzerinin meydana getirilememesi özelliği” kastedilmiştir.⁴⁰⁹ Çünkü Kur’ân, 1400 küsur seneden beri tüm insanlığa meydan okumasına rağmen, değil onun benzerini yapmak bir sûresinin bile benzeri yapılamamıştır. Allah’ın (c.c.) bildirdiğine göre, yapılamayacaktır da.⁴¹⁰

Klasik kaynaklarda mucize ile i‘câz, genelde aynı anlamda, birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanım şekli ise i‘câzla mucize arasında hiçbir farkın bulunmadığı izlenimini uyandırmaktadır. Bu kullanıma göre, her iki kavramın da aynı şeyi kastettiği düşünülmektedir. Hâlbuki i‘câz ve mucize kavramları; anlam, hedef ve sonuçları bakımından benzerlik taşısa da farklı çerçevede ele alınması gerekir. Şöyle ki mucize, genel bir kavram olup bütün peygamberlerin nübüvvetlerinin ispatı için bir delil niteliği taşımaktadır. Kur’ân, son peygamberin mucizelerinden biridir. Bu sebeple i‘câz kavramı, İslam literatüründe genelde Kur’ân bağlamında kullanılmaktadır. Yani Kur’ân’ın mucizeliğini ifade etmek için kullanılan i‘câz kavramı ile ulemâ, sanki mucize kavramına sınırlı bir boyut kazandırmış, onu belli bir çerçeveye sokmuş, alanını daraltmıştır.⁴¹¹ Bu sebeple Gazâlî Kur’ân’ın mucizeliğini diğer mucizelerden ayrı tutmakta ve Hz. Peygamber’in Kur’ân dışındaki mucizelerine, harikulade isminin

⁴⁰⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, 322.

⁴⁰⁷ Mennâu’l-Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân* (Kahire: Mektebe Vehbe, 2000), 250.

⁴⁰⁸ Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, 2: 259.

⁴⁰⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “İ‘câzu’l-Kur’ân”, içinde *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 38.

⁴¹⁰ “Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sûre getirin, eğer iddianızda doğru iseniz Allah’tan gayri şahitlerinizi (yardımcılarınızı) da çağırın. Bunu yapamazsanız -ki elbette yapamayacaksınız- yakıtı, insan ve taş olan cehennem ateşinden sakının.” (Kur’an-ı Kerim, Bakara, 2/23-24).

⁴¹¹ Faig Ahmadzada, “Kâdî Abdülcebbâr’a Göre İ‘câzu’l-Kur’ân” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010), 24.

verilmesinden yanadır. Böyle bir ayırımı yapmasının sebebini Kur'ân'ın tek başına i'câz ve meydan okumada eşsiz olmasına bağlamıştır.⁴¹²

Gazâlî, araştırmacılarından bir kısmının, mucizenin lafzî tarifinden yola çıkarak Rasûlullah'ın tek mucizesini Kur'ân olarak gördüklerini, kendisinin de İslam'ın getirdiği yüce hedeflere nispetle diğer harikulade olayların kıymeti itibariyle bu görüşe yakın bir görüşe meylettiğini belirtmiştir.⁴¹³ Zira Allah'ın (c.c.) Muhammed (sav) için takdir ettiği en büyük mucizenin Kur'ân olduğunu vurgulamıştır. Şu kadarı var ki hikmet-i ilâhînin, önceki peygamberlerin desteklendiği harikulade olayların çeşitlerini Hz. Peygambere de vermeyi gerekli kıldığını, ancak bu harikulade olayların, peygamberliğin doğrulanmasında ve peygamberliğe şahadette delaletinin ikinci derecede kaldığını ifade etmiştir.⁴¹⁴ Gazâlî, harikulade olayları inkâr etmediğini belirterek, mucizeyle olağanüstü olayları ayırmasının sebebini örnek vererek açıklamıştır. Ona göre, harikulade olayları mümin de kâfir de göstermektedir. Bir şahıs ayakları ıslanmadan su üzerinde yürürse bu onun sâlih biri olduğunu göstermez. Çünkü bir kişinin sâlih biri olması sadece, Allah'ın şeriatına imanına ve ameline bağlıdır. Bu tür harikulade olayların, iman ve mükellefiyetin aslıyla bir bağı yoktur. Açıkçası, peygamberlerin Allah'tan aldıklarını tebliğdeki doğruluğunu ortaya koymak için gösterdikleri mucizeler bunlardan farklıdır. Ancak olağanüstü olaylarla gelen peygamberlikler çok geride kalmıştır. Gününüzde onların faydası o zamanki gibi değildir. Hz. Muhammed'in mucizesi ise önceki peygamberlerin mucizeleri gibi değildir. Onun mucizesi aklî ve daimîdir.⁴¹⁵

Gazâlî'ye göre, Kur'ân'ın hak kitap olduğunun delili i'câzında ortaya çıkmaktadır. Kur'ân'ın i'câzı ise tek bir yönüyle değil; birçok açıdan değerlendirilebilir. Ancak biz araştırmamızın amacına uygun olarak Kur'ân'ın i'câzının çeşitlerinden sadece Gazâlî'nin değindiği üç i'câz yönüne değineceğiz:

2.2.5.1. Nefsî (Psikolojik) İ'câz

Gazâlî Kur'ân'ın, İslam'ın hükümlerini ve İslam davetinin esaslarını içerdiğini, yükümlü tuttuğu şeylerin sınırlı olduğunu; hüküm ve inançlarının özünü ve esaslarını birkaç sahifede özetlemenin mümkün olduğunu ifade etmiştir. Ne var ki ilâhî vahyin,

⁴¹² Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 223.

⁴¹³ Muhammed Gazâlî, *Fıkhu's-Sîre* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2000), 38.

⁴¹⁴ Gazâlî, *Akîdetü'l-Müslim* (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 195.

⁴¹⁵ Gazâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 42.

kitapta düzenli bir şekilde toplanarak insanlara sunulmuş bilgiler olmadığını zikretmiştir. Hakkın onaylanmasından sonra vahyin temelini, hakkın gönüllere nasıl yerleştirileceği ve gönlün derinliklerine nasıl ulaştırılacağı, fitnelere maruz kalsa da bu hakikatin gönüllerde nasıl kalacağı, batıl sıkıntı ve çeşitli zorluklar verse de hak üzere nasıl kalacağını sağlamak olduğunu söylemiştir.

O, vahdâniyetin (Allah'ın birliğinin) İslam akaidinin temeli olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, tevhid ilkesini açıklamak için ciltler dolusu kitaba ihtiyaç yoktur. Kelime-i tevhîd bir satırda yazılır ve bir anda söylenir. Ancak tevhid gerçeğini kalplere yerleştirmek, insan davranışlarındaki şirki yok etmek, doğru yola tutunmak böyle değildir. Bu sebeple, inat insanın tabiatının üstesinden gelebilmek ve kaçabileceği delikleri kapatmak için birkaç açıklamada bulunmak ve söz söylemek gerektiğini ifade etmiştir.⁴¹⁶

Gazâlî, Kur'ân'daki tek bir hakikatin, çeşitli şekilde ve farklı başlıklar altında ifade edildiğini söylemiş, bunu onlarca farklı yemek ve meyvelerden tek bir şeker tadının alınmasına benzetmiştir. Ona göre, bilimsel gerçeğin anlamında bir artış olmasa da ayetlerin tekrarındaki amaç; sadece hakikati onaylamak değildir. Hakikati onaylamanın yanında duyguları bina etmek, fitneye sebep olan şüphe ve hastalıkları ayıklamaktır. Bunun neticesi kalbin, onayladığı hakikat üzere devam etmesi; hakka boyun eğmekten ve Allah'a iman etmekten başka önünde bir kaçış yeri kalmaması için kesin delillerle güçlü bir şekilde fitneye karşılık vermesidir. Yine insan tabiatında bulunan karşı koyma ve bıkkınlığı yok eden bir derinlikle kalplerdeki hak kanalını derinleştirmesidir. Kur'ân'daki i'câzın büyük bir bölümü buna râcidir. Şöyle ki, Kur'ân'ı okuyan veya dinleyen akl-ı selîm ve vicdan sahibi bir kişinin Kur'ân'dan etkilenmediğini iddia etmesi mümkün değildir. Çünkü dinî gerçekler açısından insan kalbinin maruz kaldığı hiçbir kuruntu yoktur ki, Kur'ân ona rehberlik ve doğru yönlendirme ile karşılık vermesin. Zira Kur'ân, eşsiz üslubuyla zorda olanların zorluklarını, hata yapan herkesin hatasını bilir gibi herkesi doğruya sevk eder. Sonra zorluk ve hataların tamamını yok etmeyi üstlenir.⁴¹⁷ Her türlü şüpheye karşı kesin bir delil sunarak ve her delili yok eden bir delili ortaya koyarak muhatabın tartışmadaki başarısını alt eden bir metotla insan nefsinin ele geçirir. Bu sebeple

⁴¹⁶ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 104.

⁴¹⁷ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 105-110.

Gazâlî: “Kur’ân okuduktan sonra iman etmekten geri durmak, bilmemekten değil bilmemişlikten gelmekten, yetersizlikten değil ihmalkârlıktan kaynaklanan bir küfürdür” demiştir.⁴¹⁸

Ona göre, Kur’ân’ı okuyup veya dinleyip de etkilenmediğini iddia eden kişi, alay ederek yüz çevirebilir. Fakat geldiği gönülden başka bir gönülle döner. Bu çeşit inkârcılar Kur’ân’ın psikolojik tesiri konusunu inkâr etmezler. Bu sebeple Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Allah sözün en güzelini, birbiriyle uyumlu ve bıkılmadan tekrar tekrar okunan bir kitap olarak indirdi. Rablerinden korkanların, bu Kitap’ın etkisinden tüyleri ürperir, derken hem bedenleri ve hem de gönülleri Allah’ın zikrine ısınıp yumuşar. İşte bu kitap, Allah’ın, dilediğini kendisiyle doğru yola ilettiği hidayet rehberidir. Allah kimi de saptırırsa artık ona yol gösteren olmaz.”⁴¹⁹

Gazâlî, “Hakikaten biz bu Kur’ân’da insanlar için her türlü misali sayıp dökmüşüzdür.”⁴²⁰ ayetini alimlerin, garipliği ve güzelliği konusunda örnek olarak her anlamı tekrar ettik ya da onlara ibretlerin, hükümlerin, va’d ve va’îdin, kıssaların ve benzerlerinin çeşitlerini getirdik, diye açıkladıklarını zikretmiştir. Nefislerin alıştığı dinlere, görüşlere, mezheplere sıkı bir şekilde bağlandığından inkârcılara, babalarının yanlış yolda olduklarını anlatmak oldukça zordur. Gözlerdeki perdeyi kaldıran, insanlara bilmedikleri şeyleri ortaya koyan genel bir mesaj geldiğinde karşılaşılan inkârın, üstün gelme gayretinin, yalanlamanın ve muhalefet etmenin yadırganmaması gerekir.⁴²¹ Kalpteki nefreti yok etmede, kişiyi doğru düşünceye iletmede Kur’ân’ın üslubu amaca en uygun olandır. Kur’ân, dinleyenlere hem akli hem de vicdanî birlikte harekete geçirmenin arasını birleştiren bir çeşitlilik ile sözü renklendirir. Sonra bağlamı öyle devam ettirir ki kişi sözün başını kaçırsa da sonunu kaçırmaz. Zira kesin bir sonuçla biten Kur’ân’ın terkipleri, uzun uzun düşünmeyi gerektirir. Gazâlî, “Hayır hayır (öğüt almazlar). Aya andolsun ki, dönüp gitmekte olan geceye, ağarmakta olan sabaha andolsun ki, o (cehennem), büyük musibetlerden biridir. İnsanlık için, uyarıcıdır. Sizden ileri gitmek ya da geri kalmak isteyen kimseler için (uyarıcıdır). Her nefis, kazandığına karşılık bir rehindir; Ancak amel defterlerini sağlarında/sağ elleriyle alanlar başka. Onlar cennetler

⁴¹⁸ Gazâlî, *Nazarât fî l-Kur’ân*, 106.

⁴¹⁹ (Kur’an-ı Kerim, Zümer, 39/23).

⁴²⁰ (Kur’an-ı Kerim, Kehf, 18/54).

⁴²¹ Gazâlî, *Nazarât fî l-Kur’ân*, 106.

*içinde sorarlar. Günahkârların durumunu: "Sizi şu yakıcı ateşe sokan nedir?" diye. Onlar şöyle cevap verirler: Biz namaz kılanlardan değildik, yoksulu doyurmuyorduk, (bâtıla) dalanlarla birlikte dalıyorduk. Ceza gününü de yalan sayıyorduk. Sonunda bize ölüm geldi çattı. Artık şefaathçilerin şefaati onlara fayda vermez."*⁴²² ayetlerini okuduktan sonra ayetlerin güçlü etkisini tüm hücrelerinde hissettiğini, kelimelerin ve manaların bildiğimiz cinsten olmasına rağmen bıraktığı bu güçlü etkinin sırrını bilemediğini zikretmiştir.⁴²³ Bunun mukabilinde, insanların çoğunun normal hayatlarında duygusal donukluk derecesine ulaştığını, güçlü uyarıcılar karşısında dahi garip bir soğukkanlılık halinde bulunduklarını, bu soğukkanlılığın sabır ve güçlü olmaktan değil bilakis kalplerin ölmesi ve duyguların felce uğramasından kaynaklandığını söylemiştir.⁴²⁴

Gazâlî'ye göre, Kur'ân gaflet perdelerini yırtar, kalplerin derinliklerine ulaşır. Sonra kişiyi amaçladığı seviyeye isteyerek veya istemeyerek getirir. Bir sûrenin tamamı insan bilincini harekete geçiren, her rehavete kapılıp gevşediğinde güçlerini ve duygularını yenileyen uyarıcılarla dolu olarak bulunabilir. Diğer bir sûre ise kalbi harekete geçirmeyle bir bağı olmayan kanun koyma ve hükümler gibi yönlendirme manaları tarzında bulunabilir. Hakkın dili ile anlatılan öncekilerin ve sonrakilerin kıssalarını dinlerken şuur, istek, korku ve nezaket kişiyi kuşatır. Bu kıssaları tüyleri ürperten birçok öğütler, hikmetler, anlamlar ve ibretler takip eder. Buna en güzel örnekler A'râf, Hûd, Şu'arâ ve Kasas sûreleridir.⁴²⁵

2.2.5.2. İlmî İ'câz

Gazâlî'ye göre, zatı hakkında düşünme yoluyla Allah'ı tanımak mümkün değildir. Buna götüren araçlar yoktur. Allah'ı tanımanın yolu mahlûkatı hakkında düşünmekten başlar. Yüce yaratıcının büyüklüğüne dair bir yönü idrak etmek ancak hayat ve canlılar hakkında doğru bir düşünme, yerden çıkan veya gökten inen değerli bilgilerden ders alma yoluyla mümkün olabilir. Zira kudretin harikuladeliğini, ilmî ihatayı, hikmetin inceliğini, yüce yaratıcının celâlini zihni ve basireti kapalı biri bilemez. Varlığın maddesi ve onun sırrına dair bilgimiz arttıkça ve varlığın delilleri ve sırları ortaya çıktıkça bizim sınırlı bilgimizin gücünün üzerinde şerefli bir yaratıcının gücünü hissederiz. Allah'a

⁴²² (Kur'an-ı Kerim, Müddessir, 74/32-48).

⁴²³ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 108.

⁴²⁴ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 108.

⁴²⁵ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 110.

sunulan teşekkür, parlak ay ışığının bakanların gözlerini kamaştırdığı gibi onun varlığının görüntülerini itiraf etmektir.⁴²⁶

Kelamcıların eserden müessire gitme diye ifade ettikleri, yaratılardan yaratanın varlığını his ve ispat etmenin önemini Gazâlî, “*Tabiat ve kimya hakkındaki bir araştırma huşulu bir namaz gibidir. Yeşil bir tarlada, çiçekli bir bahçede gezinti Allah’la güzel bir bağ kurmaktır.*” sözleriyle açıklamıştır. Çünkü ona göre, düzenli kâinat ile bilinçli akıl arasındaki uyum, hakikat ile hakikatin perdesi arasındaki uyum gibidir. Yani nasıl ki, hakikatin üzerindeki perde kaldırılmadığında hakikate erişilemezse, akıl bilinçli olmaz, görevini yerine getirmezse akıl ile bu dünya arasındaki bağ da kesilir. Buna ek olarak Allah’la olan bağı zayıflar. Allah’ı tam bir şekilde tanımak, ancak Allah’ın mülkünde dikkatli bir araştırma yapma ve ara ara onun olağanüstülüğünü düşünmekle olur.⁴²⁷

Gazâlî, dinle ilim arasında herhangi bir ayrılık olmadığını ısrarla vurgulamıştır. Çünkü her ikisinin de kaynağı hak olan Allah’tır. Bu sebeple eğer din ile bilim arasında bir ihtilafın olduğu düşünülüyorsa bu ihtilaf din ile bilim adı altında cahillik veya din elbisesine bürünmüş boş söz ile ilim arasındadır. Kur’ân, ilmin örtüsünü kaldırdığı bütün keşiflerle tam bir uyum içerisindedir. Her ne kadar bilim insanları bilimsel bir gerçekten sonra Allah’a iman etmeseler de, din konusunda gerçekleri müçtehitler, Allah’ın kelimadan ve Rasûlü’nün sözünden; bilim insanları ise Allah’ın yarattığı şeylerden ilham alarak elde ederler. Bu ise Kur’ân’ın hak olduğunun ve i’câzının delillerindendir. Çünkü bir gün bile dalgalara dalmayan veya fırtınalarla mücadele etmeyen bir deve binicisi çöl insanının ağzından deniz ve hava durumu hakkında derin ilmî bilgiler çıkarsa, bu bilgilerin o kişinin kendisinden değil gayb ve şahadet âlemini bilen birinin katından olduğu kesin olarak anlaşılır.⁴²⁸

Gazâlî’ye göre, röntgenin olmadığı, anatomi ilminin bilinmediği bir zamanda Kur’ân’ın, insanın yaratılışından ve ceninin geçirdiği aşamalardan bahsetmesi bir mucizedir. Yalnızca Kur’ân’ın bahsettiği bu aşamalar, o devirde ne dinî ne de başka bir kitapta zikredilmemekteydi. Daha sonra bilim, Kur’ân’ın bu bilgilerini doğrulamış,

⁴²⁶ Gazâlî, *Nazarât fî’l-Kur’ân*, 111.

⁴²⁷ Gazâlî, *Nazarât fî’l-Kur’ân*, 111-113.

⁴²⁸ Gazâlî, *Nazarât fî’l-Kur’ân*, 113-114.

genişletmiş ve tamamlamıştır. Bütün bunlar, şüphesiz i'câza işaret etmektedir. Kur'ân'ın ilmî açıdan yüceliği, başka bir deyişle ilmî i'câz: Kâinatın, imanın temel unsurlarını içeren bir kitap olduğu gerçeğidir. Kur'ân öncelikle meseleye dikkat çekmiş, zamanla bu, pratiğe dönüşmüş ve insanlar birtakım sonuçlar elde etmiştir. İnsanların el attığı her meseleye, Kur'ân önceden biliniyormuşçasına değinmiştir. Kur'ân'ın yüceliği burada yatmaktadır.⁴²⁹

Gazâlî, Muhammed Ahmed el-Gamravî'nin *Sünenü'llahi'l-Kevniyye* adlı eserinden alıntı yaparak “*Şayet yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de arkasından yedi deniz katılarak (mürekkep olsa) yine Allah'ın sözleri (yazmakla) tükenmez. Şüphe yok ki Allah mutlak galip ve hikmet sahibidir.*”⁴³⁰ ayetiyle “*De ki: Rabbimin sözleri için derya mürekkep olsa ve bir o kadar da ilâve getirsek dahi, Rabbimin sözleri bitmeden önce deniz tükenecektir.*”⁴³¹ ayetinde Kur'ân'ın mahlûkatın sırlarının hakikatlerini, Allah'ın kelimeleri olarak isimlendirdiğini, bu iki ayette geçen “Allah'ın kelimeleri” ibaresinin Allah'ın peygamberlerine indirilen kelimeler olamayacağını çünkü bu iki ayette işaret edilen Allah'ın kelimelerinin sınırı ve sonu olmadığı halde Allah'ın indirdiği kitaplarındaki kelimelerin sınırlı olduğunu⁴³² nakletmiştir.⁴³³

2.2.5.3. Edebî İ'câz

Kur'ân'ı derinlemesine incelediğini kaydeden Gazâlî, Kur'ân haricinde çeşitli konularda yüzlerce farklı kitap okuduğunu, edebiyatçı ve âlimlerin yazdıklarının zihnî ve psikolojik etkisi ile Kur'ân'ın psikolojik etkisi arasında hiçbir benzerlik bulamadığını belirtmiştir. Falan asırda bir müellif tarafından yazılan herhangi bir kitap şöyledir, bu müellifin milliyeti, mizacı ve amaçları şöyle şöyledir diye bir kanaate vardığını söylemiştir. Kur'ân okuduktan sonra ise bu sözü söyleyenin gökleri ve yeri kuşatan, öncekilere ve sonrakilere hâkim olan, vicdanların derinliğini ve gönüllerin sırlarını bilen, kudreti ile yarattığı ve nimetleri ile yaşattığı kullarıyla hakiki bir efendinin konuşmasıyla konuşan, toplumları ve asırları güç ve yücelik ışığında ele alan biri olduğuna kesin kanaat getirdiğini söylemiştir. Kur'ân'ın insanın tabiatına yakın, fitratına uyumlu, lehine ve

⁴²⁹ Gazâlî, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, 226-231.

⁴³⁰ (Kur'an-ı Kerim, Lokman, 31/27).

⁴³¹ (Kur'an-ı Kerim, Kehf, 18/109).

⁴³² Muhammed Ahmed el-Gamrâvî, *fî Süneni'l-Kevniyye* (Byy: Matba'atü Lecneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşîr, 1936), 22.

⁴³³ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 115.

aleyhine olanı ortaya çıkarmada açık, kişiyi ikna etmeyi hassas bir şekilde ele alan bir yapıda olduğunu belirtmiştir.⁴³⁴

Gazâlî'ye göre, Kur'ân'ın sırlarının içerdiği manalar ve bu manaların sonsuz bir hakikat olarak sıralanışı edebî i'câzın temelidir. O, Muhammed Abdullah Draz'ın *en-Nebeü'l-Azîm- Nazarât Cedîde fi'l-Kur'ân* adlı kitabını okuduğunu ve çok beğendiğini ifade etmiş ve söz konusu eserde Kur'ân'ın edebî i'câzıyla ilgili şu bilgilerin yer aldığını zikretmiştir: Anlaşıldı ki, insanlar, Kur'ân'a muhalefet etmekten aciz kalmışlardır. Kur'ân'ın yapısında kendi güçlerini aşan i'câzın sırlarından bir sır bulmuşlardır. Dil aynı dildir. Arapça harflerden kelimeler, kelimelerden ise Kur'ân'ın cümle ve ayetleri oluşmuştur. Arapların konuştuğu metotla Kur'ân cümleleri bir araya gelmiştir. Kur'ân, Arapların konuştuğu dil ve bu dilin gramerinin dışına çıkmamıştır. Kur'ân'daki kelimelerin terkinde Arapların bilmediği bir metot yoktur.⁴³⁵ Tüm bunlarla birlikte Kur'ân'ın meydan okumasına rağmen Muhammed'in (sav) peygamberliğini inkâr edenler onun bir benzerini getirmekten aciz kalmışlardır.⁴³⁶

Gazâlî, yine Muhammed Abdullah Draz'ın *en-Nebeü'l-Azîm* adlı eserinde Kur'ân'ın üslup açısından “umûmî ve husûsî hitap” yönüyle de i'câzını şöyle açıkladığını nakletmiştir: İnsanlara göre bu iki hitap (genel ve özel hitap) farklı iki amaçla olur. Anlayışı zayıf olanlara hitap edildiği gibi açık basit şeylerle zekilere hitap edilse onlar anlayışı zayıf olanların seviyesine indirilmiş olur. Zaten onlar da bu hitap şekline razı olmazlar. Anlayışı zayıf olanlara da zekilere hitap edildiği gibi sembollerle hitap edilse onlar da akıllarının ermediği bir alana çekilmiş olur. Bu sebeple, çocuklara yapılan konuşmayla adamlarla konuşulmadığı gibi, iki grubun her birine farklı farklı hitap etmek zorunda kalınır. Âlimlere ve cahillere, zeki ve aptallara, halka ve yöneticilere karşı söylenen tek bir cümleden her biri akılları ve ihtiyaçları oranında anlarlar. Bunun en güzel örneği Kur'ân'da bulunur. Çünkü Kur'ân'ın ifadelerini edebiyatçılar en zarif, avam ise akıllarına en yakın söz olarak görürler.⁴³⁷

En Büyük Mucize: Kur'ân: Gazâlî'ye göre, anlamı hususunda âlimlerin ihtilaf ettikleri meselelerden biri de Allah'ın Peygamberini desteklediği maddi i'câz konusudur.

⁴³⁴ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 123-124.

⁴³⁵ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 126-127.

⁴³⁶ (Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/23-24); (Yunus, 10/37-39); (Hûd, 11/13; İsrâ, 17/86-88).

⁴³⁷ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 128.

O, cumhûrun ebedî ve büyük mucize olan Kur'ân'ın yanı sıra risâletinin doğruluğuna delil olması için Allah'ın, Peygamberinin eliyle maddi olağanüstü olayları gerçekleştirdiği görüşünü kabul ettiğini söylemiştir. Ancak gerçekleşen maddi deliller, mucize diye isimlendirilmez. Bunlar, Allah'ın Peygamberinin yoluna serdiği ve ona ikram ettiği olağanüstü olaylardır. Allah Teâlâ bu delilleri, önceki peygamberler zamanında gerçekleşen olaylara benzetmiştir ki bu peygamberlerin toplumlarının hayretle karşıladıkları ve üstünlük delili saydıkları bir şeyle, Hz. Muhammed'e (sav) karşı bir ayrıcalıkları olmasın. Bu maddi delillere (olağanüstü olaylara) rağmen, Allah Teâlâ söz konusu delilleri Kur'ân'ın önüne geçirmemiştir. Bilakis Kur'ân'ı daha önce benzeri gelmemiş, yücelikte eşsiz bir mucize yapmıştır.⁴³⁸

Bununla birlikte, insanlar hissi mucizelere yönelip önceki peygamberlerin ellerinden meydana gelen cinsten, onlara benzer olağanüstü şeyler istemişlerdir. *“Kendilerine bir mucize gelirse ona mutlaka inanacaklarına dair kuvvetli bir şekilde Allah'a and içtiler.”*⁴³⁹ Fakat Allah, onların isteklerine karşılık vermemiştir. Çünkü dinin görevi, bir kısım insanların akıllarını sabitlemek ve ikna olmalarına hiçbir şeyin fayda vermeyeceği inkârcı ve inatçı bir grupta birlikte yola devam etmek değildir. Bilakis dinin görevi, Allah'a hakiki kul oluncaya kadar insanların akıllarını açarak geliştirmek, tabiatlarını terbiye etmek ve mizaçlarını yüceltmektir.⁴⁴⁰ Gazâlî, bu sebeple Allah Teâlâ'nın hissi olağanüstü şeyleri tercih eden veya isteyenlere şöyle cevap verdiğini bildirmiştir: *“Kendilerine okunmakta olan Kitab'ı sana indirmemiz onlara yetmemiş mi? Elbette iman eden bir kavim için onda rahmet ve ibret vardır.”*⁴⁴¹

Gazâlî, bazı insanların teklif ettikleri olağanüstü olayların ve istedikleri maddi mucizelerin onlara gösterilmemesine yukarıda zikredilen sebebin yanında birkaç neden daha zikretmiştir. Bunlar:

a. Onlardan öncekiler de mucize gösterilmesini istemişlerdi. Onların isteklerine cevap verilince, o mucizeleri inkâr etmişlerdir. Bu inkârları, onların yok edilme -köklerinin kazılması- azabının inmesine ve geride onlardan hiçbir şey kalmamasına sebep olmuştur. Allah Teâlâ Mekkeli müşriklerin tabiatını biliyordu. Eğer

⁴³⁸ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 220-221.

⁴³⁹ (Kur'an-ı Kerim, En'am, 6/109).

⁴⁴⁰ Kutub ve Âşûr, *Hutab Şeyh*, 1: 555.

⁴⁴¹ (Kur'an-ı Kerim, Ankebut, 29/51).

onlara mucizeler indirseydi, son haddine ulaşan inatları sebebiyle inanmayacaklardı. Çünkü onlar inatta zirveye ulaşmışlardı. Mekkeli müşriklerin: *“Ey Allah’ım! Eğer bu senin katından gelen bir hak ise bizi ona ilet, onun sahibine uymaya ve onunla birlikte yürümeye bizi muvaffak kıl”* demeleri gerekirken, risâletin sahibine ve onun getirdiği hakka olan kinleri şöyle demeye kadar varmıştır: *“Hani (o kâfirler) bir zaman da: Ey Allah’ım! Eğer bu Kitap senin katından gelmiş bir gerçekse üzerimize gökten taş yağdır yahut bize elem verici bir azap getir! demişlerdi.”*⁴⁴² Onlar öyle bir toplumdur ki, inat onların akıllarını başlarından almıştı. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *“Onlara gökten bir kapı açsak da oradan yukarı çıksalar, “Gözlerimiz boyandı, daha doğrusu bize büyü yapılmıştır” derler.”*⁴⁴³

Gazâlî, yukarıda zikrettiği gerekçeye Kur’ân’da anlatılan Semûd kavmini örnek göstermiştir. Semûd kavminin de, peygamberleri Salih’e inanmalarını sağlayacak bir mucize istediklerini, bu istekleri üzerine yoktan bir deve yaratılıp onlara: *“Yanınızdaki deve, sahibinin peygamberliğine şahitlik etmektedir.”* denildiğini zikreder. Ne yazık ki; *“Nitekim Semûd kavmine, açık bir mucize olmak üzere bir dişi deve vermiştik. Onlar ise bu yüzden zalim oldular.”*⁴⁴⁴ ayetinde Semûd kavminin zalim olduklarının bildirildiğini nakletmiştir. Nasıl zalim olduklarını Allah Teâlâ’nın: *“Gerçekten onları imtihan etmek için dişi deveyi gönderen biziz. Sen onları gözetle ve sabret. Onlara, suyun aralarında paylaştırıldığını haber ver. Her biri kendi içme sırasında gelsin. Arkadaşlarını çağırdılar, o da (bundan cür’et alarak) kılıcını kaptı ve deveyi kesti. (Bu azgınlara) azabım ve uyarılarım nasıl oldu! Biz onların üzerlerine korkunç bir ses gönderdik. Hemen hayvan ağılına konan kuru ot gibi oluverdiler.”*⁴⁴⁵ ayetlerinde açıkladığını söyleyerek şu neticeyi çıkarmıştır: *“Semûd kavmi ağılda ayakların ezdiği saman gibi oldu. Böylece onlardan hiçbir emare kalmadı. Allah’ın müşriklerin maddi mucize isteklerine karşılık vermemesinin sebebi işte budur.”*⁴⁴⁶

b. Gördüğü mucizeyi yalanlayıp sihir olduğunu söyleyen kişi diğer mucizeleri de yalanlayıp sihir olduğunu söyler. O zaman onların istekleri üzerine başka bir mucizeyi göstermek anlamsız olurdu. Buna Hicr sûresindeki şu âyet işaret etmektedir:

⁴⁴² (Kur’an-ı Kerim, Enfâl, 8/32).

⁴⁴³ (Kur’an-ı Kerim, Hicr, 15/14-15).

⁴⁴⁴ (Kur’an-ı Kerim, İsrâ, 17/59).

⁴⁴⁵ (Kur’an-ı Kerim, Kamer, 54/27-31).

⁴⁴⁶ Kutub ve Âşûr, *Hutab Şeyh Muhammed el-Gazâlî*, 1: 556-557.

*“Onlara gökten bir kapı açsak da oradan yukarı çıksalar, "Gözlerimiz boyandı, daha doğrusu bize büyü yapılmıştır" derler.”*⁴⁴⁷

c. Kureyş ve diğer Araplara hissi mucizelerin tekrarını engelleyen başka bir sebep, birinci maddede açıklandığı üzere, gördükten sonra mucizeleri yalanlayanlar hususunda Allah’ın kanunu, Kamer sûresi ve diğer sûrelerdeki Kur’ân kıssalarından anlaşılacağı üzere, onların helakını gerektirir. Fakat Allah’ın rahmeti Kureyş ve diğer Arapların çoğunun ileride iman etmeleri, İslam’ı yaymada ve Allah yolunda cihat etmede büyük dereceler elde etmeleri yönünde tecelli etmiştir. Yine Allah’ın hikmet ve rahmeti, ayın yarılması mucizesini yalanlayıp helak olmayı hak etmelerinden sonra tekrar yalanlayıp helak olmasınlar diye onlara hissi mucizeler göndermemeyi gerektirmiştir.⁴⁴⁸

İsrâ mucizesi ayın yarılması mucizesinden sonra gerçekleşmiştir. Anlaşılan müşriklerin bir kısmı ayın yarılması mucizesini görmemişler ve benzeri bir mucize getirmesi hususunda ısrar etmişlerdir. Eğer benzer bir mucize görürlerse iman edeceklerine yemin etmişler ve söz vermişlerdir. Peygamberimiz ve Müslümanlar, Allah keşke başka bir mucize indirse de onlar da iman etseler diye temennide bulunmuşlardır. Allah Teâlâ, yalanlasalar bile helak olmalarını gerektirmeyecek bir şekilde müşrikleri bir kere daha imtihan etmeyi murat etmiştir. Fetihten sonra çoğu için iman etme fırsatı olacağından dolayı Allah, Peygamberine İsrâ mucizesini vermiştir. İsrâ mucizesinin sabahında Peygamberimiz mucizeyi Araplara anlatmaya başlamıştı. Onlar da Hz. Peygamber’in etrafında toplanıp Beyt-i Makdis konusunda onu imtihana tabi tutmuşlardır. Allah Teâlâ, Beyt-i Makdis’i Peygamberinin gözünün önüne getirmiş o da müşriklere Beyt-i Makdis’i görerek anlatmıştır. Fakat buna rağmen onlar yalanlamaya devam etmişlerdir.⁴⁴⁹

Yine Rasulullah zamanında kuraklık meydana gelince insanlar kurtuluş istemek için Rasulullah’a gitmişler. Hz. Peygamber (sav) de Allah’tan yağmur yağdırmasını istemişti. Tam bir hafta yağmur yağmış. Sonunda insanlar peygambere gelerek yağmurun çok yağdığını söylemişler. O da Allah’a dua ederek: *“Ya Rabbi! Bize değil, etrafımıza*

⁴⁴⁷ (Kur’an-ı Kerim, Hicr, 15/14-15).

⁴⁴⁸ Gazâlî, *Nazarât fî l-Kur’ân*, 222.

⁴⁴⁹ Gazâlî, *Nazarât fî l-Kur’ân*, 222.

yağdır” diye dua etmişti. Ne zaman ki, kolunu sağa veya sola kaldırırsa sanki ışık onun parmaklarına boyun eğiyor ve bulut dağılıyordu, ufuklar açılıyor ve yağmur gidiyordu.⁴⁵⁰

Olağanüstü olaylardan biri de, ancak parmak sayısınca şahısların bulunduğu bir aileye yetecek kadar hububat ve etin küçük bir kaptan bir ordunun yiyip doyması ve hala toprak kabın kaynaması ve içinde hububatın bulunmasıdır. Bu olağanüstü olayları çoğaltmak mümkündür.⁴⁵¹ Çünkü Allah, inat edenlerin sesleri kesilsin ve önceki peygamberlerin desteklendiği olağanüstü maddi olaylarla Muhammed (sav) desteklenmedi, denilmesin diye inatçıları imana zorlayan cinsten hissi olağanüstü olayları peygamberi Muhammed’in eliyle de gerçekleştirmiştir. Fakat olağanüstü olayları inkâr ettiklerinde öncekilerin başına gelenler, Muhammed’in (sav) eliyle meydana gelen olağanüstü olayları inkâr edenlerin başına gelmemiştir. Çünkü bunlar Allah’ın, Muhammed’i (sav) göğe yükseltebileceğini, kevnî kanunları Muhammed’e (sav) esnetebileceğini, onun eliyle de olağanüstü olayların gerçekleşebileceğini insanlara göstermesi anlamındaki olağanüstü olaylardır. Fakat onun büyük mucizesi bunlar değildir. Onun öncelikli mucizesi, akılları açan, insanların özünü parlatan, seviyeleri yükselten Kur’ân’dır.⁴⁵²

Farklı olağanüstü olayların meydana geldiğini gösteren birçok rivayetin bulunduğunu bildiren Gazâlî, bir kısım insanların bu harikulade olayları Musa ve İsa’ya verilenler gibi mucize olarak kabul ettiklerini ancak kendisinin, Kur’ân tek başına i’câz ve meydan okuma ile eşsiz olması açısından, bu olağanüstü olayları mucize olarak nitelemeyi uygun görmediğini söylemiştir. Yine Gazâlî’ye göre, maddi olağanüstü olaylardan olan delillerin varlığını inkâr, ağırlığı ve değeri olan bir anlayış üzere olursa hiç kimsenin imanını zarar vermez. Nitekim ayın yarılması olayını herkes kendine göre doğru olan delillerle ya kabul etmiş ya da reddetmiştir.⁴⁵³

⁴⁵⁰ Buhârî, “Cuma”, 34.

⁴⁵¹ Kutub ve Âşûr, Hutabu Şeyh Muhammed el-Gazâlî, 1: 557-558.

⁴⁵² Kutub ve Âşûr, Hutabu Şeyh Muhammed el-Gazâlî, 1: 557.

⁴⁵³ Gazâlî, *Nazarât fî l-Kur’ân*, 223.

ÜÇÜNÇÜ BÖLÜM

GAZÂLÎ'NİN TEFSİR ANLAYIŞI

3.1. Tefsir Kelimesinin Anlamı

3.1.1. Tefsirin Sözlük Anlamı

Sözlükte örtülü olan şeyi açmak, beyan etmek anlamına gelen "*fsr*" sülâsi filinin "*tef'il*" vezninden mastarı olan *tefsir*, müşkil bir lafızdan kastedilen manayı ortaya koymak anlamına gelmektedir.⁴⁵⁴ Bazılarına göre ise *tefsir* kelimesinin sözlükteki aslının doktorun hastanın hastalığını teşhis için incelediği şişe içerisinde bulunan az miktardaki su (bevl) manasındaki *et-tefsiratü* olduğunu söylemişlerdir. Nitekim aynı şekilde müfessirin de görevi âyetin durumunu, kıssalarını, manasını, sebab-i nüzûlünü açıklamaktır.⁴⁵⁵ Dil bilimciler örtüyü açmak/keşif, aydınlatmak, süpürmek, aydınlatmak gibi anlamlara gelen *sfr* kelimesinden *taklîb*⁴⁵⁶ yoluyla türetildiğini de söylemiştir.⁴⁵⁷

3.1.2. Tefsirin İstilahî Anlamı

Tefsirin ıstilahî bakımından birçok tanımı yapılmıştır. Bu tanımlardan bir kısmı uzun bir kısmı kısa olsa da genel olarak birbirine yakın tanımlardır. Yapılan tanımlardan bazıları şunlardır:

- Müşkil olan lafızdan murâd olunan manayı keşfetmektir.⁴⁵⁸

⁴⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisânuü'l- 'Arab*, 10: 261.

⁴⁵⁵ Zerkeşî, *el-Burhan*, 415; İsfahânî, *el-Müfredât*, 380.

⁴⁵⁶ Taklîb: Bir kelime içerisindeki harflerin yerlerini değiştirme kaidesi demektir. Bkz. Şahin Güven, *Konulu Tefsir Metodu* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014), 47.

⁴⁵⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 233; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 213-214.

⁴⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânuü'l- 'Arab*, 261.

- Arap dili ve belagati ile ilgili bütün araçları kullanıp, âyetleri çevreleyen tarihsel şartları da dikkate alarak, Allah'ın murâdını kitap ve sünnet çerçevesinde ortaya çıkarmaktır.⁴⁵⁹

- Kur'an âyetlerindeki mevcut manayı, özellikle de bu âyetlerdeki maksad-ı ilâhîyi tespit etmek ve Kur'an'ın getirdiği ilke ve hükümlerin bugünkü hayata uygulanış biçimidir.⁴⁶⁰

- Kur'an'ı anlamaya çalışan kişilerde oluşan kapalılıkları/anlaşılmaz unsurları, özellikle Kur'an'ın indiği dönem/bağlam çerçevesinde açıklamak; anlamaktır.⁴⁶¹

Yapılan tanımlardan da yola çıkarak tefsiri, ulûmu'l-Kur'an'a ait bilgiler ışığında usûlü't-tefsirde belirtilen kaidelere riayet ederek beşerî güç nispetinde âyetlerdeki murâd-ı ilâhîyi açıklama gayretidir, diye tarif edebiliriz.

Âlimler tefsir çalışmaları bağlamında tefsir ve te'vîl terimlerinin farklı manalara geldiğini ifade etmişlerdir. Mâtürîdî'ye göre tefsir kesin ve tek ihtimalli, te'vil ise çok ihtimalli (fe't-tefsiru zû vechin vâhidin, ve't-te'vilü zû vücûh) olarak âyetlerin farklı mana tespitleri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁶²

3.2. Gazâlî'nin Tefsirindeki Kaynakları

3.2.1. Kur'an-ı Kerim

Gazâlî'nin düşüncesinin, yazılarının ve eylemlerinin merkezinde her zaman Kur'an olmuştur. O, İslâm dininin ilk ve en güçlü kaynağının Kur'an olduğu esasını ısrarla vurgulamıştır. Zira Kur'an, İslam öğretilerinin temelidir, yücedir, hiçbir şey ondan daha yüce değildir.⁴⁶³

Gazâlî bir *Kur'an* öğrencisiydi. Erken yaşta Kur'an'ı ezberlemiş ve ömrü boyunca *Kur'an*'la olan bağıını koparmamıştır. Kur'an'la delil getirerek mücadele etmiş, *Kur'an*'ı

⁴⁵⁹ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 24.

⁴⁶⁰ H. Mehmet Soysaldı, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an ve Tefsiri* (Ankara: Fecr Yayınları, 2001), 141.

⁴⁶¹ Ömer Faruk Yavuz, "Rivayet ve Dirayet Bağlamında Sahâbe Tefsiri", içinde *Kur'an ve Sahabe Sempozyumu*, editör Hasan Keskin, Abdullah Demir (Sivas: Yy, 2016), 163-170.

⁴⁶² Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, tahk. Mecdî Bâ Sellûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), 1: 349.

⁴⁶³ Gazâlî, *Hâzâ Dînünâ*, 208

ölçü almış ve *Kur'ân* ekseninde yazılar yazmış, dersler vermiştir. Onun gözde projesi, konulu tefsir yazmaktır.⁴⁶⁴ Bu, *Kur'ân*'a ait bir konunun *Kur'ân*'la tefsir edilmesidir. Çünkü konulu tefsir metodu bir konudaki âyetlerin tamamının derlenmesi ile yapılır. *Kur'ân*'ın sûre çerçeveli konulu tefsirinde de Gazâlî'nin bazen bu çeşit tefsir yaptığını görürüz. Mesela, müminlerin özelliklerinin zikredildiği *Enfâl* sûresinin 2-4. âyetlerini tefsir ederken, diğer sûrelerde müminlerin özelliklerini açıklayan âyetleri de zikretmiştir.⁴⁶⁵

3.2.2. Nebevî Sünnet

İslam dininin ikinci kaynağı sünnettir. O, araştırmalarında âyetleri incelerken sahîh hadisleri de delil olarak göstermiştir. Mesela, *Zümer* sûresinin 7. âyetinin tefsirinde, şükrün faziletinden bahseden bir grup hadisi zikretmiştir.⁴⁶⁶ Sünnetin *Kur'ân*'da bulunan hükmün yanında müstakil olarak da hüküm inşa edebileceğini söyleyen Gazâlî, sünnetle varit olan hükümlere; yıkama hükmünün yerine mestlerin üzerini mesh etmeyi, altın ve ipeğin erkeğe sünnetle haram olmasını⁴⁶⁷ örnek göstermiştir.⁴⁶⁸ Gazâlî, *Hulukü'l-Müslim* adlı kitabında binden fazla, yine dört kitabında iki bin ve on kitabında üç bin hadisi delil gösterdiğini zikrederek sünnete verdiği önemi vurgulamıştır.⁴⁶⁹ Ancak O, itikadî konularda kesin/yakîn bilgi ile uyuşmadığı zaman âhâd hadisi delil olarak kabul etmemiştir.⁴⁷⁰

3.2.3. Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kur'ân'ın İndiği Koşullardan Yararlanmak

Gazâlî'ye göre, âyetlerin bir kısmının olaylara binaen inmesi sebebiyle *Kur'ân*'ın doğru anlaşılabilmesi için, nüzûl şartlarının bilinmesi gerekir. Mesela, *Fetih* sûresinin tefsirinde, sûrenin nüzûlünden önceki olayları kronolojik olarak sunmuştur. Hendek Savaşı'nda düşman gruplarının Medine'ye hücumunu ve Müslümanlar üzerinde bıraktığı etkiyi, münâfık ve Yahudilerin durumunu örnek olarak zikretmiştir. Bazen bir problemi

⁴⁶⁴ Mahmud Abduh, *Muhammed el-Gazâlî Dâ'iyetü'n-Nahdati'l-İslâmiyye* (Beyrut: Mektebetü Mü'min Kureyş, 2009), 85.

⁴⁶⁵ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'İyyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 127-128.

⁴⁶⁶ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'İyyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 357-358.

⁴⁶⁷ Buhâri, "Eşribe", 6.

⁴⁶⁸ Gazâlî, *Mietü Süâl 'ani'l-İslâm*, 180.

⁴⁶⁹ Gazâlî, *Hümûm Dâ'İye*, 120-121.

⁴⁷⁰ Gazâlî, *Dustûru'l-Vahdeti's-Sekâfiyye*, 55-69; Gazâlî, *Keyfe Nete'âmelüü ma'a'l-Kur'ân*, 112.

çözmek veya meseleyi vuzuha erdirmek için sebep-i nüzûlü ve sebep-i nüzûlü hazırlayan olayları zikretmiştir.⁴⁷¹ Ona göre, Kur'ân'ı doğru anlayabilmek için Kur'ân'ın indiği çağda gerçekleşen olayları anlamamız ve nüzulüne neden olan durumları kavramamız gerekir. Zira Kur'ân ayetleri, indiği koşullarla irtibatın bir nevi vesikasıdır. Bu koşulları anlamak semavi hidayeti anlamının bir parçasıdır.⁴⁷²

3.2.4. Tarihi Kullanmak

Gazâlî tarihin, özellikle İslâm tarihinin seyrini bilen kültürlü biriydi. O, yazılarında tarihten ders almanın zorunluluğunu vurgulamıştır.⁴⁷³ Mâide sûresini tefsir ederken Hristiyanlarla Müslümanlar arasında daha sonra şiddetli çekişmelere dönüşen dostluğu anımsatmış ve *“İnsanlar içerisinde iman edenlere düşmanlık bakımından en şiddetli olarak Yahudiler ile şirk koşanları bulacaksınız. Onlar içinde iman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak da “Biz hristiyanlarız” diyenleri bulacaksınız. Çünkü onların içinde keşişler ve râhipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar. Rasûle indirileni duydukları zaman, tanış çıktıkları gerçekten dolayı gözlerinden yaşlar boşandığını görürsün. Derler ki; “Rabbimiz! İman ettik, bizi (hakka) şahit olanlarla beraber yaz.”*⁴⁷⁴ âyetlerinden sonra yaptığı açıklamalarda tarihi olayları, eski ve yeni hacı tuzak ve savaşlarını bu çekişmelere delil olarak zikretmiştir.⁴⁷⁵

3.2.5. Gerçek Hayattaki Fıkıhtan ve Tecrübesinden Faydalanması

Gazâlî tefsir çalışmalarında; mahalli, bölgesel ve uluslararası tüm alanlarda karşılıklı muamelelerden kaynaklanan sorunlara Kur'ân'dan çözüm bulmaya çalışmıştır. Mesela, birbirinden farklı küfür çeşitlerini, bunların eski ve yeni tezahürlerini, insanların bunlardan nasıl etkilediğini hutbelerinin birinde, *“İnkâr edenlerin ve Allah yolundan alıkoyanların işlerini Allah boşa çıkarmıştır.”*⁴⁷⁶ âyeti bağlamında ele almıştır.⁴⁷⁷

Hayattan kazandığı tecrübeyle, ilâhî hükümlerin yüceliğini ve beşeri metodun eksikliğini açıklamak için İslâmî durumun kötü gidişatına değinmiştir. Bu bağlamda kadınlara karşı insaflı olmaya çağırmıştır. Ona göre, birçok bölgede kadına haksızlık

⁴⁷¹ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'ıyyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 399.

⁴⁷² Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 15.

⁴⁷³ 'Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsîru'l-Mevdû'î fi Müllefatî's-Şeyh”, 30.

⁴⁷⁴ (Kur'an-ı Kerim, Maide, 5/82-83).

⁴⁷⁵ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'ıyyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 87-88.

⁴⁷⁶ (Kur'an-ı Kerim, Muhammed, 47/1).

⁴⁷⁷ Kutub ve Âşûr, *Hutabu's-Şeyh*, 1: 191-394.

yapılmaktadır. Garip olan kadına yapılan zulüm, kadına karşı insaflı olan İslâm'ın öğretilerine mal edilmesidir. Hâlbuki Allah Teâlâ, "... Erkeklerin kadınlar üzerindeki hakları gibi kadınların da erkekler üzerinde belli hakları vardır. Ancak erkekler, kadınlara göre bir derece üstünlüğe sahiptirler. Allah azîzdür, hakîmdir"⁴⁷⁸ buyurmuştur. Âyet, hak ve görevlerin karşılıklı olduğunu ve bu karşılıklı görevleri yerine getirmenin yanında erkeğin aile reisliği konumunu onaylamaktadır."⁴⁷⁹ Sonra toplumun kadına bakışına değinerek bu bakış açısının, kadının çete ve bozguncuların tuzağına düşmesi için yeterli bir sebep olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁰

3.2.6. Deneye Dayalı İlim Dallarının Ulaştığı Sonuçlardan Faydalanmak

Gazâlî, İslâm'ın prensiplerini ve külli maksatlarını kavradıktan sonra yeni/modern çağdan, bu çağın ulaştığı bakış açısından, evreni ve insan psikolojisini anlamının araçlarından faydalanmayı bir zarûret olarak gördüğünü ifade etmiştir.⁴⁸¹

3.2.7. Tefsircilerin Bir Kısımının Görüşlerinden Faydalanmak

Müfessirleri yer yer eleştirirken, yeri geldikçe onlara atıfta bulunmaktan kaçınmamış, görüşlerini beğendiği alimlerin açıklamalarına eserlerinde yer vermiştir. Özellikle *Menâr Tefsiri*'nin yazarı *Muhammed Reşit Rıza*'dan etkilenmiştir. Az da olsa bazen manayı saptayan Arapça şiirleri delil olarak göstermiştir.⁴⁸² O, konulu tefsir metodunun önemini savunurken bu tefsir metodunun tahlîlî tefsirden bağımsız olmadığını, konulu tefsir yaparken tahlîlî tefsirin birikimlerinden de faydalanılması gerektiğini hatta konulu tefsirin tahlîlî tefsirin mütemmimi olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸³

3.2.8. Konunun Değerlendirilmesi

Abdulgafur Hamid, Gazâlî'nin Kur'ân ve Kur'ân'ın konulu tefsiri çalışmaları konusundaki eserleri incelendiğinde onun konulu tefsir çalışmaları hakkında özetle şunların söylenebileceğini ifade etmiştir:

a. Konulu tefsir metodu ile ilk eser yazan Gazâlî değildir. Ondan önce de âlimler konulu tefsir yapmışlardır. Nitekim Gazâlî'nin kendisi de daha önce Muhammed

⁴⁷⁸ (Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/228).

⁴⁷⁹ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'İyyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 21.

⁴⁸⁰ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'İyyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 22.

⁴⁸¹ Gazâlî, *Keyfe Nete'âmelüü Ma'a'l-Kur'ân*, 47.

⁴⁸² 'Affâf Abdulgafûr, "et-Tefsîru'l-Mevdû'î fî Müellefâti's-Şeyh", 30.

⁴⁸³ Gazâlî, *Turâsunâ'l-Fikrî*, 128.

Abdullah Draz (1894-1958)'ın *en-Nebeü'l-'Azîm* adlı eserinde Bakara sûresini, sûre çerçevesi konulu tefsir metoduyla tefsir ettiğini; Muhammed Şeltût'un ise yazılarında Kur'ân'ın tamamında bir konunun konulu tefsiri metoduyla örnekler sunduğunu söyler.⁴⁸⁴ Fakat Gazâlî, bu konuda eşsiz eserler vermiştir. Kur'ân konularını Kur'ân'ın konulu tefsiri çeşidi ile yazdığı en göze çarpan eseri *el-Mehâviru'l-Hamse li'l-Kur'ân* adlı eseridir. Sûre çerçevesi konulu tefsir çeşidinde en bariz eseri ise *Naḥve Tefsîrin Mevzû'iyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eseridir.

b. Gazâlî'nin derin düşüncesi, Kur'ân'a yaklaşımı, inceleme, tahlil, karşılaştırma ve tercihte aklı kullanması neticesinde konulu tefsir alanında verdiği eserleri seçkin bir yer teşkil etmiştir. Metodunu, özellikle İslâm'ın konumunu değiştirmeye çağırarak, yaşanan hayata uygulamıştır. Bu özelliği onu söz konusu alanda tefsir yapanların birçoğundan ayrıcalıklı kılmıştır.

c. Gazâlî, konulu tefsirde özet bilgi vermeye meyletmiştir. Bu sebeple konuyu veya sûrenin ana fikrini açıkça ortaya koyan âyetleri seçmiştir. Bu âyetler Kur'ân'ın okuyucuya kapalı anlamlarını açan bir kilit görevi görmüştür.

d. Gazâlî, Kur'ân'ın maksat ve amaçları konusunda dikkatli ve bilinçlidir. Bu sebeple, Kur'ân'ın hedeflerine ve reel hayata uygulanmaması tehlikesine dikkat çekmiştir.

e. Âyetin siyak ve sibakıyla bağını kurması, âyeti indiği koşullarda tefsir etmesi, sûreyi başından sonuna kadar incelemesi, sûrenin tamamı ile uyumlu anlamlar çıkarması onun metodunun özelliklerindendir. Kendinden önceki âlimler de bu metodu takip etmişlerdir. Fakat o, üslûbunun güzelliği, kolaylığı ve eşsizliği ile bu alanda daha önce eser verenlerden ayrıcalıklı bir konuma yükselmiştir.⁴⁸⁵

Gazâlî, konulu tefsir ile tahlilî tefsir arasında kesinlikle bir çekişme olmadığına aksine ikisinin birbirini tamamladığına, ikisinin de birbirinin yerini tutamayacağına, konulu tefsirin çağın ihtiyaçlarını ve meydan okumalarını karşılama adına tahlilî tefsirin tamamlayıcı unsuru olduğuna dikkatleri çekmiştir. Bu bağlamda şunları söylemiştir: “*Konulu tefsir asla tahlilî tefsirden müstağni değildir. Aksine konulu tefsir tahlilî tefsirin*

⁴⁸⁴ Gazâlî, *Turâsunâ'l-Fikrî Fî Mizânî's-Şer'i ve'l-Akl*, 129.

⁴⁸⁵ 'Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru'l-Mevdû'î fî Müellefâtî's-Şeyh”, 24-33.

mütemmimi ve onun takdire şayan gayretine eklenen bir çabadır."⁴⁸⁶ Aynı şekilde ona göre, konulu tefsire başlamadan önce muhakkak tahlîlî tefsire müracaat edilmeli, bir meseleyi ele alan âyeti veya âyetler grubunu iyice anlamak için tahlîlî tefsirden faydalanılmalıdır.⁴⁸⁷

3.3. Gazâlî'nin Tefsir İlmine Dair Eleştirileri

3.3.1. Tefsir Ekolleri/Metotları

Taberî ve İbni Kesîr'in temsil ettiği rivâyet tefsiri ekolünün toplum tarafından hüsnükabul görmesi ve önemine rağmen Gazâlî, âyetlerin tefsirini çoğu zayıf olan hadislerle irtibatlandırmasından dolayı bu metodu kusurlu bulmuştur. Ona göre bu metot, tefsir yapma hususunda Kur'ânî düşünceden yola çıkarak Kur'ân'ın yüce hedeflerine doğru ilerlemenin önünde bir engel olmaya ve muhaddislerin Kur'ân'a dair düşünce dünyalarında inşa ettikleri zayıf hadislerin yaygınlaşmasına vesile olmuştur.⁴⁸⁸ Neredeyse âyetleri hadislere tabi kılmışlardır. Tabîî olarak bazen hadislerin senedleri sahîh olmaktadır. Çünkü Peygamber Allah tarafından mübeyyin/açıklayıcı olarak görevlendirilmiştir. Fakat problem, rivâyet tefsirlerinde bulunan hadislerin bir kısmının senedinin zayıf olmasıdır. İbn Kesîr gibi rivâyet tefsirlerinde birbirine zıt şeyler bulunduğunu söyleyen Gazâlî, Garanik ve Zeynep bnt. Cahş kıssalarını anlatış yönleriyle bazı rivâyet tefsirlerinin basitleştirdiğini, bu tefsirdeki hadislerin doğruluğunun araştırılması gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁸⁹

Gazâlî, rey/dirâyet tefsirinin beyânî, ilmî, lügavî vb. çeşitlerinin olduğunu, meyvesini Kur'ân hakkında inceleme ve düşünce olarak verdiğini ifade etmiştir. Rey tefsirinin bir takım kuralları bulunduğunu bildirmiştir:

- a. Kur'ân'ı Arapların anladığı şekilde anlamaya çalışmak,
- b. Anlayışı kolaylaştırmaya, kalbe doğan şeylerden, hevâ ve hevesin isteklerinden korumaya vesile olması için sahîh rivâyetlerden yararlanmak,

⁴⁸⁶ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'İyyîn li-Süveri'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, 6.

⁴⁸⁷ Gazâlî, *Turâsunâ'l-Fikrî*, 128.

⁴⁸⁸ Gazâlî, *Keyfe Nete 'âmelü Ma'a'l-Kur'ân*, 39.

⁴⁸⁹ Gazâlî, *Keyfe Nete 'âmelü Ma'a'l-Kur'ân*, 198.

c. Görüş çeşitliliğine belli bir izah aracı olması ve nassı yaşanan olaylara uyarlamak için sebep-i nüzûlleri bilmek,

d. Aklın, sağ duyunun kurallarının, lafızların ve siygaların/kiplerin delâletinin dışına çıkmamak,

e. Düşünce veya görüş yoluyla, Kur'ân'da belirlenen ve herkes tarafından kabul edilen genel amaçların dışına çıkmamak,

f. Âyetleri tefsir ederken sosyal hayat ve diğer alanlardaki ilmî kazanımlar ve bilimsel gerçeklerden faydalanmak. Bu arada âyet, inceleme ve düşünceye yön veren genel bir değer kabul edilmelidir. Burada iki yönlü bir işlem söz konusudur. Çünkü beşeri birikim ve bilgi, âyete hükmetmemekte; âyetin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Aynı zamanda âyetin, yönlendirme ve ilim öğrenmenin amacını belirleme değeri vardır.⁴⁹⁰

Gazâlî, kötü niyet ve Kur'ân'ı doğru olmayan yöne çekmedikçe rey tefsiri yapılmasını gerekli görmesine⁴⁹¹ rağmen rey tefsir ekollerini eleştirmekten de uzak durmamıştır. Gazâlî'ye göre *fikhî tefsir* ekolü, ibadetlerin fikhî vb. konular ile sınırlı kalmıştır. Bu ekole mensup müfessirlerin aklî fonksiyonları ibadetlerin fikhînin çerçevesiyle sınırlı kalmıştır. Kadim fâkihler, kendi zamanlarındaki problemlere çözüm üretmişlerdir. Günümüzde fikhînin anayasal, idarî ve uluslararası hukûk ile bağının kesik olması büyük bir eksikliktir.⁴⁹² Fikhî tefsir, âyetleri fakihlerin verdikleri hükümlere ve hüküm istinbatındaki metotlarına boyun eğdirmiştir. Sadece teşriî hüküm âyetleriyle ilgilenip tefsiri şerî hükümlerle sınırlamış, Kur'ân'ın diğer makasına ise hiç değinmemiştir. Burada düzeltilmesi gereken bir durumun olduğu kanaatini taşıdığını ifade etmiştir.⁴⁹³

Kelami tefsire gelince, bu akımın temsilcisi *et-Tefsirü'l-Kebîr* adlı tefsirin yazarı Râzî'dir. Gazâlî, bu tefsirin bir kısmının alınması, sahasından çıkması nedeniyle diğer kısmının ise terk edilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁴⁹⁴

⁴⁹⁰ Gazâlî, *Keyfe Nete'âmelü Ma'a'l-Kur'ân*, 199.

⁴⁹¹ Gazâlî, *Keyfe Nete'âmelü Ma'a'l-Kur'ân*, 205.

⁴⁹² Gazâlî, *Keyfe Nete'âmelü Ma'a'l-Kur'ân*, 35-36.

⁴⁹³ Gazâlî, *Keyfe Nete'âmelü Ma'a'l-Kur'ân*, 39.

⁴⁹⁴ Gazâlî, *Keyfe Nete'âmelü Ma'a'l-Kur'ân*, 39.

Beyânî tefsirin mümessilleri ise “Zemahşeri”, “Ebûssuûd” ve “Beydâvî”dir. Gazâlî, Arap belâğatına ve Kur’ân’ın beyânî tefsirine büyük hizmet etmiş olmalarına rağmen İslâm ümmetinin başına bela olan müfessirlere de tanık olduğunu söylemiştir. Zira bunların tefsirleri başka alanlara kaymış ve Kur’ânî düşünceye büyük kötülük yapmıştır. Mesela, Zeynep bnt. Cahş kıssasını yayanlar, bu metot üzere tefsir kaleme alan müfessirlerdir. Bu kıssa ise aslı olmayan bir hurâfedir. Bu meyanda Garanik kıssası adıyla bir kıssa daha bulunmaktadır ki İbn Hacer vb. bazı müfessirler bu kıssa hakkında hata yapmışlardır.⁴⁹⁵

Sûfî tefsire gelince, Gazâlî’ye göre bu ekol, hurâfeleri yaygınlaştırmıştır. Çünkü bu tefsir çeşidi, dinî ve lügavî kurallardan uzak kalbe doğan düşüncelere dayanmaktadır. Mesela, “*Firavun’a git! Çünkü o çok azdı*”⁴⁹⁶ ayetini *kalbe git* diye tefsir etmelerinin hiçbir değeri yoktur.⁴⁹⁷ Bu tefsirler özel zevklere dayanmaktadır. Gazâlî, böyle bir tefsir metodunun bilimsel alana dâhil edilmemesi gerektiği kanaatinde olduğunu bildirmektedir. Çünkü bu tefsir ekolüne dair eserler, normal açıklamaların yanında işaretler ve anekdotları içermektedir. Bazen de tasavvuf, felsefeye dönüşmektedir.⁴⁹⁸

Özet olarak Gazâlî’ye göre tefsir, konusal ve metotsal olarak beşeri bir içtihatır. Tefsirlerdeki doğru ile yanlış birbirinden ayıklamak için eleştiriler yapmak günah değil, yerine getirilmesi gereken bir vazifedir. Kur’ân’a hakemlik mahiyetinde olacağı için fakihler ve muhaddislerin reddettiği onlarca hatta yüzlerce senedi zayıf hadislerden birinin birden bire yaygınlaşması şaşılacak bir durumdur. Tefsir kitapları, bunlardan ayıklanmalıdır. Bu ayıklama işinde ise İslâm kültür ekolleriyle birlikte çok sayıdaki Kur’ân ekollerinin öncülük etmesi ve yeni bir Kur’ân kültürü inşa etmek için çalışması gerekmektedir.”⁴⁹⁹

Gazâlî, her ne kadar tahlîlî tefsir metodunu eleştirse de bir âyetin veya âyetler topluluğunun ele aldığı konunun iyice anlaşılabilmesi için konulu tefsire başlamadan önce tahlîlî tefsire bakılması gerektiği kanaatindedir. Zira belâğî, fikhî vb. tefsir çeşitlerinin, bakış açısının düzeltilmesi ve mananın tayin edilmesine yardımcı olduğunu

⁴⁹⁵ Gazâlî, *Keyfe Nete’âmelü Ma’a’l-Kur’ân*, 40.

⁴⁹⁶ (Kur’an-ı Kerim, Nâzi’ât, 79/17).

⁴⁹⁷ Gazâlî, *Keyfe Nete’âmelü Ma’a’l-Kur’ân*, 37. ve 197.

⁴⁹⁸ Gazâlî, *Turâsunâ’l-Fikrî*, 135.

⁴⁹⁹ Gazâlî, *Keyfe Nete’âmelü Ma’a’l-Kur’ân*, 41.

söyleyerek, konulu tefsirin tahlîlî tefsirden müstağni olmadığını ifade etmiş olmaktadır.⁵⁰⁰

3.3.2. Araç-Amaç İlişkisi

Gazâlî tefsirde araçların amaçlar haline dönüştürülmesini de eleştirmektedir. Nitekim bu araçlar kimi zaman öyle bir hal alır ki tefsir çalışması, lügavî tefsirde lügat çalışmasına, fikhî tefsirde fikh çalışmasına dönüşür. Elbette ki Arapça lügatı ve İslâm fikhî, tefsirde manaların ifade edilmesi için mutlaka bulunması gereken araçlardır. Lakin araçlar amaçlara dönüşmemelidir. Bu araçların açıklanmasının ardından ilâhî vahyin manaları ve Allah'ın meşru kıldığı hükümlerle insanları nasıl doğruya ilettiğinin açıklanması sûretiyle kalplerin fethedilmesi mümkündür. Başarılı müfessir güven, ihtilaf, sevgi, nefret ve Allah korkusuna dair ilâhî sünnetleri açıklayabilir. Belağat ve fikhî hüküm araçları, Kur'ânî eğitimin sadece bir parçasıdır. Araçların amaçlara dönüşmesi caiz değildir.⁵⁰¹

3.3.3. İsrâiliyyât

İsrâiliyyât, İsrâil'e ait bir kaynaktan rivayet edilen kısza veya hâdisе anlamına gelen isrâiliyye (إسرائيلية) kelimesinin çoğuludur.⁵⁰² İsrâiliyye kelimesi, İsrâiloğullarına nispet edilir. İsrâil, Yakub (as) olup “Allah'ın kulu” manasına gelmektedir. Dolayısıyla İsrâiloğulları, Yakub oğulları demektir.⁵⁰³ İsrâiliyyât kelimesi aslında, Yahudi kaynaklarından rivayet edilen kıssalara delalet etse de tefsir ve hadis âlimlerinin ıstılahında, Yahudi kıssalarından daha geniş ve kapsamlı manada kullanılır. Tefsir ve hadiscilerin ıstılahında isrâiliyyât, aslı Yahudilik, Hristiyanlık veya başka bir kaynağa ait olan eski masallardan tefsir veya hadise sızan her rivayete denir. Hatta bazı müfessir ve muhaddisler isrâiliyyatın kapsamını daha da genişleterek, Yahudi ve diğer İslam düşmanlarının tefsir ve hadis kaynaklarına soktukları aslı olmayan haberleri de isrâiliyyattan kabul etmişlerdir. Çünkü bu haberler, Garanik ve Hz. Peygamber'in Zeyneb

⁵⁰⁰ Gazâlî, *Turâsunâ'l-Fikrî*, 128.

⁵⁰¹ Gazâlî, *Turâsunâ'l-Fikrî*, 124.

⁵⁰² Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *el-İsrâiliyyât fî't-Tefsîr ve'l-Hadis*, Mektebe Vehbiye (Kahire:1990), 13.

⁵⁰³ Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, *İsrâiliyyât ve Mevdû'ât fî Kütübi't-Tefsîr* (Byy: Mektebetü's-Sünne, tsz), 12.

bnt. Cahş ile evliliği kıssası gibi Müslümanların inançlarını bozmak için kötü ve ard niyetli İslam düşmanlarının uydurup tefsir ve hadise soktukları rivayetlerdir.⁵⁰⁴

Gazâlî'ye göre isrâiliyyât tefsire herhangi bir fayda sağlamamış bilakis zarar vermiştir. *Fıkhu's-Sîre* adlı eserinden anlaşıldığı kadarıyla isrâiliyyâtın ne olursa olsun tefsir kitaplarına girmemesi gerektiği kanaatini taşımaktadır. Gazâlî'deki bu fikrin gerekçesi böyle bir tutumun, olması gereken vaziyete ters oluşudur. Şöyle ki, Kur'ân diğer kitaplara hâkimdir, bunun aksi olamaz. Ehl-i kitap Kur'ân'ın rehberliğine muhtaçtır. Kur'ân tefsirinin Ehl-i kitabın çoğu yalan ve uydurma hikâyelerine ihtiyacı yoktur.⁵⁰⁵ Gazâlî “Eğer sana indirdiğimiz hakkında bir şüpheye sahipsen senden önce kitabı okuyanlara sor”⁵⁰⁶ âyetinin tefsiri hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur: Buradaki hitap, Kur'ân'ı okuyanlara, dinleyenlere ve bizzat Hz. Peygambere yönelik olup, “kızım sana söylüyorum gelinim sen anla” sözü gibi terğîp/teşvik içermektedir. Zira Peygamber kendi peygamberliği hakkında asla şüpheye düşmez. Bu ayet, “Eğer Rahman'ın (sizin söylediğiniz gibi) bir çocuğu olsaydı, ona sizden önce ibadet eden ben olurum”⁵⁰⁷ ayetinde olduğu gibi muhal olanı varsayma kapsamındandır.⁵⁰⁸

Gazâlî, yukarıda zikredilen Yûnus sûresi, 94. âyeti kastederek “Ehl-i kitaba sormanın anlamı nedir?” diye sorduktan sonra bazı müfessirlerin, burada kastedilenlerin Ehl-i kitaptan güvenilir ve insafî kimseler olduğunu, onların kendilerinden talep edildiğinde hakka şahitliği gizlemeyeceklerini, söylediklerini nakletmiştir. Ancak o, Ehl-i kitap içerisinde âdil ve doğru olanların çok az olduğunu, hükümlerine başvurulamayacağını ve âyetin bu anlama gelmediği kanaatinde olduğunu bildirmiştir.⁵⁰⁹ Daha sonra söz konusu âyet hakkındaki görüşünü şöyle ifade etmiştir: Kişi kendinden başkalarının yanında olan şeyin yanlışlığını görünce kendinde bulunan şeyin kıymetine dair bakış açısı iyi yönde artar. Eğer bir an Kur'ân'ın Allah katından olduğuna dair şüpheye düşüp sonrasında Ahd-i Kadîm/Tevrat ve Ahd-i Cedîd'in/İnci'in sayfalarını karıştırırsan, hemen aceleyle kitabına döner, ona sarılır ve seni ona ilettiği için binlerce kez Allah'a hamd edersin. Esas itibarıyla âyetin işaret ettiği anlamın bu olduğu kanaatini

⁵⁰⁴ Zehebî, *el-İsrâiliyyât fi't-Tefsîr ve'l-Hadis*, 13-14.

⁵⁰⁵ Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 420.

⁵⁰⁶ (Kur'an-ı Kerim, Yûnus, 10/94).

⁵⁰⁷ (Kur'an-ı Kerim, Zuhuruf, 43/81).

⁵⁰⁸ Gazâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 29.

⁵⁰⁹ Gazâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 29.

taşıdığını ifade eden Gazâlî'ye göre, önceki dinlerin başına gelen çirkinlikler/tahrîfât keşfedildiğinde İslâm'daki hak ve hakikatlerin açığa çıkma kuvveti daha da artar.”⁵¹⁰ Bu mana Allah Teâlâ'nın şu sözüyle de uyuşmaktadır: “Eğer sana gelen ilimden sonra onların arzularına uyarsan, bilesin ki artık Allah sana ne dost ne de yardımcı olacaktır.”⁵¹¹

Gazâlî, İbni Abbâs'tan gelen şu rivayetin söz konusu âyetin anlamını daha da netleştirdiğini belirtir: “Ey Müslümanlar topluluğu! Peygamberinize indirilen kitap Allah katından inen en son kitapken, sizler de onu tahrîf edilmemiş saf haliyle okuyorken, nasıl olurda Ehl-i kitaba sorular sorarsınız? Allah sizlere Ehl-i kitabın Allah'ın kitabını tebdil edip değiştirdiğini, az bir paha karşılığında satmak için kendi elleriyle kitap yazıp ‘bu Allah katındandır’ dediklerini de haber vermiştir. Size gelen ilim onlara soru sormaktan sizi engellemiyor mu? Hayır, vallahi biz asla onlardan bir adamın size indirilen hakkında size bir soru sorduğunu görmedik!”⁵¹²

Gazâlî'nin sözlerinde şu hususlar dikkat çekmektedir:

- a. Gazâlî'nin herhangi bir âyeti tefsiri, Allah'ın kitabının anlaşılması ve bilinçli bir araştırma yapma hususunda özel bir çabanın olduğuna delâlet etmektedir.
- b. Gazâlî Kur'ân'ı Kur'ân'la sonra sünnetle tefsir etmiştir ki en iyi tefsir metodu budur.
- c. Gazâlî Kur'ân tefsirinde İsrâiliyâtı tamamen reddetmektedir. Ona göre, bize dinimizi İsrâiloğulları öğretecek değildir. Aksine öğreten de tasdik eden de hâkim olan da İslâm'dır.⁵¹³

3.3.4. Zayıf Rivâyetler

Gazâlî, tefsirlerinde bazı zayıf rivâyetlere yer vermeleri nedeniyle İbn Kesîr ve Hazin gibi müfessirlerin önde gelenlerini tenkit etmiştir. Yaptığı bu tenkitin amacı, sırf bu müfessirlerin hataları olduğunu ortaya koymak değildir. O, sürekli tekrar edilen zayıf rivâyetlerin bu hatalara sebep olduğuna dikkat çekmek istemiştir. Rivâyet tefsirinde, isrâiliyyât ve zayıf rivâyetlerin bulunduğunu zikretmeye mecbur olduğunu, bu

⁵¹⁰ Gazâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 30.

⁵¹¹ (Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/120).

⁵¹² Buhârî, “Şehâdât”, 29; Bkz. Gazâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 30.

⁵¹³ Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 421-422.

kusurlardan uzak durmak gerektiğini ifade etmiştir.⁵¹⁴ Uydurma veya zayıf rivâyetlerin Allah'ın kitabını açıklama sadedinde tefsir kitaplarında yer almasını şiddetle eleştirmiştir. Biz burada Gazâlî'nin, Hazin ve İbn Kesîr'in tefsirlerinde yer vermesi nedeniyle eleştirdiği konulardan birkaç tanesine örnek vermekle yetineceğiz. Hazin'i haklı olarak eleştirdiği rivâyetlerden bazıları şunlardır:

a. Hazin'in Hûd sûresinin tefsirini yaparken şunları yazdığını nakletmiştir:

*"Nûh'un (as) gemisinde hayvan dışkıları çoğalınca Allah (c.c.) Nûh'a (as) filin kuyruğunu eliyle yoklamasını vahyetti. O da eliyle filin kuyruğuna dokundu. Bunun üzerine filin kuyruğundan bir dişi bir erkek domuz düştü. Domuza elini sürtünce ondan da fare düştü. Bu hayvanlar dışkıya gittiler ve onları yediler. Fare gemide hem bozgunculuk çıkarıp hem de gemiyi kemirmeye ve geminin halatlarını koparmaya başlayınca Allah (c.c.) Nûh'a (as) arslanın iki gözünün arasına vurmasını emretti. O da vurunca arslanın burun deliğinden bir dişi bir erkek kedi çıkıp farenin peşine düştüler ve onu yediler."*⁵¹⁵

Gazâlî, Hazin'in tefsirinde yer alan yukarıdaki rivayeti naklettikten sonra: *"şu boş sözleri görüyor musun?"* diyerek tepkisini dile getirmiş ve eski kitaplardaki bu hurâfelerin temizlenmesi gerektiğini söylemiştir. Zira Gazâlî, bu hurâfelerin Yahudilerin tuzaklarının müslümanların düşünce ve kitaplarına galip geldiği gaflet günlerinde sokuşturulduğuna inandığını belirtmiştir.⁵¹⁶

b. Gazâlî özellikle me'sur tefsirlerde aslı olmayan kıssa ve hikâyelere yer verilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Yine bu tür hikâyelere başka bir örnek Hâzin'in, *"Fakat içlerinden ilimde derinleşmiş olanlar ve müminler, sana indirilene ve senden önce indirilene iman edenler, namazı kılanlar, zekâtı verenler; Allah'a ve ahiret gününe inananlar var ya; işte onlara pek yakında büyük mükâfat vereceğiz"*⁵¹⁷ âyetinin tefsirini yaparken söyledikleridir. Gazâlî'nin naklettiğine göre Hâzin'in tefsirinde şu ifadeler yer almaktadır:

"Âyette geçen "وَالْمُقِيمِينَ" - el-mukîmîn" lafzının mensup olması hususunda ihtilaf edilmiştir. Aişe, Ebbân ve Osman'dan (r. anhum) nakledildiğine göre, bu mushafi yazandan kaynaklı bir hatadır. Zira "المقيمون" - el-mukîmûn" şeklinde yazılması gerekirdi. Osman: "Kur'an'da bir lahn/hata vardır ki, Araplar onu dilleriyle düzeltecektir." demiştir.

⁵¹⁴ Gazâlî, *Turâsüna'l-Fikrî*, 125.

⁵¹⁵ Bkz. Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî el-Hâzin, *Tefsîru'l-Hâzin (Lübâbü't-Tevîl Fî Me'âni't-Tenzîl)* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 2: 483.

⁵¹⁶ Gazâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 87-88.

⁵¹⁷ (Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/162).

Ona: “sen onu değiştirmeyecek misin?” denilince şöyle cevap vermiştir: “Bırakın, zira o ne helali haram ne de haramı helal yapmaktadır.”⁵¹⁸

Hâzin söz konusu rivayetle ilgili: Sahâbenin tamamı ve sonradan gelen diğer âlimler, “وَالْمُقِيمِينَ – el-mukîmîn” lafzının doğru yazıldığı, kâtipten veya başkasından kaynaklanan bir hatanın olmadığı görüşündedirler. Bu rivâyet ciddiyyetten uzaktır. Çünkü Kur’ân’ı cem edenlerin dil ve fesahat ehli olmalarına rağmen Allah’ın kitabında, başkaları düzelttiği halde, bir yanlışlık bırakmaları mümkün değildir. Kâtiplerin bununla itham edilmesi caiz olmaz, diye açıklamada bulunsa da Gazâlî, Hâzin’in tefsirinde bu rivayete yer vermesini hata olarak değerlendirmiştir. Söz konusu rivayetle ilgili, İbnü’l-Enbârî’nin: “Osman’dan (ra) rivâyet edilen sahîh değildir, çünkü senedi muttasıl değildir.” dediğini⁵¹⁹ naklettikten sonra Gazâlî: “Varsayalım ki sened muttasıl. Öyle olsa bile fasid bir metinle bu senedin ne kıymeti olabilir ki? Senede takılıp kalan ve metne kör olanlara güven olmaz.” demiştir. Çünkü, Osman’ın Kur’ân’daki yanlış bir yazılımı başkalarının düzeltmesine bırakması imkânsızdır. Kur’ân tevatürle nakledilmişken onda bir yanlışın bulunması mümkün değildir.⁵²⁰

“Hâzin’in tefsiri batıllarla ve isrâiliyyâtla doludur. Ona karşı güvensizlik vardır... Bu tür yanlışların bulunması genel bir şikâyetle sebebiyet vermesi doğru değildir.” denilmesi halinde, bu söze: “Tamam, bu dediğiniz doğrudur. Ancak böyle uydurmaların Kurtubî Tefsiri gibi değerli bir tefsire girmesi beni öfkeliyor; Kurtubî bunu kitabına alıp sonra da ardından Kuşeyrî’nin ‘Bu yanlış bir metottur. Çünkü Kur’ân’ı cem edenler dil konusunda önder kişilerdi. Dolayısıyla Kur’ân’ı cem edenlerin, indirilmeyen bir şeyi Kur’ân’a ekledikleri sanılmasın’ sözüne yer verse de bu hurâfe Şam’dan Endülüs’e kolayca intikal etmiştir” diyerek cevap vereceğini bildirmiştir. Bu rivâyet ile ilgili, “Keşke Kurtubî bunu hiç anlatmasa ve reddiyle uğraşmasaydı. Muhtemel ki Kurtubî bu sorunun tamamını değersiz gördüğü için bu derecede küçük bir reddiyeyle yetinmiştir” cümleleriyle eski müfessirlerin zayıf ve uydurma rivâyetlere yer vermesinden duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir.⁵²¹

⁵¹⁸ Hâzin, *Lübâbü’t-Tevîl fî Me’âni’t-Tenzîl*, 1: 447.

⁵¹⁹ Hâzin, *Lübâbü’t-Tevîl fî Me’âni’t-Tenzîl*, 1: 447.

⁵²⁰ Gazâlî, *Turâsüna’l-Fikrî*, 126-127; Bkz, Hâzin, *Lübâbü’t-Tevîl fî Me’âni’t-Tenzîl*, 1: 447-448.

⁵²¹ Gazâlî, *Turâsüna’l-Fikrî*, 126-127.

Gazâlî, İbn Kesîr'in de tefsirinde zayıf rivâyetlere yer verdiğini bildirerek örnekler vermiştir:

1. Allah (c.c.): “*Ey Peygamber! Hanımlarına, kızlarına ve müminlerin kadınlarına (bir ihtiyaç için dışarı çıktıkları zaman) dış örtülerini üstlerine almalarını söyle. Onların tanınması ve incitilmemesi için en elverişli olan budur. Allah bağışlayandır, esirgeyendir*”⁵²² buyurmuştur. Gazâlî, bu âyetin tefsirine değinirken İbn Kesîr hakkında, araştırma yönünden sabit olmayan bir takım ilmî şâyialar naklettiğine şahit olduğunu bildirmiştir. Ona göre, me'sûr tefsirlerin kusuru, bazen zayıf haberleri müsâmahayla karşılaşması ve derin anlayış odaklı incelemeyi terk etmesidir. Nitekim Süfyân es-Sevrî'nin âyetteki “*Ve mü'minlerin kadınlarına*” ifadesini delil getirerek “*Zimmî kadınların ziynetlerine bakmakta bir beis yoktur. Onlara bakmanın haramlığı değil, fitne korkusundan dolayı bu yasaklanmıştır.*”⁵²³ demesini İbn Kesîr'in tefsirinde nakletmesini iki yönden problemli bulmuştur:

a. Bizim lehimize ve aleyhimize olan şeyler zimmîler için de söz konusudur. Onların kanlarının, mallarının ve ırzlarının haram olduğuna dair herhangi bir şüphe yoktur. Kadınların ziynetlerine bakmamak, iffetli olmak ve kalbin temizliğiyle ilgilidir. Nitekim bu durum âyette şöyle ifade edilmektedir “*bu sizin için daha temizdir.*”⁵²⁴ Buna rağmen nasıl olur da İbn Kesîr, zimmî kadınların ziynet yerlerine bakmada bir sorun olmadığını ifade eden bir rivâyeti aktarabilir?⁵²⁵

b. İbn Kesîr'in hatalı olduğu ikinci nokta, İbn Kesîr'in “*Cariyenin cilbab giymesi yasaklanır! Çünkü cariyelerin hürlere benzemeye çalışmaları mekruhtur.*”⁵²⁶ sözlerini zikretmiş olmasıdır. Buna göre, hayâlî olmayı ve güzelliklerini örtmeyi isteyen bir cariyenin böyle yapmasına izin verilemez. Cariyenin avret mahalli, erkeğin avret mahalli gibidir. Cariyenin utanmaksızın gözlerin onun yüzüne, göğsüne ve saçına baktığı bir halde açık olarak yollara çıkması ve çarşı pazarlara gelmesi gerekir.

Gazâlî aynı meyanda Hâzin'in tefsirinde Enes b. Malik yoluyla gelen şu rivâyetin nakledilmesini de eleştirir: “*Ömer b. Hattab peçeli bir cariyeye karşılaştı. Ona kamçısını*

⁵²² (Kur'an-ı Kerim, Ahzâb, 33/59).

⁵²³ İbn-i Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 6: 482.

⁵²⁴ (Kur'an-ı Kerim, Nûr, 24/2).

⁵²⁵ Gazâlî, *İlel ve Edviye*, 96-97.

⁵²⁶ İbn-i Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 6: 482.

kaldırdı ve şöyle dedi: ‘Adi kadın, kendini hür kadınlara mı benzetiyorsun?!’ Daha sonra da kadının yüzünden peçeyi attı.”⁵²⁷ Gazâlî, bu rivâyetler için: “Bana göre, bu rivâyetlerin tamamı merdûddur/reddedilmelidir. Bunlara ilgi göstermek caiz değildir” diyerek bu ve benzeri rivâyetlerin nakledilmesine tepki göstermiştir.⁵²⁸

Daha sonra bu rivâyetlerin İslâm’a nispet edilmesinin yanlışlığını dile getirerek, iffetli olmak isteyen bir kadını kerih gören bir din bilmediğini söylemiştir.⁵²⁹ Ardından Gazâlî, yüzü açıp kapamakla ilgili fakihler arasındaki görüşleri açıklamıştır. Ancak burada asıl maksadı, fikhî görüşleri nakletmek değildir. O, bu görüşler arasındaki farklılıklara işaret ederek, Kur’ân tefsirinde zayıf rivâyetlere yer verilmesinin yanlışlığını göstermeye çalışmıştır.⁵³⁰

Gazâlî, *Turâsunâ’l-Fikrî fî Mizâni’ş-Şer’* ve *’l-Akl* adlı kitabının “Hatalar ve Yanlışlar” başlığı altında bazı müfessirlerden sadır olan hatalara değinmiş ve bunlara dair mülâhazalarda bulunmuştur. Gazâlî’nin bu başlık altında ifade ettiği en önemli nokta; me’sûr tefsirlerde geçen şüpheli şeylerin izâle edilmesi, sıhhat ve kabul şartlarının göz önüne alınarak nakillerde bulunulması gerektiğini vurgulamış olmasıdır. Gazâlî, söz konusu bölümde, Kur’ân ilimleri ve müfessirlerin tefsirleri hakkında bir takım tenkitlerde bulunmuştur. Onun tenkitlerinden şu sonuçların çıktığını söyleyebiliriz:

1. Kur’ân, İslâm mesajının esasıdır ve tamamı kesin bilgiyle sabittir. Bu berrak vahyin açıklama ve tefsirine kuruntuların karıştırılmaması gerekir.

2. Tefsire hizmet eden İslâmî ilimlerin araç olmaktan çıkıp amaçlar haline gelmesi ve bunun neticesinde insanların doğru yolu bulması, kalplerinin aydınlanması ve hatalarının düzeltilmesine yönelik makâsıd-ı Kur’ân’ın (Kur’ân’ın amaçlarının) ihmal edilmemesi gerekir.

3. Pek çok tefsir kitaplarında yer alan ve maalesef birçok müfessiri yanıltan şâyialara aldanmamak gerekir.

4. Kur’ân’da neshin bulunduğu görüşünden vaz geçilmelidir. Bu tutumun yerini, nüzûl tarihi ve şarları, kendi içindeki bağlamı ve Kur’ân’ın ele aldığı konulardaki

⁵²⁷ Hâzin, *Lübâbü’t-Tevîl fî Me’âni’t-Tenzîl*, 3: 437.

⁵²⁸ Gazâlî, *’İl el ve Edviye*, 97.

⁵²⁹ Gazâlî, *’İl el ve Edviye*, 98.

⁵³⁰ Gazâlî, *’İl el ve Edviye*, 98-100.

amaçlarını kavrayarak, indirildiği şartlara uygun olarak âyetlerin tamamını amel ettiren bir metot belirlenmelidir.

5. Müfessirlerin eserleri zayıf, asılsız ve mütevatirlere muhalif haberlerden arındırılmalıdır. Özellikle eğer mesele harfî harfine her yönüyle mükemmel ve kusursuz olan Kur'ân'ın tefsirine ilişkinse bunda son derece hassasiyet gösterilmelidir. Merviyâtlar arasından yüce kitaba dair şüphe uyandıracak nakillerin hepsi Kur'ân'a karşı birer tehlikedir; bunlardan uzak durulmalı ve bu rivâyetler silinip atılmalıdır.

6. İsrailiyyâtın rivâyette bulunulmamalıdır. Çünkü isrâiliyyât mahsulü rivâyetler tefsire zarar vermiş, içerisine maksattan uzak folklorik düşünceleri dâhil etmiştir. Kıssaların ayrıntılarına dair entelektüel tatminliği sağlamak için isrâiliyyât türü anlatılara lüzum yoktur. Zaten bu tafsilatlarla mü'minlere faydalı olacak hususlar olsaydı her yönüyle mükemmel olan Kur'ân bunları bize anlatırdı. Bu tür şeylerin faydası bir yana, zararları açıktır.

7. Ayetin öncesini ve sonrasını mülâhaza etmeden tefsir eden tikel ve cüzi araştırmalardan uzak durmak lazımdır. Çünkü Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri hiçbir müfessirin aklından çıkarmaması gereken önemli bir asıldır.⁵³¹

✓ **Garanik Olayı**

Gazâlî'nin, uydurma rivâyetleri ve bu rivâyetleri nakledenleri şiddetle eleştirdiğini yukarıda söylemiştik. O, özellikle Garanik ve Zeynep bnt. Cahş kıssalarının İslâm risâletinin yapısı, Rasûlullâh'ın şahs-ı manevîsi ve âyetlerin amaçları ile hiç uyuşmayan bir takım uydurma rivâyetlerle tefsir külliyyatına girmesine sebep olanları ve bu rivâyetleri nakledenleri sık sık şiddetle eleştirmiştir.

Gazâlî, siyer alanında yazmış olduğu *Fıkhu's-Sîre* adlı eserinde Habeşistan'a hicretten bahsederken, muhâcirler Habeşistan'da kısa bir süre kaldıktan sonra onlara, müşriklerin Müslümanlarla ateşkes yaptıkları, Müslümanları serbest bıraktıkları, önceden yaptıkları eziyetin bittiği ve artık dönmelerinde bir sakınca bulunmadığına dair haberler ulaştığını, bu şâyîyadan etkilenen müminlerin yurtlarına geri dönmeye karar verdiklerini anlatmıştır.⁵³² Daha sonra, bazı gafillerin, İslâm ile putperestlik arasında Hz.

⁵³¹ Mellâl, "Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî", 437-438.

⁵³² Gazâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 86-87.

Muhammed'in (sav) putları överek ve putların değerli olduğunu itiraf ederek(!) müşriklere yaklaşması temeli üzere kurulu bir barış gerçekleştiğini ve Müslümanların Habeşistan'dan dönmesinin sebebinin bu olay olduğunu iddia ettiklerini bildirmektedir.⁵³³

Garanik kıssası olarak bilinen bu rivâyeti naklettikten sonra, “*Peki Muhammed (sav) putları övme adına ne gibi sözler sarf etmiştir?*” sorusuna karşı bu gafillerin, Hz. Peygamberin (sav): “*İşte bunlar (putlar) yüce yiğitlerdir. Şüphesiz onların şefaathleri umulur(!)*” dediğini iddia ederek cevap verdiklerini anlatmıştır. Gazâlî, bu rivâyetin batıllığını ıspat etmek için Necm sûresindeki söz diziminin bağlamını delil olarak sunmuş ve peygamberin söylediğini iddia ettikleri sözleri putların adının geçtiği Necm sûresine yerleştirilerek bu âyetlerin şu şekli aldığını söylemiştir:

“Gördünüz değil mi Lât'ı, Uzzâ'yı ve üçüncüsü olan diğeri Menât'ı? İşte bunlar ulu yiğitlerdir. Şüphesiz onların şefaathleri umulur. Erkek çocuklar size de kız çocuklar O'na öyle mi? Öyleyse bu insafsızca bir taksimdir! Bunlar (putlar), sizin ve atalarınızın taktığı isimlerden başka bir şey değildir. Allah onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Onlar ancak zanna ve nefislerinin arzusuna uymaktadırlar.”

Buna göre söylenenin şu manaya geldiğini bildirmiştir:

“Bana putlarınızı anlatın bakalım, onlar şöyle şöyle değil mi? Onların şefaathleri umulur. Onlar bir hakikatleri olmayan isimlerdir, sonradan ortaya atılmış ve kendilerine yandaş bulmuş hurâfeler yığındır. Size ne oluyor da onları kız yaparak Allah'a nispet ettiniz? Hâlbuki siz, kızların size nispet edilmesinden hoşlanmıyorsunuz. Bu yaptığınız zalimce bir taksimdir.”

Gazâlî, “*Bu sözleri kendisine hikmetli vahiy inen birini bırakın, akıllı bir adam söyler mi?*” diye sorduktan sonra bu asılsız iddiayı yazan ve nakleden kişilerin bulunduğunu söyleyerek uydurma bir rivâyet olduğunu vurgulamış ve Garanik kıssasını kitaplarına yazarak sonraki nesillere nakledilmesine aracılık edenlere tepki göstermiştir.⁵³⁴

Daha sonra Gazâlî Hz. Muhammed'in (sav) Allah adına yalan uydurması söz konusu olsaydı boynunun koparılacağına dair Kur'an'dan “*Eğer (Peygamber) bize atfen bazı sözler uydurmuş olsaydı, elbette onu kısıvrak yakalardık. Sonra onun can damarını*

⁵³³ Gazâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 87.

⁵³⁴ Gazâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 87.

*koparırdık (onu yaşatmazdık). Hiçbiriniz buna mâni de olamazdınız.”*⁵³⁵ âyetini delil getirmiştir. Allah Teâlâ böyle buyurmasına rağmen, zındıkların/din düşmanlarının tarih ve tefsir kitaplarını bu tür iftiralarla doldurmalarına imkân tanındığını, tedvin edilmesi caiz olmayan bu çirkin ve boş sözün sayfalarca, uzun uzun anlatıldığını bildirmiştir. ⁵³⁶

Gazâlî’ye göre, Peygamberimizin (sav), Necm sûresini müslümanların ve müşriklerin bulunduğu bir mecliste okuduğu sahîh hadislerde nakledilmiştir. Bu sûrenin sonları kalpleri yerinden oynatacak nitelikteki felaketleri haber vermektedir. Rasûlullâh yüksek sesle bu felaketleri ilan ederek, “*Altüst olan şehirleri de o böyle yaptı. Onların başına getireceğini getirdi! Şimdi Rabbinin nimetlerinin hangisinde şüpheyeye düşersin. İşte bu ilk uyarıcılardan bir uyarıcıdır. Yaklaşan yaklaştı. Onu (vaktini) Allah’tan başka açığa çıkaracak yoktur. Şimdi siz bu söze (Kur’ân’a) mı şaşıyorsunuz? Gülüyorsunuz da ağlamıyorsunuz! Ve siz gaflet içinde oyalanmaktasınız! Haydi, Allah’a secde edip O’na kulluk edin!*” ⁵³⁷ âyetlerini gök gürültüsü gibi gürleyerek okuyunca, hakkın olağanüstülüğü kibirlenenlerin ve alaycıların içlerindeki inadı kırmıştır. Bunun üzerine kendilerine hâkim olamayarak onlar da müslümanlarla beraber secdeye kapanmışlardır. Başlarını öne eğip imanın yüceliğinin kibirlerini yıktığını anlayınca, yaptıklarına pişman olmuşlar ve Hz. Peygamberle yaptıkları bu secdeye gerekçe olarak, Hz. Muhammed’in (sav) putları takdir eden sözler söylemesini göstermişlerdir. ⁵³⁸ “*Bu gün gökle konuştu mu ey Muhammed?*” diyerek Müslümanlarla alay eden ve onlara gülen bir topluluğun bunun gibi sözler söylemesini garipsenecek bir şey olarak görmeyen Gazâlî’nin asıl yadırgadığı şey, bazı müfessirlerin ve âlimlerin bu uydurma rivâyetlere müsamaha göstermesi ve bu rivayetlerin kitaplardan kitaplara nakledilmesine göz yummalarıdır. Bu meyanda şöyle demektedir:

*“Garanik kıssası gibi şeylerden bahseden hadislerin, nakilcilerini nasıl uyuttuğunu anlayamıyorum. İbn Hacer gibi muhaddislerin büyük zatlarından olan bir kişinin çok büyük bir yalan olmasına rağmen Garanik kıssasını nasıl kabul ettiğine hala şaşar dururum. Zira o, bu kıssayı zayıf görse de, bir aslı olduğu kanaatini taşımaktadır.”*⁵³⁹

⁵³⁵ (Kur’an-ı Kerim, Hâkka, 69/44-47).

⁵³⁶ Gazâlî, *Fıkhu’s-Sîre*, 87.

⁵³⁷ (Kur’an-ı Kerim, Necm, 53/53-62).

⁵³⁸ Gazâlî, *Fıkhu’s-Sîre*, 88.

⁵³⁹ Gazâlî, *et-Tarîk Min Hünâ* (Kahire: Dâru’ş-Şuruk, tsz), 52.

Gazâlî'ye göre neticede İbn Hacer, Garanik hadisini kuvvetlendirmiş, bu uydurmaya yeşil ışık yakmış ve böylece din ve dünyayı bozarak insanlar arasında dolaşmasına sebep olmuştur. Hâlbuki söz konusu hadis Zındıkların uydurmalarındandır.⁵⁴⁰ Uydurma ve zayıf rivayetleri ve bu rivayetleri nakledenleri eleştiren Gazâlî, geleneksel mirası bir takım yanlış bilgilerden arındırmak için çaba sarf etmiştir.

✓ Zeynep binti Cahş Olayı

Zeynep bnt. Cahş kıssası, şu âyetin tefsiri bölümlerinde geçmektedir: *"(Rasûlüm!) Hani Allah'ın nimet verdiği, senin de kendisine iyilik ettiğin kimseye; Eşini yanında tut, Allah'tan kork! diyordun. Allah'ın açığa vuracağı şeyi, insanlardan çekinerek içinde gizliyordun. Oysa asıl korkmana lâyık olan Allah'tır. Zeyd, o kadından ilişkisini kesince biz onu sana nikâhladık ki evlâtlıkları, karılarıyla ilişkilerini kestiklerinde (o kadınlarla evlenmek isterlerse) müminlere bir güçlük olmasın. Allah'ın emri yerine getirilmiştir.*⁵⁴¹

Gazâlî, bu kıssanın aslını özetle şöyle anlatmıştır: Hz. Peygamber, evlatlığı Zeyd b. Harise'yi çok sever ve onun rûhî ve aklî özelliklerini beğenirdi. Onu iyi bir komutan, savaş ve barış zamanlarında yönetim ve idareye ehil biri olarak görürdü. Bundan dolayı onu Mûte Savaşı'nda komutan olarak görevlendirmiştir. Sevgisinden dolayı onu halasının kızı Zeyneb bnt. Cahş'la evlendirmiştir. Allah Rasûlü Zeynep'in zamanla Zeyd'i tanıyacağına, onun yanında rahat edeceğine ve mutlu olacağına inanıyordu. Zeyd her ne kadar ailesinden koparılarak Mekke'ye bir köle olarak getirilmiş ve köle pazarında satılmış ise de o yöneticilerin kalbine sahipti. Zeynep, Zeyd ile evliliği gönül rızası olmadan kabul etmişti. Çünkü Zeynep Kureyş'in önde gelenlerinden biriydi, kocasını

⁵⁴⁰ Gazâlî, *es-Sünnetü'n-Nebeviyye beyne Ehli'l-Fıkıh*, 20.

⁵⁴¹ Ahzâb, 33/37. Bu ayette zikredilen ve Kur'ân'da adı geçen tek sahâbi olan zat, Zeyd b. Harise'dir. Çocukluğunda esir düşmüş, Hz. Hatice onu köle olarak satın almıştır. Hz. Hatice'nin kendisine hediye ettiği bu çocuğu, Peygamberimiz azad edip evlat edinmişti. Resulullah, Zeyd'i çok severdi, ona halasının kızı Zeyneb bnt. Cahş'ı nikahlamıştı. Fakat Zeyneb, Zeyd ile geçinemedi. Zeyneb, asil bir aileden geldiği için bir köle azadlısı ile evlenmek istememiş, ancak bu yönde vahiy gelince onunla evlenmişti. Zeyd'e bir türlü ısınamamış, bu yüzden ona karşı asaletiyle övünmekten geri durmamıştı. Zeyd, bir süre daha buna sabretti ise de sonunda Allah'ın Resulüne varıp Zeyneb'den ayrılmak istediğini söyledi. Bunun üzerine Resulullah hoşnutsuzluğun sona ermesi için ayrılımlarını uygun bulduysa da bunu Zeyd'in yüzüne söyleyemedi, ona sadece "karını yanında tut" dedi. Hz. Peygamber'in içinde gizlediği şey, Zeyneb'in sonradan kendisine zevce olacağını bildiği halde bunu açıklamamasıdır. Bu konuda uydurulan birtakım isnatların aslı yoktur. Peygamberimiz, Zeyneb'in güzelliğine hayran kaldığı için onunla evlenmiş değildir. Zeyneb onun halasının kızı idi ve Peygamber onu her zaman görüyordu. İsteseydi onunla Zeyd'den önce kendisi evlenebilirdi. Bkz. Karaman, Hayrettin vd., *Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, 422.

kendine bu noktada denk görmüyordu. Ancak Allah Rasulü ikisinin evlenmesini isteyince bir şey diyememiş,⁵⁴² Peygamberin emrine bağlılığından ses çıkarmamıştır. Hatta bu evliliğe itiraz eden Zeynep'in erkek kardeşi de *"Allah ve Peygamber'i bir şeye hükmettiği zaman, inanan erkek ve kadına artık işlerinde başka yolu seçmek yaraşmaz. Allah'a ve Peygamber'e başkaldıran şüphesiz apaçık bir şekilde sapmış olur."*⁵⁴³ âyeti indikten sonra emre itaat ederek evliliği onaylamıştır.⁵⁴⁴

Zeyd hanımının kendisini küçük gördüğünü fark edince evin içinde gerilim başlamıştır. Hz. Peygamber bu durum karşısında da defalarca aralarını bulma girişiminde bulunmuştur. Zeynep'in şerefli bir gençten hoşlanmamasına hayret ediyor ve *"kalpleri evirip çeviren Allah her türlü eksiklikten münezzehtir/sübhaneallah"* diyordu. Ama tüm çabalarına rağmen Zeyd, kendisini küçümseyen hanımını boşamış ve ondan ayrılmıştır. Sonra Allah Teâlâ, Hz. Peygambere kendisinin Zeynep ile evlenmesini emredince Hz. Peygamber şaşırıp kalmış ve Allah'ın emrini yerine getirmeyi geciktirmişti. İnsanların *"Muhammed evlatlığının hanımıyla evlendi"* sözlerini düşünmüştü. Hatta Zeyd'e gidip *"Eşini yanında tut ve Allahtan kork... Hanımına dön"* demiştir. Gelen vahiyler ise Rasûlullâh'ın artık olup biteni kabullenmesi ve kesin olarak Zeynep'le evlenmesini emrediyordu. Nitekim Zeynep'le evlenmesi yönünde sadır olan emr-i ilâhî, Zeynep'in iddeti bittikten sonra yerine getirilmiştir.⁵⁴⁵

Gazâlî, Allah Rasulü'nün Zeynep bnt. Cahş ile evliliğinin son derece ağır bir imtihan olduğunu, Allah'ın (c.c.) Araplar arasında yaygın olan bir geleneği ortadan kaldırmak için Peygambere bu evliliği emrettiğini söylemiştir.⁵⁴⁶ Fakat bazı gafillerin Zeynep bnt. Cahş, eşi Zeyd'in yanındayken Hz. Peygamber'in (sav) ansızın onun yanına vardığını ve o esnada tıpkı şarkı sözü yazarlarının dediği gibi ilk bakışta kalpten ona aşık olduğunu!! Daha sonra da: *"Kalpleri evirip çevireni tesbih ederim!"* dediğini, Hz. Peygamber'in gizlediği şeyin; *"Zeynep'e olan ilk bakıştaki aşkıydı (!)"* dediklerini nakletmiştir. Bu sözün, apaçık bir yalan ve seviyesizlik olduğunu söyleyen Gazâlî, bu yalanı uyduranları şiddetle eleştirmiştir. Bu yalanın aslının olmadığını anlatmıştır. Çünkü Zeynep, Rasûlullâh'ın halasının kızıydı ve Rasûlullâh (sav) onu Zeyd ile evlendirirken de

⁵⁴² Gazâlî, *İlel ve Edviye*, 100; Gazâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 338.

⁵⁴³ (Kur'an-ı Kerim, Ahzâb, 33/36).

⁵⁴⁴ Gazâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 338-339.

⁵⁴⁵ Gazâlî, *İlel ve Edviye*, 101.

⁵⁴⁶ Gazâlî, *İlel ve Edviye*, 101 ve 341.

son derece iyi tanıyordu. Öyleyse “bu ilk görüşteki aşk da nedir?!” diye şaşkınlığını dile getirmiş ve bu rivâyeti *iğrenç bir hayal* ürünü olarak nitelemiştir. Gazâlî’ye göre, “*Kalpleri evirip çevireni tesbih ederim*” sözü, Zeyneb’in kendisine layık olan eşinden/Zeyd’den hoşlanmaması, Zeyd’in Zeynep’i boşamasının ardından Hz. Peygamber’in onunla evlenmeyi ertelemesi, bu evliliği hoş görmemesi ve insanların sözlerinden çekinmesiyle ilgili söylenmiş bir sözdür. Şâyet iş ona kalsaydı Zeynep’le asla evlenmezdi. Ne var ki, Allah’ın hükmü her şeyin üzerinde olması nedeni ile mecburen evlenmiş, Peygamber evliliği geciktirmesi ve tereddüt geçirmesi sebebiyle kınanmıştır.⁵⁴⁷ Netice itibariyle Gazâlî, ilgili âyetlerin bağlamıyla da deliller getirdikten sonra: *bu bağlamda kara sevdanın ve aşkın yeri hani, nerede?*⁵⁴⁸ diyerek söz konusu rivayetin aslının olmadığını vurgulamıştır. Gazâlî’nin burada ve diğer yerlerde dikkatleri çekmek istediği en önemli husus, Kur’ân’ın tefsirinde uydurma rivâyetlerin kullanılmaması gerektiği realitesidir. O, müfessirlerin uydurma haberleri nakletmesini eleştirerek onların oryantalist ve misyonerlere müslümanları karalama ve kitabımıza iftira atma fırsatı verdiklerini vurgulamıştır.⁵⁴⁹

Gazâlî, Hz. Peygamber’in Zeynep bnt. Cahş (r.anhâ) ile olan evliliği hususunda uydurulan hadisleri nakleden müfessirleri şiddetle eleştirmiştir. Ona göre, dini bilgi alanında görünen en çirkin ve ayaklar altına alınmaya en müstehak olan hususlardan birisi de yalancılara uydurmuş olduğu Hz. Peygamber’in (sav) ansızın Zeynep bnt. Cahş ile evlenmeyi arzuladığına dair rivâyetlerdir. Hâlbuki Hz. Peygamber insanlar içerisinde tamahkârlıktan en uzak olan kişidir. Onun zihninden böyle bir kuruntunun geçmesi imkânsızdır. Bu şâyiaların arka planında Yahudilerin tuzakları vardır. Onlar peygamberimiz hakkında insanları şüpheye düşürmeye çalışmaktadırlar.⁵⁵⁰

Gazâlî, Zeynep bnt. Cahş kıssasına dair yukarıda açıkladığı tüm bu hakikatlere rağmen Hz. Peygamber’in eşlerinden bahseden bazı çağdaş yazıların, kalbin tamamını kaplamış bir aşktan bahsedildiğini zikretmiştir. Ona göre bunun sebebi, rivâyetlere girmiş

⁵⁴⁷ Gazâlî, *İl el ve Edviye*, 101 ve 339-340.

⁵⁴⁸ Gazâlî, *İl el ve Edviye*, 102.

⁵⁴⁹ Gazâlî, *İl el ve Edviye*, 95.

⁵⁵⁰ Gazâlî, *İl el ve Edviye*, 100.

şâyia ve uydurma hikâyelerin gafiller arasında son derece ilgi görmesidir. Bu tip gafil raviler yüzünden İslâm ciddi yaralar almıştır.⁵⁵¹

3.4. Gazâlî'ye Göre Tefsirde Sünnetin Konumu

Gazâlî özellikle *es-Sünnetü'n-Nebeviyye Beyne Ehli'l-Fıkh ve Ehli'l-Hadîs* adlı kitabı nedeniyle birçok eleştiri ve suçlamalara maruz kalmıştır. Hatta iş, sünnet düşmanlığı ve Peygamber'in sahih hadislerini yalanlama suçlamasına kadar gitmiştir.⁵⁵² O ise söz konusu kitabı “*sünneti sonradan katılmış fazlalıklardan ve İslâmî kültürü Cumartesi günü ilim öğrenmeye karar verip, Pazar günü ilim okumaya başlayan, Pazartesi günü kendisini üstat kabul eden, Salı günü büyük imamlara meydan okuyarak “Onlar da adamdı biz de adamız” diyen insanlardan korumak için yazdığını*” bildirmiştir.⁵⁵³

Gazâlî'ye göre sünnetin konumu ve değerini açıklamak için öncelikle onun hadisi anlama metodundan bahsetmek gerekir:

3.4.1. Gazâlî'nin Sünnet Anlayışındaki Metodu

Gazâlî'ye göre Kur'ân diğer kaynaklara nispetle, dalları ve meyvesi olan ağacın gövdesi mesabesindedir.⁵⁵⁴ Çünkü İslâm'ın tüm öğretilerinin kaynağı Kur'ân'dır. Kur'ân'ı anlamadan fıkıh da sahih din de olmaz. O, Kur'ân'ın delaletlerinin ışığında sünneti anlamak için sağlam bir metot sunmuştur ki hadisten kastedilen mananın haricinde başka bir şey anlaşılmasın.⁵⁵⁵

3.4.1.1. Sünnetin Dindeki Yeri

Gazâlî, İslam dininin birinci kaynağının Kur'ân, ikinci kaynağının ise sünnet olduğunu ısrarla vurgulamıştır. O, Kur'ân'ı birinci sıraya alıp sünneti Kur'ân'dan sonraki sıraya koymasının gerekçelerini şöyle açıklamıştır:

a. Bugün Müslümanlar Kur'ân'ı terk etmişler, onu araştırmaya önem vermemişlerdir.

⁵⁵¹ Gazâlî, *İlâl ve Edviye*, 102.

⁵⁵² Mahmud Abduh, Muhammed el-Gazâlî Dâ'iyetü'n-Nahdati'l-İslâmiyye, 107.

⁵⁵³ Gazâlî, *Sünnetü'n-Nebeviyye*, 7. (Önsöz).

⁵⁵⁴ Gazâlî, *Leyse Mine'l-İslâm* (Byy: Dâru's-Şurûk, tsz), 26.

⁵⁵⁵ Gazâlî, *Sünnetü'n-Nebeviyye*, 17. ve 129; Gazâlî, *Türâsüna'l-fikrî fî Mîzânî's-Şer'* ve 'l-Akl, 143.

b. Nebevi sünneti inceleme ve araştırma hususunda çok dikkatli olunmalıdır. Avamın istifade edememeleri sebebiyle meşgul olmamaları gereken birçok sahih hadis vardır. Bu hadisleri bilmeleri onlara fayda değil zarar dahi verebilir. Mesela, tıp okuyan bir öğrenci, sağlığa ait bilgilere, hastalık ve ilaçların özelliklerine dair birçok birikimleri elde etmek için 5 sene okur. Toplumun tamamının genel hayatta bu kadar çok ve geniş araştırma yapmasına ihtiyaç yoktur. İnsanların sınırlı sayıda faydalı tavsiyelerden bir kısmını bilmeleri, zaruret halinde salgın hastalığa karşı kendini koruması hususunda daha fazla açıklama ile bilgilendirilmeleri yeterlidir. Sünnetlerin durumu da böyledir. Kalbi yumuşatmak için insanlara nasihat eden kader, fitneler, tövbe ve benzeri konularda yüzlerce hadis vardır ki bu hadislerin araştırılması halka hiçbir fayda sağlamaz. Bu hadisleri anlayamazlar da. Çünkü belli bir çerçevede ve özel şartlarda söylenmiştir. Belki de Peygamber'in: *"insanlara anlayabilecekleri şeyleri söyleyin. Allah ve resulünü yalanlamasını ister misin?"*⁵⁵⁶ buyurmasının sırrı budur. Kur'an'a ait sağlam esaslardan kendini soyutlayarak zihinleri bu hadislerle doldurmak kişiyi dengeli ve doğru istikamette iyi bir Müslüman yapmaz.⁵⁵⁷

c. Kur'an'da insanın iç dünyasını etkileyen, insanî davranışlardan uzaklaşarak yoldan çıkmaması için etkili engeller koyan bölümler vardır. Bu bölümlerin ana dayanağı iyi olan gücü desteklemek, teşvik etme ve korkutmak, eğitmek, yönlendirmek ve kötü istekleri dizginlemektir. Kur'an, tevhid ve takva esası üzere kulu Allah'a bağlamaya ve Allah'la karşılaşacağı güne hazırlamaya odaklanır. Zira tevhid, takva ve kıyamette Allah'la karşılaşmaya hazırlık; asırlar ve nesiller değişse de, insanın kemale erişmesinin sigortasıdır. Arapça üsluplar, on dört asır boyunca birçok lafzî ve zihnî değişikliklere uğramasına rağmen Kur'an'ın özü ve özellikleri ayrıcalıklı olarak kalmıştır. Arapçanın üslubu, önceki asırlarda üst seviyedeydi. Daha sonraki herhangi bir asırda yok olabilirdi. Ancak nesillerin değişmesine rağmen Kur'an'ın olağanüstü üslubu tazeliğini devam ettirmiştir.⁵⁵⁸

d. Gazâlî, her ne kadar Kur'an'ın anlaşılmasını ve ona bağlı kalmayı teşvik etse de sünnetten tamamen uzak durmanın caiz olmadığını söyler. Kur'an'daki bazı kelimeler çeşitli manalara gelir. Allah'ın kendisini vahiy ile şereflendirdiği risaletin sahibi, vahyi

⁵⁵⁶ Buhari, "İlim", 49.

⁵⁵⁷ Halid Kemal et-Tâhir, *Min Makâlâtî's-Şeyh el-Gazâlî* (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 4: 220-221.

⁵⁵⁸ Gazâlî, *Min Makâlâtî's-Şeyh el-Gazâlî*, 4: 221.

en iyi şekilde açıklayandır. Hatta bu konuda onun sözünün üzerine söz söyleyecek hiçbir beşer yoktur. Risaletin konumunu küçültmek ve Peygamber'in görevini sadece Allah'ın kelamını insanlara ulaştırmakla sınırlamak yani bir nakil aracı veya çalan bir plak gibi kabul etmek anlamsızdır. Zira Hz. Peygamber okuyucu ve açıklayıcı olarak gelmiştir. Onun sahih sünneti, Allah'ın muradını anlamamız hususunda kutsallığı olan bir açıklamadır.⁵⁵⁹ Gazâlî'nin birçok kitabında belirttiği üzere sünnetin İslam'ın ikinci kaynağı olması,⁵⁶⁰ iki durumun anlaşılmasını gerekli kılmıştır:

3.4.1.2. Kur'an-Sünnet İlişkisi

Gazâlî, Kur'an'ın doğru anlaşılması için sünnetin gerekli olduğunu ifade etmiştir. Çünkü ona göre, sahih hadislerde bulunan hükümler Kur'an'dan alınmış ve ondan istinbat edilmiştir. Hz. Peygamber bu hükümleri ilâhî bir destek ve Rabbânî bir beyan ile ortaya koymuştur. Bu sebeple Hz. Peygamber'den sabit olması şartıyla bu hadisleri kabul edip onlarla amel edilmesi gerekir. Bu anlayış ve hüküm çıkarmaya Kur'an ıstılahında bazen "tebyîn" bazen "irâe" denir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: *"İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman (li-tübeyyine) ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'an'ı indirdik."*⁵⁶¹, *"(Ey Muhammed!) Biz sana Kitab'ı (Kur'an'ı) hak olarak indirdik ki, insanlar arasında Allah'ın sana öğrettikleri (bimâ-erâke) ile hüküm veresin."*⁵⁶²

Gazâlî'ye göre Hz. Peygamber, Kur'anî değerler üzerine terbiye edilmiş, bu yüce kitap onu ruhsal olarak beşerin ulaşabileceği en yüksek dereceye yükseltmiştir.⁵⁶³ Kur'an'ın üzerinde bıraktığı etkiyle Hz. Peygamber, doğru yolu gösteren hadisleri konuşmuş, bu hadisler kendisinden faydalanan ve insanları sırat-ı müstakime yönlendiren hükümler olmuştur.⁵⁶⁴ Allah Rasûlü'nün konuştuğu her şeyi Müslümanların son derece saygıyla karşıladığını bildiren Gazâlî: *"Biz o Rasûle iman etmişiz. Onun dediği şeyin dediği gibi olduğuna şahitlik etmişizdir. Aynı şekilde onun, Allah'ın yasakladığı bir şeyi emretmeyeceğine, tüm işlerde Allah'ın rızasına muvafık davranacağına, kendisinden bir şey uydurmayacağına ve Allah Teâlâ'nın buyruğunun dışında Allah adına bir şey*

⁵⁵⁹ Gazâlî, *Min Makâlâtî's-Şeyh el-Gazâlî*, 4: 222.

⁵⁶⁰ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'an*, 141; Gazâlî, *Min Makâlâtî's-Şeyh el-Gazâlî*, 1: 117.

⁵⁶¹ (Kur'an-ı Kerim, Nahl, 27/44).

⁵⁶² (Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/105).

⁵⁶³ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'an*, 141.

⁵⁶⁴ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'an*, 141.

söylemeyeceğine şahitlik ederiz.” demektedir.⁵⁶⁵ Bu sözlerine Hz. Peygambere itaat etmenin Allah’a itaat etmek olduğunu bildiren ayeti delil olarak getirmiştir: “Kim peygambere itaat ederse, Allah’a itaat etmiş olur. Kim yüz çevirirse (bilsin ki) biz seni onlara bekçi göndermedik.”⁵⁶⁶

Gazâlî’nin belirttiği üzere, Allah Rasûlü’nden sahih olarak gelen kabul edilir. Delil gösterme ve hüküm vermede kendi konumuna yerleştirilir. Allah Rasûlü’nün birinci dayanağı Kur’ân’dı. Kur’ân’ın ayetleri onun kalbinin derinliklerine yerleşmiştir. Ayetlerin mana ve hedefleri onun duygu ve düşüncelerine işlemiş, iç dünyası tamamen ilâhî vahyin ışıklarıyla aydınlanmıştır. Bu nedenle Allah Rasûlü’nden sadır olan her şey, Kur’ân’a muvafık olandır. Zira o, Kur’ân’ın belirlediği hidâyetler arasında hareket etmiştir. Peygamber’in dini konularda insanlara söylediği söz, her ne kadar doğrudan Allah’tan gelen bir vahiy olmasa da kendisine vahyedilen Kur’ân’ın hakikatlerinin ürünüdür. Onun kalbi ve aklı bu hakikatlerle içli dışlı olmuştur. Bu sebeple, “*Dinde ikinci rûkûn, hüküm vermede Kur’ân’dan sonra gelen kaynak; sünnettir. Tevatür yoluyla naklolunan sünnetle amel etmenin vücûbiyeti Kur’ân gibidir.*”⁵⁶⁷ demiştir.

Hz. Peygamber’in yaşantısındaki söz, davranış, tahrir ve cevaplarıyla yaptığı tefsirin tamamı haktır. Çünkü hakikat ona ya başlangıçta ilham edilmiş ya da bir konuda içtihatla bulunduğu zaman Allah onu hakikate yöneltmiştir. Doğruya isabet edemezse vahiy onu hata üzere bırakmaz. Bu sebeple sünnetin, Kur’ân’a muhalif olması mümkün değildir.⁵⁶⁸ Gazâlî, Allah’ın kitabına muhalif olarak gördüğü birçok hadisi kabul etmemiştir. Bu hadislerin senedleri sahih olsa da Kur’ân’a muhalif olması sebebiyle Gazâlî’nin nazarında metni merduddur.⁵⁶⁹ Çünkü Peygamber’in (sav) hayatı, Kur’ân’ın öğretilerinin uygulamalı/ameli tatbikidir. Kur’ân ise bu kapsayıcı risaletin bilimsel yönüdür. Bu sebeple kitapla sünnetin arasında bir ayrılığın olması söz konusu değildir. Başka bir ifade ile sünnetten herhangi bir rivayetin Kur’ân’ın ruhuyla veya sınırlı sayıdaki hükümleriyle çelişmesi mümkün değildir. Eğer rivayetlerin bir kısmında Kur’ân ve sünnetin çeliştiği vehmi ortaya çıkarsa bir kişinin “*Allah rasûlü şöyle şöyle buyurdu*”

⁵⁶⁵ Gazâlî, *Min Makâlâtî’s-Şeyh el-Gazâlî*, 4: 219.

⁵⁶⁶ (Kur’an-ı Kerim, Nisâ, 4/80).

⁵⁶⁷ Gazâlî, *Hâzâ Dînunâ*, 207.

⁵⁶⁸ Gazâlî, *Hâzâ Dînunâ*, 208.

⁵⁶⁹ Gazâlî, *el-İslâm ve’t-Tâkâtü’l-Mu’attala*, 59; Gazâlî, *Mietü Suâl*, 177; Gazâlî, *es-Sünnetü’n-Nebeviyye*, 40.

sözünden dolayı ne Kur'ân ne de hadis terk edilir. Gazâlî, önceki asırlarda din ve dünya gerçeklerine dair avamın düşünce dünyasını ifsat etmede oldukça etkisi olan birçok hadisin yayılmasından üzüntü duyduğunu söyler. Zira ona göre, bu rivayetler ümmetin hareket etmesini engelleyen pranga olmuş, psikolojik ve fikri dinamikleri felç etmiş ve faydasız işlere yönlendirmiştir. Bu hadislerin bir kısmı uydurma, bir kısmı zayıf, bir kısmı da akıllı ve anlayışı zayıf kişilerce tahrif edilmiş sahih hadislerdir. Kur'ân, İslam'ın birinci ve asıl kaynağı olmasına rağmen avamın bu hadislere yönelmeleri, Kur'ân'la meşgul olmalarına engel olmuştur. Hadisler, ancak Kur'ân'ın maksatlarına uygun olursa kabul edilir. Eğer toplum Kur'ân'a karşı gevşeklik gösterirse hem Allah'ın vahyini hem de Peygamber'in hidayetini kaybeder.⁵⁷⁰

Gazâlî, Kur'ân'ın özel hükümleri ve genel kaideleri ile çelişen bir hadisin bulunmasının mümkün olamayacağını vurgulamıştır. Ona göre, delil göstermede bir hadis tek başına alınmamalıdır. Bilakis bir konuda varit olan hadislerin tamamının toplanarak Kur'ân'ın manalarıyla uyuşan hadislerle eklenmesi gerekir.⁵⁷¹ Ameli mütevatır sünnetler Kur'ân gibidir. Bu sünnetler Kur'ân'daki mücmelin beyanıdır/açıklamasıdır.⁵⁷² Hadisin anlaşılmasında bir zorluk ve karışıklık olur, hadisin söylendiği koşullar bilinemezse, Kur'ân'a ve genel hükümlerine dönülerek sünnet hakkında bir yargıda bulunulur.⁵⁷³

Gazâlî'ye göre, sünnet-i nebevî şiddetli saldırılara maruz kalmaktadır. Bilgi ve insaftan uzak bu saldırılar neticesinde, sadece Kur'ân'ın yeterli olduğunu iddia eden bir takım sapık cemaatler oluşmuştur. Eğer bu cemaatlerin istediği şey olsaydı Kur'ân ve sünnet tamamen yok olurdu. Sünneti yok etmek dini tamamen yok etmek için bir vasıta. Bir kısım insanların peygamber ve onun Allah'ın muradını insanlara açıklayan pratik/amelî uygulaması olmaksızın insanlara yol göstermede Kur'ân'ın tek başına yeterli olduğunu zannetmeleri büyük bir hatadır. Kur'ân çölde ayağa takılarak bulunmuş bir buluntu değildir. Yine kendisine indirilen ve onu tebliğle sorumlu tutulan kişinin

⁵⁷⁰ Gazâlî, *el-İslâm ve't-Tâkâtü'l-Mu'attala*, 58-59.

⁵⁷¹ Gazâlî, *Leyse Mine'l-İslâm*, 32-33.

⁵⁷² Gazâlî, *Gazâlî, el-İslâm ve't-Tâkâtü'l-Mu'attala*, 59.

⁵⁷³ Gazâlî, *es-Sünnetü'n-Nebeviyye*, 133.

talimatlarını/emirlerini bir kenara bırakarak herkesin hevâsına göre tefsir edeceği bir teori kitabı da değildir.⁵⁷⁴

Bazı insanlar peygamberleri, kendilerine Cebrail'in getirdiklerini tekrar eden kişiler olarak düşünmektedir. Bu kişilere göre, Cebrail onlardan ayrılınca peygamberlerin sıradan insanlar seviyesine düşüp nurlarının yok olduğunu zannetmektedirler.⁵⁷⁵ Peygamberliği, yalnızca Mele-i a'lânın haberlerini tekrar etmek veya peygamberi ne söyleyip ne yapacağını melek kulağına fısıldamadıkça konuşmayan, hüküm ve fetva vermeyen ve nasihat etmeyen bir şahıs olarak düşünmek saflıktır. Peygamberlik bundan daha yüce ve daha önemlidir. Peygamber tüm hücrelerine ve ruhuna Kur'ân'ı işledikten sonra kendi şahsından hikmetle konuşmuş, Kur'ân'dan neşet eden binlerce söz, davranış, takrir ve cevaplarla Kur'ân'ı tefsir etmiştir.⁵⁷⁶ Zira Hz. Peygamber konuştuğunda Allah'ın muradını tebliğ etmiş, onun sözü göklerin ve yerin nuruna bağlanmış bir gönülden çıkmıştır.⁵⁷⁷

Müslümanlara göre, Peygambere itaat etmek Allah'a itaat etmektir. Kim Allah rasûlüne isyan eder, onun emrettiğini veya yasakladığını kabul etmezse İslam'la olan bağını koparmış olur. Kim günümüze kadar ulaşan rivayetlerden bir hadisi peygambere inat olsun diye değil de o hadisin peygambere nispetinden veya kastedilen manasından şüphe ederek terk ederse gerçek olan şudur ki, sünnet-i nebevî rastgele metotla bir araya getirilmiş veya bilinçsizce kaydedilmiş bir söz değildir. Bilakis Müslüman âlimler, hadislerin toplanması ve kaydedilmesi işleminin doğru ve dikkatli yapılmasını sağlamak için bir araya getirilmesi mümkün olan tüm kuralları belirlemiştir. Ayrıca ameli sünnetler bizzat Kur'ân'ın geldiği tevatür yoluyla bize ulaşmıştır. Bu sebeple farz kılınan namazın veya belirlenen zekâtın inkârı mümkün değildir.⁵⁷⁸

Allah Resulü'nün emirleri ve hükmü, Kur'ân'da olmayan yeni bir şey getirmiş olsa da önemsiz görülmesi caiz olmayıp tercih edilmeye değer bir kıymeti vardır. Bu sebeple bazı insanların Kur'ân'ın tek başına Müslümanlara yeteceğini iddia ederek, hüküm koyma alanında sünnetin tamamını terk etmesini müslümanlar şiddet ve öfke ile

⁵⁷⁴ Gazâlî, *Düstûru'l Vahdeti's-Sekâfiyye*, 22.

⁵⁷⁵ Gazâlî, *Düsturu'l-Vahdeti's-Sekâfiyye*, 23.

⁵⁷⁶ Gazâlî, *Hâzâ Dînünâ*, 208.

⁵⁷⁷ Gazâlî, *Mietü Süâl 'ani'l-İslâm*, 175.

⁵⁷⁸ Gazâlî, *Mietü Süâl 'ani'l-İslâm*, 176.

reddetmişlerdir. Çünkü onların bu sözleri Kur'ân'ı yüceltmek değildir. Bilakis Kur'ân'ı dışlamak sonra da dinlerinin kaynaklarından Müslümanları uzaklaştırmaya yönelik bir adımdır. Sünnet haktır. Sünnet-i nebevinin öncelikle işaret ettiği şey, Kur'ân'ın metoduna sarılmaktır. Kur'ân'a itaatin başı Kur'ân'ı anlamak ve onunla amel etmede Allah Resulü'nün arkasından yürümek, Kur'ân'ı iyice anlayıp hayata geçirdikten sonra Hz. Peygamber'in davranışlarından cereyan eden hikmetlerin feyizleriyle aydınlanmaktır.⁵⁷⁹

Eserleri incelendiğinde Gazâlî'nin hadis ve sünnete yönelik tenkit, teklif ve yaklaşımlarının anlama yöntemi üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.⁵⁸⁰ Gazâlî sünnetin Kur'ân'ın yanındaki konumunu ve önemini şöyle bir teşbihle anlatmıştır: Sünnet Kur'ân'ın surlarının etrafında kazılan dış istihkâm gibidir. Sünneti yok etme, râvîlerini küçümseme ve kültürel sömürünün arkasında koşmanın neticesinde Kur'ân kalesinin etrafındaki sünnet istihkâmı yıkılırsa sıra Kur'ân'a gelir ki müsteşrik, misyoner ve diğer din düşmanlarının da beklentisi budur.⁵⁸¹

Gazâlî inanç kaynaklarının, İslam'ın rükünlerinin, ahlak ve muamelatın umdelerinin kitapla birlikte sünnetten alındığını söylemekte, kat'î yolla gelen amelî sünnetlerin, bizzat Kur'ân'ın en doğru tefsiri olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü beş vakit namazın kılınışı, Kâbe'nin tavaf edilişi kesin amelî sünnet üzere olur. Bu farzların keyfiyetini amelî sünnetten öğreniriz. Ayrıca fukahânın üzerinde icmâ ettiği birçok ferî konular bulunmaktadır. Mümin bu icmânın da dışına çıkmaz. İhtilaf olunan meselede ise serbestlik vardır. Müslüman biri hiçbir sıkıntı duymaksızın ilmî bakış açılarından dilediğine uyabilir.⁵⁸²

Sünnetin Kur'ân'da bulunan hükmün yanında müstakil olarak da hüküm inşa edebileceğini söyleyen Gazâlî, sünnetle varit olan hükümlere; yıkama hükmünün yerine mestlerin üzerini mesh etmeyi, altın ve ipeğin erkeğe sünnetle haram olmasını⁵⁸³ örnek göstermiştir.⁵⁸⁴

⁵⁷⁹ Gazâlî, *Min Makâlâtî'sh-Şeyh el-Gazâlî*, 4: 222.

⁵⁸⁰ Mustafa Karataş, "Çağdaş Yazar Muhammed Gazâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2004): 43.

⁵⁸¹ Gazâlî, *Min Makâlâtî'sh-Şeyh el-Gazâlî*, 1: 117.

⁵⁸² Gazâlî, *Mietü Süâl 'ani'l-İslâm*, 179.

⁵⁸³ Buhâri, "Eşribe", 6.

⁵⁸⁴ Gazâlî, *Mietü Süâl 'ani'l-İslâm*, 180.

3.4.1.3. Hüküm Vermede Kur'an-Hadis İlişkisi

Gazâlî bir Kur'ân adamıydı. Onun aklı-fikri Kur'ândı. Bu sebeple o, Kur'ân'ı iyice anladıktan sonra bu anlayışın ışığında sünnetin anlaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Bir şey düşündüğü veya yazmak istediğinde metodunun böyle olduğunu şu sözleriyle açıklamıştır: *“Herhangi bir konuda kitap ve sünnetten delil getirmek istediğim zaman, bu hakikatler üzerinde düşünürüm. Kur'ân'ın içerdiği mana ve hedeflerle uyuşan, bizzat Kur'ân'ın manasını veya Kur'ân'ın yörüngesinde dönen diğer manaları onaylayan birçok hadis bulurum.”*⁵⁸⁵

Gazâlî, Kur'ân'ı anlamaktan ve ondan hüküm çıkarmaktan aciz birinin sünnetten hüküm çıkarmasını da reddeder.⁵⁸⁶ Çünkü aslı (Kur'ân'ı) anlamayan fer'î (sünneti) de anlayamaz. Ona göre, sünnetin öğrenilmesini engelleyen bir grup tarafından sünnetin sonu getirilmiştir. Zira bu topluluk Allah'ın kitabı hakkında sağlam bir bilgiye sahip değildirler. Bu sebeple sünneti yanlış anlamışlardır. Böylece dindarlığın terazisinde bozulmalar meydana gelmiştir.⁵⁸⁷ Anlama ve idrak kabiliyeti olmayan kişilerin anlayamadıkları veya Kur'ân'ın açık anlamına ters düşecek şekilde anladıkları bir hadisle İslam dinine zarar vermemek için konuşmamaları gerekir.⁵⁸⁸

Kur'ân'ı bilmeyenin sünneti de anlayamayacağını söyleyen Gazâlî, Kur'ân'ın ruhuna ve metnine yönelik herhangi bir çelişkisi olan hadisin tereddüt etmeksizin batıllığına hükmetmiştir. Ona göre, Kur'ân hakkında bilgileri az, basiretleri kapalı bir grup insanın hadis ilmiyle meşgul olmaları İslam'a zarar vermiştir. İslam öğretileri onların zihinlerinde hiçbir zaman doğru ve net olmayacaktır.⁵⁸⁹ Çünkü sünnet dalgalı bir deniz gibidir. Sözün koşullarını iyice kavrayan fakihten başkası sünneti hakkıyla anlayamaz. Zira Hz. Peygamber, 23 sene insanlarla konuşmaya devam etmiştir. Bu 23 senede durumlar değişmiş, kişiler farklılaşmış ve sorunlar çeşitlenmiştir. Her hadisten kastedilen manayı belirlemek, hadisin söyleniş çerçevesini bilmek fukahânın işidir. Bu işi fukahâyı bırakmak gerekir. Yoksa kelimeleri/manaları değiştirmiş oluruz. Üzücü olan şudur ki, bazı anlayışsız insanlar hadis okuma ve onunla fetva verme işini üstlenmeleri

⁵⁸⁵ Gazâlî, *Leyse Mine'l-İslâm*, 30-31.

⁵⁸⁶ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 141.

⁵⁸⁷ Gazâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 32.

⁵⁸⁸ Gazâlî, *es-Sünnetü'n-Nebeviyye*, 60.

⁵⁸⁹ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 144.

ve bu işi güzel bir şekilde yapamamış olmalarıdır. Bu kişiler günümüzde İslam davetinin yolunda bir ayak bağı olmuşlardır. Bir kısmı İslam'ın düşmana karşı savaş başlatmasını, dine davet yapılmaksızın aniden insanlara saldırma olarak anlamış, bir kısmı her geçen gün daha kötüye gittiğinden dolayı ümmetin geleceğinin yok olmaya doğru sürüklendiğini anlamış, bir kısmı zenginliğin takvanın zıddı; fakirliği de yakînî imanın ve ahiret yolunun yoldaşı olarak anlamış, bir kısmı da kaderi, ilâhî ilmin öne geçmesi sebebiyle bir kişiyi kurtuluş yolundan helak yoluna veya helak yolundan kurtuluş yoluna zorla çevirme olarak anlamıştır.⁵⁹⁰

Bu karışıklığın sebebi, Kur'ân'ın hikmetinden bir birikimi, Arap edebiyatına dair edebî bir zevki, insanın ruhî derinliğine ve beşeri toplumların durumlarına dair bir görüşü olmayanlardır. Aynı şekilde Peygamber'in hayatına, çeyrek asır meydana gelen büyük olay, durum ve üzüntülere dair derinlemesine bir araştırması bulunmayan ve adetle ibadetin arasını ayırmaktan aciz, sıradan insanların sünnetle meşgul olmalarıdır. Onlara göre sünnet, yemeği masada değil de yer sofrasında yemek, dişleri fırçayla değil de misvakla temizlemek, tuvalet ihtiyacı giderildikten sonra tuvalet kâğıdıyla değil de taşla temizlik yapmak, sarığın kuyruğunu ensenin üzerine sarkıtmak, geniş elbiselerden beyaz renklisini tercih etmek ve kadınların yüzlerini peçeyle iyice örtmeleridir. Böylece bedevi adetleri nebevi sünnete dönüşmüştür. Araplar kadınları arka plana atınca kadınların mescitlere gidip gelmeleri, okullarda eğitim görmeleri, sözlü olarak emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münkerde bulunmaları ve askeri cihada katılmaları İslam adına engellenmiştir. Sünneti bilenler bu geleneklerin yanlış olduğunu, kitap ve sünnete ters düşüğünü bilmektedir. Buna rağmen İslam adına konuşan sıradan kişiler, hararetle hakka/doğruya karşı direnmekte ve kendilerinden başkalarını modernistlikle suçlayarak hakaret etmektedir. Yöneticiler, hâkimler, davetçiler ve herhangi bir alanda uzman olanlar ilgilendikleri işle ilgili hadislerin ayrıntılarına ihtiyaç duyar. Sıradan bir şahısa ise 40 hadis yeter ve onun ihtiyacını giderir. Kur'ân'ı bilmeyenin insanlara konuşma yapması ve onların durumları hakkında fetva vermesi caiz değildir.⁵⁹¹ Sünnet, dinde ikinci esastır. Fakat sünnet, sened ve metinlerini iyi bilen kişiye muhtaçtır. Bunları öğrenmeden önce ve öğrendikten sonra kim Kur'ân'ı öğrenirse Kur'ân'ın mana ve maksatlarını anlar.⁵⁹²

⁵⁹⁰ Gazâlî, *Mietü Süâl 'ani'l-İslâm*, 177.

⁵⁹¹ Gazâlî, *Mietü Süâl 'ani'l-İslâm*, 178.

⁵⁹² Gazâlî, *Hâzâ Dînünâ*, (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2001), 213.

Gazâlî, sünnetin Allah'ın kitabından sonra İslam'ın ikinci kaynağı⁵⁹³ ve Kur'ân'ın ameli uygulaması⁵⁹⁴ olduğunu sürekli tekrar etmiştir. O, sünnetin görevi ve delilliği konusunda usulcülerin belirlediği sınırın dışına çıkmamıştır.⁵⁹⁵ Kur'ân ayetlerinin birden çok manaya geldiği yerlerde sünnetin belirleyici olduğunu, mananın anlaşılmasında sünnete müracaat edilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁵⁹⁶ Onun kitapları sünnetten delillerle doludur. Kendisini hadisi yalanlamak ve sünnete saldırmakla suçlayanlara sadece *Huluku'l-Müslim* adlı kitabında binden fazla, yine dört kitabında iki bin ve on kitabında üç bin hadisi delil gösterdiğini söyleyerek cevap vermiştir.⁵⁹⁷

Gazâlî, sünnete dil uzatan ve sünnet hakkında şüphe uyandırmak isteyenlere karşı yazıları ve konuşmalarıyla meydan okumuştur. Onun bazı âhâd hadisleri reddetmesindeki amacı sünneti savunmaktır. Gazâlî'nin reddettiği hadis azdır ve bu hadisler dini konularda bağlayıcı hadisler değildir. Onun bu rivâyetleri reddetmesi Rasûlullah'ın sözünü reddetmesi veya onun sünnetine itiraz etmesi anlamına gelmez. Onun reddetmesi, Peygamberden böyle bir hadis sabit olmadığı veya ona göre reddettiğinden daha sağlam olan (Kur'ân veya hadis) çeliştiği gerekçesiyledir. Bu tutumu Gazâlî'nin değerini düşürmez. Başkaları peygamberden sabit olduğunu değerlendirse de, peygamberden sabit olmadığı gerekçeyle bir kısım hadisleri kabul etmeyen nice âlim vardır.⁵⁹⁸

3.5. Gazâlî'nin Hadislerden Bir Kısımını Red veya Tevil Etmesi

Gazâlî, problemli olarak gördüğü hadisleri reddetmede acele etmez. Bilakis hadisi reddetmek yerine mümkün olduğunda cem etmenin daha evlâ olup sünnetin amel ettirilmesi gerektiğini kabul etmiştir. Kur'ân'ın yanında sünnetle tefsir yapmayı tercih etmiştir.⁵⁹⁹ Ancak deliller arasını cem etmek mümkün olmazsa tereddüt etmeksizin hükmün sadece Kur'ân'a ait olduğunu vurgulamıştır. İnsanların kendi görüşlerini Kur'ân'a hamletmeleri ve Kur'ân'ı kendilerine önder yapmaları gerekirken onu kendilerine uydurmak suretiyle durumların tersine çevrilmesine karşı çıkmıştır.⁶⁰⁰ Ona göre, Kur'ân'ı bilmediklerinden bazı insanların dillerine doladıkları bir kısım rivayetler

⁵⁹³ Gazâlî, *Leyse Mine'l-İslâm*, 34.

⁵⁹⁴ Gazâlî, *Fıkhu's-Sire*, 31.

⁵⁹⁵ Gazâlî, *Leyse Mine'l-İslâm*, 3.

⁵⁹⁶ Gazâlî, *Keyfe Neteamelü ma 'a'l-Kur'ân*, 149.

⁵⁹⁷ Gazâlî, *Hümûm Dâ'îye*, 120-121.

⁵⁹⁸ Kardâvî, *Kemâ 'Araftü*, 153.

⁵⁹⁹ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 149-150.

⁶⁰⁰ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 155-156.

vardır. Eğer onların öncelikle kalpleri ve akılları Kur'an'a bağlı olsaydı bu rivayetleri ağızlarına almazlardı.⁶⁰¹

3.5. Kur'an'a Muhalefet Etmesi Sebebiyle Reddettiği Rivayetlere Örnekler

Gazâlî, tevatürün (Kur'an'ın) ifade ettiği yakîn bilgi ile uyuşmayan âhâd rivayetlerle meşgul olanların âhâd hadisleri önce şekil olarak (rivayet zincirini) sonra da konu olarak (metnini) reddetmesi gerektiğini söylemiştir. Tevatürle uyuşmayan rivayetlerden örnekler vermiş ve bunların reddedilmesi gerektiğini ifade etmiş, âlimlerin bu tür âhâd hadislerle müsamaha ile yaklaşmalarını hoş görmemiştir. Mesela, İbn Abbas'tan (ra): “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا”⁶⁰² ayetinin aslı “حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا” hattâ teste'zinû'dur. Fakat kâtip hata yapıp “حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا” hattâ teste'nisû şeklinde yazdı, yönündeki rivayeti reddetmiştir. Bu ayet mihraplarda ve meydanlarda okunduğu, toplantı ve okullarda tekrar edildiği ve binlerce hafız tarafından ezberlendiği halde İbn Abbas'a (ra) nispet edilerek rivayet edilmesini hurafe olarak değerlendirmiştir. Bu rivayet hakkında kaynak vermeksizin Şeyh Ebû Şehbe'nin: “Bu sözün İbn Abbas'a nispet edilmesi doğru değildir. Şüphesiz bu nispet ateist ve zındıkların komplosudur.”, Ebû Hayyan'ın: “Kim İbn Abbas böyle dedi diye, İbn Abbas'tan rivayet ederse o kişi İslam'ı karalamış ve dini inkâr etmiştir. İbn Abbas, bu sözü söylememiştir”, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144): “İbn Abbas ve Said b. Cübeyr'den rivayet edildiğine göre “حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا” - hattâ teste'zinû” idi, kâtip hata etti rivayetine itibar edilmez.” dediğini⁶⁰³, Kurtubî'nin, bunun İbn Abbas ve Said b. Cübeyr'den rivayet edildiğini söylediğini, daha sonra; “Bunun İbn Abbas ve başkasından geldiği doğru değildir... Mushafların tamamında “حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا” - hattâ teste'nisû” şeklinde yer almaktadır. Mushafta yer alması konusunda Hz. Osman'ın hâkimiyetinde icma oluşmuştur. Bu husus üzerinde karşı görüş bildirmek caiz değildir.”⁶⁰⁴ dediğini nakletmiştir.⁶⁰⁵

Gazâlî'ye göre, üzerinde sahabenin icma ettiği bir lafız hususunda kâtibin hata ettiğini ve yanlış olduğunu söylemek ve bunu İbn Abbas'a nispet etmek doğru olmayan bir sözdür. Zira Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Ona önünden de ardından da bâtil

⁶⁰¹ Gazâlî, *Hâzâ Dînunâ*, 208.

⁶⁰² (Kur'an-ı Kerim, Nûr, 24/27).

⁶⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 725.

⁶⁰⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 15: 189.

⁶⁰⁵ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 39-40.

gelemez. O, hikmet sahibi, çok övülen Allah'tan indirilmiştir.”⁶⁰⁶ Bu haberi İbn Abbas'tan İbn Cerir rivayet etmiştir. İsnadında tedlîs ve zayıflık vardır. Yine bu haberi Hâkim de rivayet etmiş ve doğrulamıştır. Hâkim'in doğrulamasını hadis imamı kabul etmemiştir. Zehebî, Hâkim'in *el-Müstedrek* adlı kitabına koyduğu yüze yakın uydurma hadisi tespit etmiştir. Bu yüze yakın uydurma hadis dışında, Hâkim'in kitabında birçok zayıf hadis vardır.⁶⁰⁷

Gazâlî'ye göre, bu tür âhâd rivayetler karşısında yapılması gereken, işin başında bundan uzak durmak ve nerede söylenirse söylensin kesin bir şekilde reddetmektir. Ancak Süyûtî *el-itkân* adlı kitabında Kur'ân'ın yedi harf üzere indiği konusunun başında: “*Ebû Davut, Ubeyy b. Ka'b'dan rivayet ettiğine göre; azap ayetini rahmet ayetine, rahmet ayetini de azap ayetine çevirmediğin sürece, semî'an, 'alîmen, 'azîzen, hakîmen diyebilirsin.*”⁶⁰⁸ dediğini nakletmektedir. Gazâlî, bu rivayetin hadis ilmi kurallarına göre öncelikle rivayet, sonra da içerik (metin) bakımından reddedilmesi gerekirken yazarların âhâd rivayetlere hoşgörü ile baktıklarını ifade ederek onları eleştirmiştir. Gazâlî, Ahmed b. Hanbel'in Ebû Hureyre'den rivayet ettiği bir hadiste, “*Kur'ân yedi harf üzere inmiştir. Bunlar: Alimen, Hakîmen, Ğafûran, Rahîmen'dir(!)*”⁶⁰⁹, Ömer'den gelen bir hadise binaen, “*mağfireti azaba, azabı mağfirete çevirmediği sürece Kur'ân'ın (okumanın) tamamı doğrudur ve bu hadislerin senedleri de çok sağlamdır*”⁶¹⁰ dediğini nakletmiştir. Ancak bu sözlerin tamamının reddedilmesi gerektiğini, rivayetlerin senedlerinin çok sağlam olarak nitelenmesinin, doğru bile olsa, bu hadislerin sahih olduklarını göstermeyeceğini söylemiştir.⁶¹¹ Zira ona göre, sahih hadiste, her ne kadar senedi sağlam da olsa metnin, şazlık ve illetten uzak olması şartı koşulur. Bu rivayetler ise kesin olan rivayetle çelişen metinler içermektedir. O halde bu rivayetleri dinlememek, yazmamak ve kültürel tarihimizi bu büyük hatadan temizlemek gerekir. Fakat âlimlerimiz, bu rivayetleri araştırmadan hemen almışlardır. Sonra bazen te'viliyle bazen de hurâfe saymakla uğraşmışlardır. Bu rivayetlerin yayılmasına müsamaha göstermek, misyoner ve müsteşrik örgütlerinin eline tartışma ve iftira kozu vermiştir.⁶¹² Hâlbuki bugün insanlar

⁶⁰⁶ (Kur'an-ı Kerim, Fussilet, 41/42).

⁶⁰⁷ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 40.

⁶⁰⁸ Ebû Dâvud, *Ünzile'l-Kur'ân alâ Seb'ati Ahruf*, 22.

⁶⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, *Sünen*, 14: 120.

⁶¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Sünen*, 26: 285.

⁶¹¹ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 40.

⁶¹² Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 41.

Kur'ân'ı Cebrail'in peygambere indirdiği şekliyle okumaktadırlar. Ne harfinde ne de kelimelerinde hiçbir değişiklik olmamıştır. O, “14 asırdan beri şu üç şeyde hiçbir değişiklik olmamıştır; Güneş aynı Güneş, Ay aynı Ay ve Kur'ân aynı Kur'ân'dır.”⁶¹³ diyerek Kur'ân'ın Allah tarafından korunduğu ve dünya var olduğu sürece Kur'ân'ın da hiçbir değişikliğe uğramadan var olacağına işaret etmiştir.

Gazâlî, Sahihayn'de Hz. Peygamberden rivayet edilen, “Eğer Havva olmasaydı kadınlar kocalarına asla ihânet etmezlerdi”⁶¹⁴ hadisini Kur'ân'a muhalefet etmesi sebebiyle reddetmiştir. Havva'nın Âdem'i yoldan çıkardığı, Adem'in ilâhî uyarıyı unutmada İblis'e yardımcı olduğu ve onun kararlılığını zayıflattığına dair rivayetlerin Tevrat'ın uydurmalarından olduğunu belirtmiştir. Çünkü Kur'ân'da açıkça Âdem'in (as) Rabbinin emrine isyan ettiği bildirilmiştir.⁶¹⁵

Aynı şekilde Gazâlî, bazı hadisçilerin sahih olarak gördükleri “Sığır eti hastalıktır”⁶¹⁶ rivayetini reddetmiştir. Her ne kadar hadisin senedi olsa da Kur'ân'ı bilen bir kişinin yanında hadisin herhangi bir değerinin olmadığını söylemiştir. Çünkü sığır etinin helal olduğu konusunda Kur'ân'da sarîh ayet vardır. Allah Teâlâ kitabında iki yerde “sığır etini” mubah kıldığını ve insanlara nimet olarak verdiğini bildirmiştir: “Yine (erkek ve dişi olarak) deveden iki, sığırdan da iki. De ki: “İki erkeği mi haram kıldı, iki dişi mi? Yoksa iki dişinin rahimlerinde bulunan (yavru)ları mı? Yoksa Allah size bunları haram ettiğinde orada hazır mı idiniz!?” İnsanları bilgisizce saptırmak için Allah'a karşı yalan uyduran kimseden daha zalim kimdir?”⁶¹⁷ ve “Kurbanlık büyük baş hayvanları da sizin için Allah'ın dininin nişanelerinden kıldık. Sizin için onlarda hayır vardır. Onlar saf saf sıralanmış dururken (kurban edeceğinizde) üzerlerine Allah'ın adını anın. Yanları üzerlerine düşüp canları çıkınca onlardan siz de yiyin, istemeyen fakire de istemek zorunda kalan fakire de yedin.”⁶¹⁸ Ayette geçen “ve'l-büdne” deve, inek ve manda manasındadır. O halde Allah'ın helal kıldığı ve kullarına nimet olarak verdiği şeyi sünnet haram kılamaz.⁶¹⁹

⁶¹³ Gazâlî, *Mietü Suâl*, 171.

⁶¹⁴ Müslim, “Radâ”, 62-63.

⁶¹⁵ Gazâlî, *es-Sünnetü'n-Nebeviyye*, 202-203.

⁶¹⁶ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 25: 42.

⁶¹⁷ (Kur'an-ı Kerim, En'âm, 6/144).

⁶¹⁸ (Kur'an-ı Kerim, Hac, 22/36).

⁶¹⁹ Gazâlî, *es-Sünnetü'n-Nebeviyye*, 20-21.

Zekeriya Güler, Gazâlî'nin “İnek eti hastalıktır” hadisini reddetmesine karşı çıkmıştır. Söz konusu hadise ilişkin el-Halîmî (ö. 403/1012), ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) ve es-Sehâvî (ö. 902/1496) gibi âlimlerin verdikleri bilgilerden kuraklığın hüküm sürdüğü bir mevsimde, Hicaz bölgesinde cılızlaşan ve bulaşıcı hastalık taşıma ihtimal dâhilinde olan inek etlerinin geçici olarak yasaklandığının anlaşıldığını nakletmiştir. Bu sebeple, olağanüstü ortam ve şartlarda vârid olan ve bir tür karantinayı çağrıştıran bu haberin, iddia edildiği gibi Kur'an'a aykırı olmadığını, aksine koruyucu hekimlik açısından bir değer ifade ettiğini bildirmiştir.⁶²⁰

Tefsircilerin bir kısmı, avam arasında yaygın olarak kutlanan ve Allah Teâlâ'nın “Biz onu mübarek bir gecede indirdik.”⁶²¹ sözündeki mübarek gecenin Şaban ayının yarısındaki gece (Berat Kandili) olduğu görüşündedir.⁶²² Sonra ayette zikredilen, büyük işlerin farkının nasıllığını açıklayan birkaç hadis zikretmişlerdir. İbn Cerîr, İbn Münzir ve Ebû Hâtem, Muhammed b. Sûgah yoluyla İkrime'den “her hikmetli iş o gecede ayırt edilir.”⁶²³ ayeti hakkında “Şaban ayının yarısındaki gece senenin işleri programlanır, doğacaklar, ölecekler ve hacı olacaklar yazılır. Bu yazılanlar artmaz ve eksilmez.”⁶²⁴ rivayetini nakletmişlerdir. İbn Zenceviye ve ed-Deylemî, Ebû Hureyre'den Rasûlullahın “Eceller Şaban'dan Şaban'a kesinleşir. Hatta bir adam evlenir, çocuğu olur ve onun ismi ölümler arasında bulunur.”⁶²⁵ dediğini rivayet etmişlerdir. Ebû Ya'lâ, Aîşe'den (r. anhâ); “Peygamber Şaban'ın tamamında oruç tutardı. Bunu ben Rasûlullah'a sordum. Peygamber de ‘bu sene ölecek her nefis bu ayda yazılır. Ben de ecelimin oruçlu iken gelmesini istiyorum’, dedi”⁶²⁶ rivayetini nakletmiştir.

Gazâlî “Biz onu mübarek bir gecede indirdik.”⁶²⁷ ayeti hakkında serdedilen rivayetleri zikrettikten sonra konu hakkında kendi görüşünü açıklar. Ona göre, doğru olan ve Kur'an'ın onayladığı mübarek gece, “Kadir Gecesi”dir. Daha sonra Kur'an'dan uzak yapılan açıklama ve rivayetleri eleştirmiştir. İbn Kesir'in: “Mübarek gece Kadir

⁶²⁰ Zekeriya Güler, “Muhammed el-Gazzâlî ile -Mülakat ve mülâhazat”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 3/1 (2005):163.

⁶²¹ (Kur'an-ı Kerim, Duhân, 44/3).

⁶²² Gazâlî, *Hâzâ Dînünâ*, 208.

⁶²³ (Kur'an-ı Kerim, Duhân, 44/4).

⁶²⁴ Taberî, *Tefsiru't-Taberî*, 21: 9.

⁶²⁵ Taberî, *Tefsiru't-Taberî*, 13: 109.

⁶²⁶ Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâ'id*, 3: 440.

⁶²⁷ (Kur'an-ı Kerim, Duhân, 44/3).

Gecesi'dir. Kim mübarek gece, Şaban ayının yarısının gecesidir derse hedeften uzaklaşmıştır. Çünkü Kur'an'ın belirttiğine göre, mübarek gece Ramazan ayındadır. Kur'an onun Şevval veya Şaban ayı olduğunu değil Ramazan ayı olduğunu açıklamaktadır. Ramazan ayı Kur'an'ın indiği aydır."⁶²⁸ dediğini nakletmiştir. Ancak İbn Kesir'in şiddetle ve apaçık yalan olarak nitelemek yerine bu uydurma rivayetleri reddederken korkarak reddettiğini bildirmiş ve onun bu tutumunu garipsediğini bildirmiştir. Diğer âlimleri de aynı şekilde eleştirmiş, onlar hakkında da "*İnsanlardan bazıları Kur'an'la çelişen bu hadisleri hangi yüzle rivayet etmektedir. Bu hadislerin halkın dilinde dolaşmasına hangi akılla müsamaha gösterilmektedir.*" demiştir.⁶²⁹

Taberânî'nin "*Ben dünyayı imar etmek için değil tahrip etmek/yıkma için gönderildim*"⁶³⁰ rivayeti toplumumuzda yayılırsa nice maddi ve manevi yıkıcı hadiseler meydana geleceğini söyleyen Gazâlî'ye göre, müminin dünya ile olan ilişkisi bu şekilde helak edici mihver üzere olamaz. Kur'an'ı anlayan bir kişinin gayesi dünyayı helak etmek olamaz. Hâlbuki Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "*Andolsun, size yeryüzünde imkân ve iktidar verdik. Sizin için orada birçok geçim imkânları da yarattık.*"⁶³¹ Fakat bu tür boş söz, atıl durumdaki boş kişilerin bir araya gelmesi için odak noktası olmuştur. Bu kişiler geçim için mücadele ve yeryüzünü imar etmekten, iman konularını dört bir köşeye ulaştırmaktan uzak durmayı tercih etmişlerdir. Bunun neticesinde ümmetin başına birçok felaket gelmiştir.⁶³²

Erkeğin kadınla olan ilişkilerinde birçok yanlış hüküm yaygınlaşmıştır. Birçok sahih hükümler de hafife alınmıştır. Kadının tesettürü konusunda Mevdûdî, kadınları baskı altına alan bir kitap yazmıştır. Orada peçenin değeri konusunda mübalağa yaparak onu din kabul etmiş, en yakınlarının bile kadının ziynetini görmesini reddetmiştir.⁶³³ Mevdûdî delil olarak Taberânî'nin Hz.Aişe'den (ra) naklettiği şu rivayeti zikretmiştir; "*H. Aişe dedi ki; Kardeşim Abdullah b. et-Tufeyl'in kızı süslenmiş bir halde bana gelmişti. H. Peygamber de eve geldi ve yüzünü çevirdi. Ben; "o, benim yeğenimdir ya Rasulellah" dedim. Peygamber (sav.) "kadın hayız olunca, yüzü ve şundan fazlası hariç*

⁶²⁸ İbn-i Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 12: 334.

⁶²⁹ Gazâlî, *Hâzâ Dînunâ*, 209.

⁶³⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 22: 301; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâ'id*, 5: 380.

⁶³¹ (Kur'an-ı Kerim, A'râf, 7/10).

⁶³² Gazâlî, *Hâzâ Dînunâ*, 210.

⁶³³ Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *el-Hicab* (Dimeşk: Dâru'l-Fikir, 1964), 300-311.

hiçbir yerinin görülmesi helal olmaz, buyurdu. Hz. Peygamber kendi kolundan tutarak, bu tuttuğu yerle avucunun arasında bir tutam yer bıraktı. (yani avucundan sonraki bir tutam yeri gösterdi).”⁶³⁴ Gazâlî’nin bildirdiğine göre, Nâsiruddin el-Elbânî (1914-1999) bu sözü incelemiş ve hadisin sened yönüyle zayıf olduğuna hükmetmiştir. Sonra Kur’ân’a göre, kadının görünmeyen ziynetini yeğenlerinin görebileceğine işaret etmiştir. O halde hadis diye rivayet edilen bu söz batıldır. Eğer işin başında Kur’ân’ın emirleri getirilseydi, hadisin senedi ve zayıflığını tartışmaya gerek kalmazdı. Hadisin metninin Kur’ân’a muhalif olması onu şiddetli bir şekilde reddetmemiz için yeterlidir.⁶³⁵ Çünkü hadis Kur’ân’daki Allah’ın şu sözüne muhaliftir; “(Yüz ve el gibi) görünen kısımlar müstesna, zînet (yer)lerini göstermesinler. Başörtülerini ta yakalarının üzerine kadar salsınlar. Zinetlerini, kocalarından yahut babalarından yahut kocalarının babalarından yahut oğullarından yahut üvey oğullarından yahut erkek kardeşlerinden yahut erkek kardeşlerinin oğullarından yahut kız kardeşlerinin oğullarından yahut müslüman kadınlardan yahut sahip oldukları kölelerden yahut erkekliği kalmamış hizmetçilerden yahut da henüz kadınların mahrem yerlerine vakıf olmayan erkek çocuklardan başkalarına göstermesinler.”⁶³⁶

Gazâlî, Ahmed b. Hanbel’in naklettiği şu rivayeti de reddetmiştir: “Yalnızca Allah’a ibadet edilsin diye kıyamete kadar savaşmak için (kılıçla) gönderildim. Benim geçimim mızrağımın gölgesi altında kılındı.”⁶³⁷ Çünkü kılıç aşırı gidenleri yola getirmek ve azgınları zapt etmede bir rahmet olabilir. Ancak kendisinin bu hadisten “(Ey Muhammed!) Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.”⁶³⁸ ayetini okuduğunda kişinin gönlünde güzel ve zarif olarak beliren görüntüyü alamadığını bildirir. Gazâlî’ye göre, yukarıda zikredilen “ben kılıçla gönderildim” hadisi, hiçbir fâkihin söylemediği hükümleri çağrıştırmaktadır. Çünkü tevhidi cihad için bir amaç kılmak, bütün insanlar Müslüman oluncaya kadar savaşın hiç durmayacağı anlamına gelir ki bu yanlış bir mana ve İslam emirlerinde onaylanmayan bir hükümdür.⁶³⁹ Hatta Ehl-i kitapla olan muameleler konusunda Kur’ân’ın açık nassına muhaliftir. Ehl-i kitaptan aşırı gidenler ne kadar inkâr

⁶³⁴ Taberi, *Tefsiru’t-Taberî*, 17: 260.

⁶³⁵ Gazâlî, *Hâzâ Dînunâ*, 210.

⁶³⁶ (Kur’an-ı Kerim, Nûr, 24/31).

⁶³⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4: 123.

⁶³⁸ (Kur’an-ı Kerim, Enbiyâ, 21/107).

⁶³⁹ Gazâlî, *Hâzâ Dînunâ*, 211.

etse, eziyet etse ve sapıtsa da onlar yenildikten sonra inançlarında kalmakla birlikte aleyhlerine bir takım maddi vergiler koymakla yetinilir. Ehl-i kitap haricindeki diğer gruplara da aynı muamele yapılır. Ömer b. Hattab'ın (ra) Rasûlüllah'ın emrini yerine getirmek için Mecûsîlere karşı siyaseti buydu. Arap yarımadasında bulunan putperestlere gelince, onlara karşı yaklaşık yirmi sene “*Sizin dininiz size benim dinim bana*”⁶⁴⁰ kaidesi üzere davranıldı. Hatta İslam dinini beğenmediklerinde irtidad (İslam dininden çıkma) hakkı verildi. Bu esneklik şiddeti arttırınca kendilerine hayat hakkı tanıyan dine ihanet etmek için fırsat gözetledikleri ortaya çıktı. Bunun üzerine onlardan tevbe etmeyenlerin boynunu vurmakla ilgili “Berâe sûresi” indi. Savaşın serbest bırakılması birkaç ayı geçmeyen sınırlı bir süre kinleri tedavi edilmesi zor olan ve düşmanlıkları sebebiyle ateşkesi reddeden belli topluma karşı olmuştur. Durum böyleyken, kılıç nasıl peygamberliğin bir sembolü olabilir? Kur'an'ın ruhuna ve metnine muhalif olan kendiliğinden batıl olur.⁶⁴¹

Zannî delil her ne zaman katî delile muhalif olursa mutlak olarak onun değeri düşer. Nitekim Buharî ve diğer hadisçilerin Ebû Hureyre'den rivayet ettikleri hadiste Ebû Hureyre (ra) demiştir ki; “*Allah Rasulü elimi tuttu ve şöyle buyurdu: “Allah, toprağı Cumartesi yarattı. O toprakta da dağları Pazar günü yarattı. Ağaçları ise orada pazartesi günü yarattı. Hoşa gitmeyen şeyleri Salı günü yarattı. Nuru da Çarşamba günü yarattı. Hayvanları orada Perşembe günü yaydı. Âdem (as)’ı ise Cuma günü ikindiden sonra Cuma’nın son saatinde ikindi ile akşam arasında son mahlûk olarak yarattı.*”⁶⁴² Hadisçiler Sahih-i Müslim’de bulunmasına rağmen Allah’ın gökleri, yeri ve bunların arasında bulunan şeyleri yedi günde değil de altı günde yarattığına dair Kur'an’da bulunan bilgiye muhalif olmasından dolayı bu hadise önem vermemişlerdir. Hadisçiler: “*Bu hadisi Ebû Hureyre Ka’bü’l-Ahbâr’dan rivayet etmiştir. Allah Rasulü’nün sözü olması mümkün değildir. Çünkü onun sözü Kur'an’la çelişmez. Bilakis Kur'an’ın açıklayıcısı ve ayetlerinin tefsiri olur*”, demişlerdir.⁶⁴³

Hadis, Allah’ın kitabıyla asla çelişmez. Eğer aralarında bir tenâkuz var gibi görünüyorsa bu hadisin yanlış anlaşılmasındandır. Hadisin gerçek yapısından değildir.

⁶⁴⁰ (Kur'an-ı Kerim, Kâfirûn, 109/6).

⁶⁴¹ Gazâlî, *Hâzâ Dînunâ*, 212.

⁶⁴² Müslim, “Sıfatü'l-Kıyâme”, 27.

⁶⁴³ Gazâlî, *Hâzâ Dînunâ*, 212-213.

Mesela: "Hz. Peygamber (sav), hiç kimse ameliyle Cennete giremeyecek, buyurdu. Sen de mi, Yâ Resûlallah!?dediler. Hz. Peygamber (sav): Evet ben de. Ancak Allah beni lütuf ve rahmetiyle kuşatmıştır... buyurdu"⁶⁴⁴ rivayeti sebebiyle gaflet ehli "cennet insanların amelsiz olarak girecekleri yerdir, amel cennete girme sebebi değildir." anlayışını yaygınlaştırmıştır. Bu Allah ve Rasulü hakkında söylenmiş en büyük yalandır. Çünkü bu hadis, Kur'ân'ın amelin cennete giriş sebebi ve cennete girmek için amelin gerekli olduğunu bildiren En'âm 127, A'râf 43, Nahl, 32 Zuhuruf, 72; Ahkâf 13 ve 14. ayetlerine ve başka birçok ayete ters düşmektedir.

Gazâlî bu rivayetin uydurma veya zayıflığı üzerinde durmamış, bilakis zikredilen hadisin yanlış anlaşıldığını ve yanlış anlatıldığını vurgulamıştır. Zira ona göre, "Hiç kimse ameliyle Cennet'e giremeyecek" hadisiyle Rasûlullah, "Amelle büyüklenmekten sakının. Bir amel yapıp da Allah'ın huzurunda durarak; 'senin hakkını eda ettim, senin benden hiçbir alacağın kalmadı, artık bundan sonra senin yanında bana ait bir Cennet vardır!!" denmesinden sakınılmasını istemektedir.⁶⁴⁵ Hadisin amacı, kibri tamamen yok etmektir. Amel, cennete girmek için gereklidir ancak cennet için gerçek bir bedel değildir.⁶⁴⁶ Öncelikle kişinin Rabbinin rızasını kazanacağı ve rahmetini hak edeceği amelinin olması gerekir. Cennet tembel ve ahlaksız rezillerin yeri değildir. Kabul olunan amel, tevazuyla Allah için yapılan ibadettir. Kim cennet için istenen ameli yaptığını hesap ederek kibirli bir şekilde amel işler ve bu ameliyle cenneti kazandığını ve girmek için cennetin anahtarlarını Allah'ın kendisine teslim etmesi gerektiğini düşünüyorsa bu aldanmış kibirliden hiçbir şey kabul edilmez. Ancak kim tevazu, huşu ve Allah'a layıkıyla kulluk edemediği şuuruyla gelirse o kişi cennete girer.⁶⁴⁷

Gazâlî, hadislerin metin veya senedinin sıhhatinden önce Kur'ân'a muhalif olup olmadığına bakmıştır. Mesela, Hz. Peygamber'in doğumu (Mevlid Kandili) münasebetiyle gerçekleştirilen bir programda selefi olduğunu iddia eden bir hatip, Hz. Peygamber'in babasının cehennemlik olduğuna dair bir rivayeti zikretmiştir. Bunun üzerine Gazâlî hatibe tepki göstererek oradaki insanlara bu rivayetin "Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz."⁶⁴⁸ ayetine muhalif olduğunu söylemiştir. Yine

⁶⁴⁴ Buhârî, "Merdâ", 19.

⁶⁴⁵ Buhârî, "Rikâk", 18.

⁶⁴⁶ Gazâlî, *Hutabu's-Şeyh el-Gazâlî*, 2: 360-361.

⁶⁴⁷ Gazâlî, *Mietü Süâl 'ani'l-İslâm*, 177.

⁶⁴⁸ (Kur'an-ı Kerim, İsrâ, 17/15).

rivayetin Kur'ân'ın hükmüne muhalif olduğunu anlatmaya devam ederek ayetten deliller getirmiştir. Zira Hz. Peygamber ve arkadaşlarının tamamı, babalarına peygamber gönderilmemiş bir nesil olduğu sabittir. Çünkü ayetlerde: “*Kur'ân, ataları uyarılmamış, bu yüzden de gaflet içinde olan bir kavmi uyarman için mutlak güç sahibi, çok merhametli Allah tarafından indirilmiştir.*”⁶⁴⁹, “*(Kur'ân) kendilerine senden önce hiçbir uyarıcı gelmemiş olan bir kavmi uyarman için, doğru yolu bulsunlar diye Rabbin tarafından indirilmiş gerçektir.*”⁶⁵⁰ buyurulmaktadır. Bu ayetlerden anlaşıldığına göre, Hz. Peygamber'in babası Abdullah ve onun gibiler azap olunmayacak, cehenneme girmeyecektir. Hadisin sıhhatini yaralayan Kur'ân'a muhalefet, hadisi reddetmek için yeterli bir nedendir. Âlimler, daha sıhhatli ve sağlam olana muhalefet ettiği zaman hadisin metnini reddetmişlerdir.⁶⁵¹

Gazâlî, bu kadar zayıf rivayetler konusunda, müsned yazarlarının daha sonra uydurmaları ayıklamak üzere ilk önce söylenen her şeyi müsvedde halinde toplayıp çalışmalarını tamamlayamadan öldüklerinden şüphelendiğini söylemektedir.⁶⁵²

3.6. Kur'ân ve Sünnet Arasındaki Temel Farklar

Gazâlî, İslam'ın kaynaklarını incelerken, hükümler çıkarırken ve hakikatlerini ortaya koyarken Kur'ân ve sünnet arasında dikkat edilmesi ve göz önünde bulundurulması gereken farkların varlığını vurgular. Bu farklılıklar; kaynakların öncelik sıralaması, sübûtu ve delil olması bakımından gücü ve hitabın özelliğiyle ilgilidir. Gazâlî'ye göre, İslâmî değerlerin yanlış anlaşılmasını ortadan kaldırmak için vurgulanması gereken en önemli farklar şunlardır:

3.6.1. Öncelik Sıralamasında Farklılık

Daha önce de zikredildiği üzere Kur'ân, birinci kaynaktır. O, İslam öğretilerinin temelidir, yücedir, hiçbir şey ondan daha yüce değildir. Kur'ân'dan sonra sünnet gelir. Kur'ân asıl, sünnet Kur'ân'ın fer'idir. Çünkü sünnet Kur'ân'ın manalarının doğru ve iyice anlaşılmasının bir ürünüdür. Bu sıralamaya uymamak ya Kur'ân'ın manalarına önem vermeyip sünneti Kur'ân'dan ayrı anlamak ya da Kur'ân'ın manalarıyla çelişen

⁶⁴⁹ (Kur'an-ı Kerim, Yasin, 36/6).

⁶⁵⁰ (Kur'an-ı Kerim, Secde, 32/3).

⁶⁵¹ Gazâlî, *Dustûru'l-Vahdeti's-Sekâfiyye Beyne'l-Müslimîn*, 25.

⁶⁵² Gazâlî, *Dustûru'l-Vahdeti's-Sekâfiyye Beyne'l-Müslimîn*, 147.

rivayetlere sarılmaktır. Bu tutum, İslam'ın öğretilerini bozmaya götüren tehlikeli ve üzücü bir durumdur.⁶⁵³

3.6.2. Subûtta Farklılık

Kur'an'ın tamamı subutu kesin bir metotla yani tevatürle naklolunmuştur. Sünnette ise hükmü Kur'an gibi mütevâtir olanı azdır. Çoğunluğu âhâd haberdur.⁶⁵⁴ Kur'an'ın sübûtunun kuvveti, onu tartışmasız bir şekilde dinin kaynaklarına hâkim kılmıştır.⁶⁵⁵

Kur'an'ın tamamında bir harf ne eksilmekte ne de artmaktadır. Sünnete gelince onun tedvini daha sonra olmuş ve sünnet olmayan şeyler de ona karışmıştır. Bize kadar gelen hadislerin tamamı için kesin olarak Rasûlullah'ın söylediğinin aynısıdır ve râvîler Peygamberin sözünden hiçbir şeyi eksiltmeden tamamını zikretmişlerdir diye kat'î sayabileceğimiz bir dereceye ulaşmamıştır.⁶⁵⁶

Mekânsal ve zamansal uzunluk sebebiyle Kur'an ve Sünnet arasında manevi fark bulunmaktadır. Çünkü Kur'an'ın sonsuzluğu garanti altına alınmıştır. Allah Teâlâ: “Şüphesiz o zikri (Kur'an'ı) biz indirdik biz! Onun koruyucusu da elbette biziz”⁶⁵⁷ ayetiyle Kur'an'ın bâkî kalmasını takdir etmiştir. İnşinden bugünün insanına kadar Kur'an'dan hiçbir ayet yok olmamış, hayat son bulup beşer Allah'a dönene kadar da yok olmayacaktır. İnsanoğlunun hiçbir cümlesi vahyin işaret ettiği şeye bir ayet olarak karışmamıştır. Onda ne bir eksilme ne bir artma ne de bir tahrif olmuştur. Günümüzde dinlediğimiz Kur'an, onu gökten indiren meleğin sesinin uzantısıdır. Bizim kulağımıza gelen yankısı ile sahabenin kulağına gelen yankısı tıpatıp aynıdır. Rasulün sözlerini ise Müslüman âlimler koruma altına almışlar, yabancı şeylerden korumuşlar, maharetli sarrafların gerçek ve sahte parayı inceledikleri gibi incelemişlerdir.⁶⁵⁸ Müslümanlar arasında Allah Rasulünün sözünü kabul konusunda herhangi bir farklı görüş yoktur. Sübûtunun bulunması veya bulunmaması konusunda ihtilaf vardır. Bu konuda Ebû Hanife: “Benim peygamber adına Kur'an'ın hilafına konuşan bir adamı reddetmem; Peygamberi reddetmek, onu yalanlamak anlamına gelmez. Fakat Allah resulü adına

⁶⁵³ Gazâlî, *Hâzâ Dînünâ*, 208.

⁶⁵⁴ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'an*, 142.

⁶⁵⁵ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'an*, 143.

⁶⁵⁶ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'an*, 143.

⁶⁵⁷ (Kur'an-ı Kerim, Hicr, 15/9).

⁶⁵⁸ Gazâlî, *Min Makâlâtî'sh-Şeyh el-Gazâlî*, 4: 218.

yanlış konuşanı reddetmek; o kişiyi itham etmektir. Allah'ın Peygamberini değil.”⁶⁵⁹ demiştir.⁶⁶⁰

Kur'ân Allah katından inişinden günümüze kadar ilk harfinden son harfine kadar korunmuştur. Onun nesilden nesile geçmesi tevatür yoluyla gerçekleşmiştir. Tevatür ise şek ve şüpheden uzaktır. Çünkü tevatür, aklen yalan üzere bir araya gelmeleri imkânsız olan bir topluluk tarafından nakledilen haberdur.⁶⁶¹ Tarih, müslümanların Muhammed'in (sav) söz, fiil ve takrirlerine ait mirasına yaptıkları gibi hiçbir toplumun peygamberlerinin eserlerine bu kadar önem vererek araştırdığını, incelediğini, kabul etmek için çok ince ilmi kurallar koyduğunu anlatmamıştır. Hiçbir dinde ve mezhepte sened ve rivayet edilenlere ait bu müthiş ölçü yoktur. Namazın kılınışı gibi bizzat Kur'ân'ın sübûtundan aşağı olmayan mütevâtir sünnet vardır. Bir de manen mütevâtir olan sünnet vardır. Yani çeşitli olaylarla ilgili nakiller, bize farklı lafızlarla ulaşabilir fakat hepsi ortak bir manada buluşur.⁶⁶²

3.6.3. Delaletin Kuvveti Konusunda Farklılık

Görünüşte aralarında bir çelişki bulunması halinde Kur'ân'ın yakın ve zahir delaletleri âhâd haberlerden daha evladır. Sünnetin Kur'ân'ın gerisinde yürümesi gerekir. Zira Kur'ân'ın delaletleri, sünnetin delaletlerine hâkimdir. Sünnet Kur'ân'dan ayrı olamaz.⁶⁶³ Kanunların anayasaya aykırı olamayacağı gibi sünnetinde Kur'ânî emirlerin bağlamının dışında anlaşılması ve onun alanının dışına çıkması uygun olmaz.

3.6.4. Umumî ve Husûsîlik Farkı

Kur'ân'ın hitabı, her zaman bütün insanları kapsayan genel bir sözdür. Sünnetin konumu ise Kur'ân'ı açıklamaktır. Yani hadislerin birçoğu sınırlı bir zaman, belli şartlar veya şahıslar için söylenmiş olabilir. Allah Rasûlü İslamı açıklamış, kendi günlerinde uygulamış ve 23 sene ümmeti İslamiyetle yönetmiştir. Önemli olan, Rasûlullah'ın bu 23 senelik dönemde ne konuştuğunu bilmek değil ne zaman ve kime konuştuğunu bilmektir. Zira bu şartlar sünnetin doğru anlaşılmasına yardımcı olur.⁶⁶⁴ Rasûlullah'ın aynı soruya

⁶⁵⁹ Mustafa Öz, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, el-Âlim ve'l-Müteallim* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 24.

⁶⁶⁰ Gazâlî, *Min Makâlâtî's-Şeyh el-Gazâlî*, 4: 219.

⁶⁶¹ Gazâlî, *Min Makâlâtî's-Şeyh el-Gazâlî*, 1: 117.

⁶⁶² Gazâlî, *Min Makâlâtî's-Şeyh el-Gazâlî*, 1: 118.

⁶⁶³ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 143.

⁶⁶⁴ Gazâlî, *Leyse Mine'l-İslâm*, 29.

bazen farklı farklı cevap vermesi bunu açıklamaktadır. Zira onun sözleri, muhatapların durumlarına göre verdiği cevapları da içermektedir. O, ibadet ve edeplere dair muhataplarının yaşamlarına en uygun ve ihtiyaçlarına daha fazla cevap veren şeyleri söylemiştir. Hz. Aişe ve Ömer b. Hattab'ın Ebû Hureyre'yi hadisin söyleniş sebeplerini ve hikâyesini, muhatapların durumlarını anlatmaya dikkat etmeden hadis rivayet etmesini yasaklamaları buna delalet etmektedir. Zira bu vb. şeyler hadisin doğru anlaşılmasına ve konumunu tayin etmeye yardımcı olan amillerdir.⁶⁶⁵

Hitabın yapısı yönüyle kitap ve sünnet arasında fark bulunmaktadır. Gazâlî bunu şöyle bir örnekle açıklar: Geniş bir alanda yayılmasını arzulayarak ve genel bir nitelirmede bulunarak söylenen söz, bir kişiye söylenen sözden farklıdır. Zira kişi kendisine söylenen şeyi kendisine de saklayabilir, başkasına da söyleyebilir. Belki de bu söylenenleri bilenlerin sayısı parmakların sayısını geçmeyecektir.⁶⁶⁶

Kur'ân hitabının yapısı, olayların ayrıntılarından farklı olarak genel ve sonsuzdur. Sünnet ise özel şartlar içerisinde bir kişiye veya topluluğa ait bir nasihat olabilir. Belli bir dönemde hikmet gereği yönetimle alakalı olabilir. Herkesi içine almayacak şekilde özel bir direktif olabilir. Bu sebeple hadisleri doğru anlayabilmek için sünnetin delaletlerinin Kur'ân'ın muhakemesinden geçmesi gerekir. Öncelikle Kur'ân'ın hidâyetlerini /rehberliklerini kavradıktan ve metodunu ortaya çıkardıktan sonra hadisleri Kur'ân'ın ışığında anlamak gerekir. Sünnet tafsilatlıdır. Bu sebeple sünnetin araştırılmasında ihtiyatlı olmak gerekir.”⁶⁶⁷

3.7. Hadisin Ayeti Neshi

Gazâlî, zannı galip ifade etmesi ve kesin bilgi ifade etmemesinden dolayı âhâd hadislerinin Kur'ân âyetlerini nesh etmesini kabul etmez.⁶⁶⁸ Sübût bakımından Kur'ân en sağlam mütevâtirdir. Aşağı olanın (âhâd hadis) yukarıda olanı (Kur'ân'ı), başka bir ifade ile sübûtu zannî olanın sübûtu kat'î olanı nesh etmesi mümkün değildir. Hatta Gazâlî, âhâd hadis haricindeki diğer sünnetlerin de Kur'ân'ın hükümlerini nesh edemeyeceği

⁶⁶⁵ Gazâlî, *Leyse Mine'l-İslâm*, 63.

⁶⁶⁶ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 150.

⁶⁶⁷ Gazâlî, *Hâzâ Dînunâ*, 212.

⁶⁶⁸ Gazâlî, *es-Sünnetü'n-Nebeviyye beyne Ehli'l-Fıkh ve Ehli'l-Hadîs* (Byy: Dâru's-Şurûk, tsz.), 127.

görüşünü savunur.⁶⁶⁹ Bazı hadisçiler sünnetin Kur’ân’ı nesh edebileceği görüşünü şâz ve kabul edilemez diye niteler.⁶⁷⁰

Gazâlî, fakihlerin meşhûr hadisın Kur’ân’ın umûmunu tahsis edebileceği görüşünü kabul etmektedir. Mesela “*Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe, kadının payının iki misli (miras vermenizi) emreder*”⁶⁷¹ ayetine binaen çocuklar babalarına mirasçı olurlar. Ancak ayetin genel (âmm) hükmünü “*kâtil mirasçı olamaz*”⁶⁷² hadisi tahsis ederek mûrisini öldürenin öldürdüğü mûrisine mirasçı olamayacağını bildirmiştir. Nitekim yine sünnete göre, kâfir biri mümine mirasçı olamaz.⁶⁷³ Buna göre babasını öldüren çocuk ile kâfir biri babasına mirasçı olamaz.⁶⁷⁴ Yine “*...sizi emziren analarınız, süt bacılarınız, ... size haram kılındı*”⁶⁷⁵ ayeti süt anneyi öz anne gibi haram kılar. Sütkardeşler de böyledir. Ama sünnet bunu mutlak olmadığını bildirmiştir. Bu sebeple bir veya iki emzirme haram kılmaz. Hatta bazı mezhep imamlarına göre beş emmeden az olanı haram kılmaz. Ebû Hanife’ye ve İmam Malik’in bir görüşüne göre az olsun çok olsun emzirme mutlak olarak haram kılar.⁶⁷⁶

Bu tahsîs veya takyîd, vahyi alan kişi tarafından murâd-ı ilâhîye yönelik bir tefsirdir. Kur’ân’ın tefsirine peygamberden daha layık kimse yoktur. Bu tahsîs veya takyîd Kur’ân’a terstir/muârizdir denilemez. Aksine Kur’ân’a yönelik bir açıklama ve beyandır.⁶⁷⁷

3.8. Konu Hakkında Genel Değerlendirme

Gazâlî’nin kitapları, konferansları, dersleri ve hayatı incelendiğinde onun eylem ve düşüncesinin merkezinde her zaman Kur’ân olduğu görülecektir. O, aslında sünnet konusunda kendinden önceki İslam âlimlerinin söylediklerinden farklı bir şey dememiştir. Zira Gazâlî’ye göre de, İslam dininin birinci ve temel kaynağı Kur’ân’dır.

⁶⁶⁹ Gazâlî, *es-Sünnetü’n-Nebeviyye*, 143.

⁶⁷⁰ Gazâlî, *Düstûru’l-Vahdeti’s-Sekâfetiyye*, 58.

⁶⁷¹ (Kur’an-ı Kerim, Nisâ, 4/11).

⁶⁷² Ebû Dâvud, “Diyât”, 18.

⁶⁷³ Muhammed b. İdris eş-Şafi’î, *el-Ümm*, thk. Rifat Fevzi Abdulmuttalib (Byy: Daru’l-Vefâ, 2001), 1: 148-149; Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm* (Riyâd: Dâru’s-Samî’î, 2003), 2: 394-395.

⁶⁷⁴ Gazâlî, *Mietü Süâl ‘ani’l-İslâm*, 179.

⁶⁷⁵ (Kur’an-ı Kerim, Nisâ, 4/23).

⁶⁷⁶ Ebu’l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî, *Bidâyetü’l-Müctehid ve Nihâyetü’l-Muktesid* (Beyrut: Daru’l-Ma’rife, 1982), 2: 35-36.

⁶⁷⁷ Gazâlî, *Mietü Süâl ‘ani’l-İslâm*, 179.

İkinci kaynağı ise sünnettir. Kur'ân'ın tamamının sübûtu kat'î olduğu için kesin bilgi ifade eder. Sünnet ise mütevatir ve âhâd diye ikiye ayrılır. Mütevatir sünnetler Kur'ân gibi kesin bilgi içerir ve bu sünnetlere uyulması gerekir. Âhâd hadisler ise kesin bilgi ifade etmez. Eğer Kur'ân'a muvafık ise Kur'ân'ın açıklama ve tefsirinde istifade edilir. Eğer âhâd hadisler Kur'ân'ın metin veya genel kaidelerine muhalif bir şey ifade ediyorsa sened veya metnine bakmaksızın bâtıllığına hükmedilir. Bir hadisin senedinin bulunması o hadisin metninin sahih olduğu anlamına gelmez.

Peygamber Allah'ın vahyini en iyi anlayan kişidir. Bu sebeple o bir şey konuştuğunda veya yaptığında ondan Kur'ân'a muhalif bir şey zuhur etmesi imkânsızdır. Eğer ondan böyle bir şey sadır olsaydı Allah Teâlâ Peygamberini uyarır, hatasını düzeltirdi. Kur'ân'ı doğru anlayabilmek için sünnete ihtiyaç vardır. Peygamberler kendilerine vahyedilenleri hücrelerine kadar hissetmişlerdir. Onların söz ve davranışları her ne kadar vahy olmasa da vahyin feyz ve rabbânî ilhamlarla olmuştur. Bazılarının, “hadise ihtiyaç yok Kur'ân bize yeter” sözleri tehlikeli bir sözdür. Bu söz Kur'ân'ı da yok etmeye müteveccih bir sözdür. Din düşmanlarının da istediği budur. Buna mukabil insanların Kur'ân'ı bırakarak sünnetle meşgul olmaları caiz değildir. Zira Kur'ân anlaşılmadan sünnet de anlaşılamaz. Kur'ân'ı bilmeyen birinin sünneti doğru anlaması mümkün değildir. Bu kişinin sünnet ile hüküm vermesi caiz değildir.

Aslında Gazâlî'nin hadis hakkında söylediklerini mezhep imamları ve birçok âlim söylemiştir. O, Ehl-i sünnet inancına muhalif bir şey söylememiştir. Onun gayreti İslam kaynaklarına sonradan dâhil olmuş, İslam'ın birinci kaynağı Kur'ân'a ve ikinci kaynağı sahih sünnete muhalif âhâd ve uydurma rivayetleri ayıklamaktır. O, müslümanların içinde bulundukları durumdan kurtularak eski ihtişamlı günlerine dönebilmeleri için İslam'ın saf kaynaklarına sarılmaları, kendi medeniyetlerini yeniden canlandırmaları, içi boş ve lüzumsuz uygulama ve tartışmaları terk etmeleri gerektiğini vurgulamıştır.

Gazâlî, dini cemaatlerin başkanlarına ve yöneticilere seslenerek onlardan kendilerine gelmelerini ve iki şeye önem verilmelerini istemiştir:

1. Kur'ân ayetleri üzerinde daha fazla düşünme ve araştırma yapmak.

2. Hadislerle Kur'ân'ın yakın ve uzak delaletlerinin arasındaki bağıları tespit etmektir. Bu iki durum olmazsa sağlam ve sağlıklı bir İslâmî araştırma yapılamaz.⁶⁷⁸

⁶⁷⁸ Gazâlî, *es-Sünnetü 'n-Nebeviyye*, 9.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KONULU TEFSİR METODUNU UYGULAMASI BAKIMINDAN GAZÂLÎ

4.1. Konulu Tefsir Yöntemi

Başlangıcı asr-ı saâdete kadar uzanmakla birlikte, bir disiplin olarak tefsir ilminde uygulanması yirminci yüzyılın bir ürünü olan⁶⁷⁹ konulu tefsir teriminin birbirine yakın birçok tarifi yapılmıştır. Konulu tefsiri, Kur’ân’ın bütünü veya herhangi bir sûresi çerçevesinde, temel ilke ve hedeflerine uygun olarak Kur’ân’ın kendi bütünlüğü içerisinde, konularını ve pratik hayata tatbik yöntemini araştıran bir ilim⁶⁸⁰ diye tanımlayanlar olmuştur. Bunun yanında yöntemini de içeren daha kapsamlı tanım yapanlar da olmuştur: “Konulu tefsir, belirli bir konuya ait, değişik sûrelerde zikredilen/tekrar edilen, o konuyu uzaktan yakından ilgilendiren, aynı manaya gelen Kur’ân âyetlerini özel şart ve yöntemlerle bir araya toplayan/dökümünü yapan, tek bir başlık altında onlardan bir konu teşkil eden, nüzûl sıralarını da göz önünde bulundurarak bunları kendi aralarında usûlüne uygun bir tarzda düzenleyen, söz konusu âyetleri önce sevk olundukları ortam içerisinde, siyak-sibak ilişkisi bağlamında değerlendiren, sonra da benzer âyetlerle birlikte konuyu işleyen, Kur’ân’ın genel üslûbu çerçevesinde âyetler arasında mukayeseler yapan, onları ilmî bir incelemeye tâbi tutan, Kur’ân’ın temel ilkelerine göre yorumlayan tefsirdir.”⁶⁸¹

Yukarıda zikredilen tariflerden de anlaşılacağı üzere konulu tefsir, Kur’ân’ın tamamında aynı amacı taşıyan âyetlerin derlenmesi metodudur. Aynı amaca yönelik âyetlerin toplanıp, varsa imkânlar ölçüsünde belirlenebildiği kadar nüzûl tarihine göre

⁶⁷⁹ Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, 24; Salâh Abdulfettah el-Halidî, *et-Tefsîru’l-Mevdû’î Beyne’n-Nazariyye ve’t-Tatbîk* (Ürdün: Dâru’n-Nefâis, 2012), 34.

⁶⁸⁰ Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, 65.

⁶⁸¹ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur’ân’ın Konulu Tefsiri”, *Hikmet Yurdu Dergisi*, 2/3 (2009), 113.

sıralanması, araştırmadan beklenen ve İslâm toplumunun faydasına olan gayeye ulaşmak için Kur'ân-ı Kerim'de varit olduğu gibi konunun tüm yönlerini içine alarak açıklama ve hüküm çıkarma işlemi yapmaktır.⁶⁸²

Konulu tefsirde araştırma yapmak ilmî disiplin gerektiren bir iştir. Araştırmanın ilmî bir plana ve araştırma metoduna uygun, planlı ve kendi içinde uyumlu olarak yapılması gerekir. Araştırmacı Kur'ân'daki herhangi bir konuyu araştırmak istediğinde, konunun boyutlarını kafasında tasarlaması ve aşağıdaki aşamalar etrafında ilmî maddelerin tamamının bulunması gerekir:

- ✓ Araştıracağı konunun çerçevesini/sınırlarını belirleyip Kur'ân âyetlerindeki boyutlarını anladıktan sonra konuya uygun bir başlık seçmek,
- ✓ Belirlediği konudan bahseden veya herhangi bir açıdan bu konuya işaret eden Kur'ân âyetlerini bir araya getirmek,
- ✓ Bir araya getirdiği âyetleri iniş sırasına göre sıralamak,
- ✓ Eğer var ise sebep-i nüzûlünü öğrenmek, bir konudan bahseden lafızların delâletleri ve kullanımları, âyetlerin içindeki cümleleri ve bir araya getirilen âyetler arasındaki bağı anlamak için tahlîlî tefsir kitaplarına müracaat ederek bu âyetlerin tefsirinde yeterli araştırmayı yapmak,
- ✓ Bir araya getirilen âyetlerin manaları anlaşıldıktan sonra araştırmacının konu ile ilgili âyetlerden anladığı ve çıkardığı Kur'ân'a ait emirler arasından ana öğeleri ortaya koymaya çalışması, eğer araştırmanın yapısı ve mantikî düşünce sıralaması birtakım unsurların öne alınmasını gerektiriyorsa araştırmacının takdim ve tehirde bulunması,
- ✓ Araştırmacının, araştırma hususundaki düşüncelerini sunmada icmâlî tefsir metoduna başvurması, dile ait lafızların delâletinde bir kısıtlamaya gitmemeye özen göstermesi. Naslar arasında Kur'ân'ın yönlendirmelerini bulmaya çalışması, Kur'ân'ın işaret ettiği konuya hadislerden deliller getirip tüm bunları ahabın anlayışı ile desteklemesi,

⁶⁸² Kar'âvî, *Dirâsât Mine't-Tefsîri'l-Mevdû* 'î, 33.

✓ Konuyu Kur'ân'ın rehberliği ışığında araştırıp incelemesi, açıklaması ve tartışması. Eğer konuyu içeren âyetlerin bir kısmı arasında bir eksiklik bulunduğu vehmi varsa bu vehmi gidermesi ve bu gibi nasların bulunmasındaki ilahî hikmeti ortaya çıkarması,

✓ Araştırmacının bir konuyu araştırmak için bir plan belirlediğinde ilmî araştırma metotlarından ayrılmaması. Yapacağı araştırmanın tüm aşamalarında takip edeceği plan ve metodun gereklerini konuya uygulaması. Eğer konu çeşitli mevzuları ve alanları içeriyorsa, araştırmacının konuyu ele alış metodunu açıkladığı bölümde bunu zikretmesi,

✓ Konuyu bölümlere, her bölümü alt gruplara ayırması, her grubun altına mevzuları yerleştirmesi. Ana unsuru içeren bölüm için bir başlık, sonra tali unsuru ayırmak için başka bir başlık daha sonra küçük bölümlere mevzuların başlıklarını koyması,

✓ Konunun sınırları belirli, alanların net ve ögeleri az ise o zaman araştırmanın mukaddime, konunun özü ve sonuçtan oluşan ilmî bir makale şeklinde olmasında herhangi bir sakınca yoktur. Ele alınan bu konuların tamamında sağlam güvenilir delillerle ilmî metodu içermesi gerekir. Ulaşılan sonucu özet bir şekilde kaydeder.

✓ Yukarıdaki aşamaların tamamında araştırmacının hedefi, Kur'ân hakikatlerini ortaya koymak; hükmün hikmetini, ihtiyaçları karşılamadaki güzelliğini ve selim fitrata uygunluğunu zikrederek dikkat çekecek şekilde sunmaktır.⁶⁸³ Araştırmacı, araştırması esnasında âyetlerin tefsirinde cüzî konuları sunmaktan uzak durur. Kırâatleri, îrâb çeşitlerini ve edebî noktalarını ancak konunun temel düşüncelerine ışık tutacak kadar zikreder.⁶⁸⁴

✓ Hayatın gerçeklerinden yola çıkarak pratik hayatta yaşanan problemlerin çözümü ile ilgili Kur'an'dan cevaplar aramaya çalışmak yani Kur'an'la diyaloga geçerek

⁶⁸³ Müslim, *Mebâhis fi't-Tefsîri'l-Mevdû'î*, 37-39; Zâhir b. Avvâz, el-Elmâ'î, *Dirâsât Fi't-Tefsîri'l-Mevdû'î lil-Kur'âni'l-Kerim* (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahdi, 2007), 26-28.

⁶⁸⁴ Müslim, *Mebâhis fi't-Tefsîri'l-Mevdû'î*, 27.

Kur'an'ı konuşturmak ve sonuçta Kur'anî bilgiler ışığında problemi çözmeye çalışmak.⁶⁸⁵

Konulu tefsir metodu, tefsir ve Kur'an incelemeleri hususunda yeni bir metottur. Toplumun ihtiyacı ve çağın koşulları bunu gerekli hâle getirmiştir.⁶⁸⁶ Çünkü bu tefsir çeşidi, farklı ihtisas alanlarında çalışan herkese ihtisas alanlarıyla ilgili Kur'an'dan ortaya çıkarmaya çalıştıkları hususta geniş bir alan sunmaktadır. Fıkıhçı teşri, ahkâm ve hadlerle ilgili âyetlerle; ekonomist mal, üretim, pazarlamayla ilgili âyetlerle; uzay bilimci ve fizikçi kozmoloji ile ilgili âyetlerle; eğitimci rehberlik, irşat, kıssalar ve benzeri âyetlerle ilgilenir. Böylece her mütehassıs kendi ihtisas konusu ve önemsedığı alanla ilgilenir. O konuya odaklanır. Muteber tefsir kaidelerine uygun olarak, o konuyu her ilmin verileri ile güncel tutar.⁶⁸⁷ Bu sebeple konulu tefsir çalışmaları, bilimsel yöntemin ve ihtisaslaşmanın revaçta olduğu bir zaman diliminde, Kur'an'ın verilerini insanlığa sunmanın en iyi yöntemlerinden birisidir. Çünkü bu yöntem sayesinde farklı farklı ilim dallarına ve meslek gruplarına ait insanlara, kendi anladıkları dille Kur'an'ın mesajını sunmak mümkündür.⁶⁸⁸

Konulu tefsir metodunda Kur'an nassının özünden çıkarılmış Kur'anî konular vardır. Çıkarılan o konularda Kur'an, yaşamlarındaki olaylarda insanlara doğru yolu bulacakları kural ve kâideleri serdedir. Çünkü konulu tefsirin ana meselesi, vâkıyı incelemek ve o vâkıya Kur'an'dan bir çözüm bulmak, zamanın talepleri ve insanların ihtiyacına göre öncelikle incelenmesi gereken konuyu belirlemektir.⁶⁸⁹ Konulu tefsir müfessiri, bakışını hayat realitesine ve çağın sorunlarına odaklar. Yaşam içerisindeki sorunları, eksikleri ve hatalarıyla birlikte hayat tecrübelerini kendine özgü tefsir metodu içerisinde ele alır. Kur'an'la baş başa kalır. Bu baş başa kalmanın içinde sorular ve sorunlar barındırır, aklındaki sorulara cevaplar arar. Kur'an'a sorular sorar. Daha sonra Kur'an'dan çıkarabildiği cevapları bir nazariyede ifade eder.⁶⁹⁰

⁶⁸⁵ Güven, *Konulu TefsirMetodu*, 172.

⁶⁸⁶ Said, *el Medhal ilâ Tefsiri'l-Mevdû'î*, 33.

⁶⁸⁷ Elmâ'î, *Dirâsât Fi't-Tefsîri'l-Mevdû'î*, 19-20.

⁶⁸⁸ Güven, *Konulu TefsirMetodu*, 135.

⁶⁸⁹ Mellâl, "Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî", 285.

⁶⁹⁰ Müslim, *Mebâhis fi't-Tefsîri'l-Mevdû'î*, 22.

Müfessire belirli bir konuyu derinlemesine ve etraflıca araştırma imkânı veren konulu tefsir metodu, konuyla ilgili tüm âyetleri bir arada görme imkânı sağlaması sebebiyle konuyu tarihî bağlam (zaman-mekân uyumu) içerisinde inceleme imkânı sağlar. Âyetler arası zahiri çelişki ve tenâkuzları ortadan kaldırmak için konuyu derinlemesine ve ilmî bir atmosfer içerisinde inceler.⁶⁹¹

Bakır es-Sadr, konulu/mevdû'î tefsiri yerine *tevhîdî tefsir* adını da kullanmıştır. Ona göre tefsir iki çeşittir: Birinci çeşidi, müfessirin kendi çerçevesi içerisinde Kur'ân'ı âyet âyet, mashaftaki dizilime uygun olarak ele aldığı metottur. Bu metot çerçevesinde müfessir mushafla beraber ilerler ve Kur'ân'ın bölümlerini ve parçalarını tedrici olarak tefsir eder. Bu tefsir çeşidi, tahlîlî tefsir çeşididir. Bunun mukabilinde ise ikinci bir çeşit olarak, *tevhîdî* veya *konulu tefsir* eğilimini görüyoruz. Bu eğilim teczîlî/tahlîlî tefsirin kullandığı metodu izleyerek Kur'ân tefsirini âyet âyet ele almaz. Aksine hayat, akide, sosyal veya kevnî bir konuyu Kur'ânî bir incelemeyle ele alır.⁶⁹²

Konulu tefsir yöntemi metodu denildiğinde, Kur'ân'ın tamamında bir konunun araştırılması akla geliyorsa da bir sûrede, sûre çerçeveli konulu tefsir çeşidi de bulunmaktadır. Konulu tefsirin bu çeşidinde, tek bir sûredeki ana hedef araştırılır.⁶⁹³ Abdussettar Fethullah Said, sûrenin konu birliğini konulu tefsir çeşidine dâhil etmemiştir. Tek bir konuya ait âyetleri toplayan ve bu konuyu tümel bir bakış açısıyla inceleyen konulu tefsir metoduyla Kur'ân sûrelerindeki konu birliğini genel manasıyla konulu tefsir veya münasebetler ilminin birbirine karıştırılmaması gerektiğine dikkat çekmiştir. Ona göre bu metot, önemi ve kıymeti haiz olmakla birlikte konulu tefsir terimine dâhil olmayan bir metottur.⁶⁹⁴

⁶⁹¹ Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, 134.

⁶⁹² Muhammed Bâkır es-Sadr, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye* (Byy: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî), 12.

⁶⁹³ Fahd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî, *Buhûs fî Usûli't-Tefsîr ve Menâhicuh* (Riyâd: Mektebetü't-Tevbe, h.1419), 68.

⁶⁹⁴ Abdussettar Fethullah Said, *el Medhal ilâ Tefsiri'l-Mevdû'î* (Kahire: Dâru't-Tevzî' ve'n-Neşri'l-İslamiyye), 57-58.

4.1.1. Gazâlî'ye Göre Konulu Tefsir

4.1.1.1. Gazâlî'ye Göre Konulu Tefsirin Tanımı

Tez konumuzun öznesi Gazâlî'nin de tercih ettiği,⁶⁹⁵ asrımızda yapılmasına ihtiyaç olduğunu belirttiği⁶⁹⁶ tefsir çeşidi: Konulu tefsir metodudur. O, konulu tefsirin tanımını; “Yaklaşık çeyrek asırda inen vahyin ışığında Kur’ân’ın tamamında ve onun açıklamasında bir konuyu araştırmaktır.”⁶⁹⁷ ifadeleriyle özetlerken başka bir yerde konulu tefsiri şöyle tarif etmiştir: “Bir manayı Kur’ân’ın tamamında araştırıp, yakın bağlamdaki âyetleri bir araya getirerek sunmak ve birçok problemi bu esas üzere çözmektir.”⁶⁹⁸

4.1.1.2. Gazâlî'nin Eserlerinde Konulu Tefsirin Aşamaları

‘Affâf Abdulgafûr Hamîd⁶⁹⁹, “Gazâlî'nin Eserlerinde Konulu Tefsir” başlıklı araştırmasında⁷⁰⁰ verdiği bilgiye göre, Gazâlî'nin eserlerinde konulu tefsir metodu birtakım aşamalardan geçerek olgunlukta zirveye ulaşmıştır. Her ne kadar ilk dönemde Kur’ân’ın konuları hakkında yazılar yazsa da bu yazılarında konulu tefsiri amaçlamamıştır. Bu sebeple konulu tefsir metodu Gazâlî'nin anlayışında apaçık bir metot olarak ortaya çıkıncaya kadar geçirdiği aşamaları tespit edebilmek için eserlerini kronolojik olarak değerlendirmeye tabi tutmuştur:

4.1.1.2.1. İlk Eserlerinde Konulu Tefsir Aşaması

Gazâlî'nin *el-İslâm ve'l-Evdâ'u'l-İktisâdiyye* adlı ilk kitabında konulu tefsir metodu kendini göstermiştir. 1947 yılında yazdığı bu eserin ön sözünde verdiği bilgiye göre adı geçen kitap, iktisâdî konularda dinin konumu hakkında özet bir araştırmadır. Bu araştırmada sadece dinin naslarını ve bu konuda yazılan tarafsız eserlerin görüşlerini esas almıştır.⁷⁰¹

Araştırmada ele aldığı konuya delil getirmedeki metodunu açıklarken, delil getirme ve bir sonuç çıkarmada, sünnette hakkında varit olan açıklamaların rehberliğinde

⁶⁹⁵ Gazâlî “*Nahve Tefsirin Mevdû'iyin li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerim*” adlı eserinde Kur’ân’ı Konulu Tefsir Metodu ile tefsir etmiştir.

⁶⁹⁶ Gazâlî, *Nahve Tefsirin Mevdû'iyin li Süveri'l-Kur'âni'l-Kerim* (Mukaddime), 6.

⁶⁹⁷ Gazâlî, *Turâsüna'l-Fikrî fi Mîzâni'sh-Şer'* ve'l-Akl, 128.

⁶⁹⁸ Gazâlî, *Nahve Tefsirin Mevdû'iyin li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 6.

⁶⁹⁹ Cezayir eş-Şârika Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyesidir.

⁷⁰⁰ Bkz. ‘Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru'l-Mevdû'î fi Müellefâti'sh-Şeyh”, 2-33.

⁷⁰¹ Gazâlî, *el-İslâm ve'l-Evdâ'u'l-İktisâdiyye*, s. 11.

Kur'ân'ın naslarını esas aldığı bildirmiştir. Söz konusu kitabın *el-Kur'ân ve't-Tabakatü'l-Mütrefe (Kur'ân ve Elit/Müsri'f Tabakalar)* başlığı altında yazdıklarında Gazâlî'nin tefsir anlayışında, konulu tefsire ait ilk örnekler görülmektedir.⁷⁰² Gazâlî bu araştırmasında müreffeh tabakaların özelliklerini, toplumun diğer katmanlarıyla ayrılan yönlerini belirtmiş ve söz konusu tabaka hakkında Kur'ân'ın bakış açısını özetlemiştir. Bu çalışmada, Kur'ân'a ait bir konunun konulu tefsiri hususunda gerekli olan öğelerden birçoğunu kullanıldığını görürüz. Zira bu çalışmada gerçek hayat ile Kur'ân'ı karşılaştırmış, Kur'ân'dan sapmaların boyutunu açıklamıştır.⁷⁰³

Gazâlî ikinci kitabı olan *el-İslâm ve'l-İstibdâd es-Siyâsî (İslam ve Siyasî Baskı)* adlı eserinde de bu metodu devam ettirmiştir. *Tabî'atü'l-Hükmi'l-Mutlak (Mutlak Hükümün Yapısı)* başlığı altında, diktatörlük ve zorbalığın Kur'ân'daki niteliklerini özetlemiştir. Bunların özelliklerinin başında yönetici ve ileri gelenlerin kibirli, riyakâr olmalarını ve asırlar boyu İslâm toplumlarında yaşanan olayları örnek göstererek konuyu açıklamıştır.⁷⁰⁴ Başka bir bölümde ise semavî dinlerin istibdâdı düşman olarak görmesini ele almıştır. Buna Kur'ân kıssalarını örnek göstermiştir. Kendilerine elçiler gelen Ashâb-ı Karye'yi, Hz. Nûh'u (as), diğer peygamberleri ve Hz. Muhammed'in (sav) Kureyş toplumu karşısındaki mücadelesini delil göstermiştir.⁷⁰⁵ Bu iki araştırmasında, her ne kadar amacı konulu tefsir yapmak olmasa ve bu metot o zaman aklından geçmese de Gazâlî'nin düşüncesinde konulu tefsirin ilk örnekleri olarak değerlendirilebilir.⁷⁰⁶

Yukarıda zikrettiğimiz iki eserden sonra Gazâlî, bu metotla peş peşe birkaç kitap daha yazmıştır. Kur'ân'a ait konuları içeren *el-İslâmü'l-Müfterâ 'Aleyhi Beyne's-Şuyû'iyye ve'r-Ra'si'l-Mâliyyîn (Komünizm ve Kapitalistler Arasında İftiraya Uğrayan İslam)* ve *Fî Mevkibi'd-Da've (Davet Alanında)* adlı eserlerini yayınlamıştır. *Fî Mevkibi'd-Da've* adlı eserinde *Kur'ân'da Gücün Şekillerinden* başlığı altında Âdiyât sûresini tefsir etmiştir. Sûrenin konumunu ve ana eksenini açıklayıp kendi zamanında yaygın olan gerçek olaylarla karşılaştırmıştır.⁷⁰⁷

4.1.1.2.2. Müslümanların İçinde Bulunduğu Durumu Eleştirme Aşaması

⁷⁰² Gazâlî, *el-İslâm ve'l-Evdâ'u'l-İktisâdiyye*, s. 33-41.

⁷⁰³ Gazâlî, *el-İslâm ve'l-Evdâ'u'l-İktisâdiyye*, 33-41.

⁷⁰⁴ Gazâlî, *el-İslâm ve'l-İstibdât es-Siyâsî* (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 34-50.

⁷⁰⁵ Gazâlî, *el-İslâm ve'l-İstibdât es-Siyâsî*, 76-92.

⁷⁰⁶ 'Affâf Abdulgafûr, "et-Tefsiru'l-Mevdû'î fi Müellefâtî's-Şeyh", 13-14.

⁷⁰⁷ Gazâlî, *Mevkibü'd-Da've*, 31-35.

Gazâlî, bu aşamada İslamiyet'in durumu, fikrî ve siyasî yönden geri kalmışlık sebebiyle yaşanan sıkıntılar, hurâfelerin yaygınlaşması ve bunların halk üzerinde etkin olması, müsteşrikler ve onların İslâmîyet konusunda şüpheler uyandırmaya çalışmaları gibi farklı konulara değinen ve çeşitli güçler karşısında duran yeni eserler yazmıştır. 1950 ve 1960'lı yıllarda *Leyse mine'l-İslâm, Keyfe Nefhemü'l-İslâm, et-Taassub ve't-Tesâmüh Beyne'l-Mesîhiyye ve'l-İslâm, Zulâm mine'l-Garb, Kifâhun Dinün, el-İslâm ve't-Tâkâtü'l-Mu'attala, Difâ' 'ani'l-'Akide ve's-Şerî'a Dıdda Mutâ'ini'l-Müsteşrikîn, Hakikatü'l-Kavmiyyeti'l-'Arabîyye ve Üstûrati'l-Ba'si'l-'Arabî* adlı eserlerini kaleme almıştır. Bu kitaplar, Müslümanların sıkıntı çektiği konular ve Müslümanların karşısındaki güçlere karşı verdiği mücadeleyi içermektedir. Yine bu kitaplar aslında, toplumun yeniden dinî, kültürel ve bireysel güveni kazanması, birey olarak haklarını tanıması için topluma yönelik eğitim çalışmasıdır.⁷⁰⁸

Bu dönemde her ne kadar konulu tefsir terimini kullanmasa da *Ma'allâh* adlı eseri konulu tefsir sayılabilecek bölümleri içermektedir. Söz konusu eserinde konulu tefsir örneği diyebileceğimiz başlıklardan bazıları şunlardır: “Davetin Tanımı, Ümmet ve Risâlet, Davetin Ulaştırılması, Rasûl ve Nebîlerin Davette Genel Metotları.”⁷⁰⁹

1957 yılında yazdığı *Nazarât fi'l-Kur'ân* adlı eserinde Kur'ân ve Kur'ân ile ilgili konuları (ulûmu'l-Kur'ânı) ele almıştır. Bu eserde konulu tefsirin üstünlüğünü şu konuları içeren araştırmalarla ortaya koymuştur: “Kur'ân'da İnsan, Kur'ân'da Servet, Kur'ân'da Ceza, Kur'ân'da Genel Hayat, Kur'ân'da Ulûhiyet, Kur'ân'ın Anlattığı Toplumların Fesadı.” Gazâlî bu vb. konulardan bahsettiği *Nazarât fi'l-Kur'ân* adlı kitabını yazana kadar konulu tefsir teriminden hiç bahsetmemiş hatta bu terime işaret bile etmemiştir. Kitabın sonuç kısmında ise konulu tefsir terimini kullanmasa da bu metodu şöyle övmektedir:

“Ben bu görüşleri, Kur'ân'ın güzel bir tefsirine başlangıç olmasını ümit ederek yazdım. Bu tefsirin anlayış ve hüküm çıkarmada asrımız ile bizzat uyuşacak, Kur'ân'ın ruhuna tercüman olacak, imkânlar ölçüsünde irab vecihlerinden, edebiyat bilimlerinden, kelimcilerin ve felsefecilerin tartışmalarından uzak güzel bir tefsire öncü olmasını ümit ediyorum. Gelecek günlerde bunu yapma imkânım olur mu olmaz mı bilmiyorum”⁷¹⁰

⁷⁰⁸ ‘Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru'l-Mevdû'î fi Müellefâtî's-Şeyh”, 14-16.

⁷⁰⁹ Gazâlî, *Maallah Dirâsât fi'd-Da've ve'd-Du'ât* (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 11-268.

⁷¹⁰ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 230.

Gazâlî, bu kitabında çağdaş Müslümanların Kur’ân’la olan bağlarını ortaya koymaya ağırlık vermiştir. Bu bağın çok zayıf olduğu daha doğrusu kopuk olduğu kanaatindedir. Kur’ân’ın prensipleri ve rehberliği bir köşede Müslümanların birbirleriyle olan davranışları, muameleleri ve bağları çok uzak başka bir köşededir. Gazâlî, bu görüşlerini *Nazarât fi’l-Kur’ân* adlı eserinin önsözünde yazmış sonuç kısmında ise tekrar vurgulamıştır. Kitabın önsözünde şöyle der: “*Müslümanların çoğu Kur’ân’ı hayatlarından çıkarmışlardır. Onlar bu tutumlarıyla Allah’a, Resulüne ve kendilerine ihanet etmektedirler.*”⁷¹¹

Nazarât fi’l-Kur’ân adlı eserini yazarken Müslümanların ve dünyadaki herkesin aklını meşgul eden dini ve sosyal sorunlara değinmeyi unutmadığını, çünkü mevcut olgulardan izole edilmiş bir bilginin kalbinde ve aklında yerinin olmadığını ifade etmiştir. Ona göre Kur’ân, asla hayattan soyutlanacak bir kitap değildir. Kur’ân sadece hayat içerisindeki düşünceleri doğrulamak veya yanlış olduğunu belirtmek; hayattaki mevcut durumları ortadan kaldırmak veya sabit kılmak için inmemiştir. O, zamana göre yenilenen davranışlarla dolu olan hayatın kitabıdır. Söz konusu eserinde; Kur’ân’ın özellikleri, nüzûlü, cemi, hiçbir değişikliğe uğramadan günümüze kadar tevatüren nakli (sübûtu’l-Kur’ân) gibi Kur’ân tarihi ile ilgili konuların yanında Kur’ân’da insan, Kur’ân’da genel hayat, Kur’ân’da servet, Kur’ân’da Ulûhiyet gibi konulu tefsir örnekleri sunmuştur. Yine i’câzü’l-Kur’ân, nesh ve sebeb-i nüzûl gibi ulûmu’l-Kur’ân konularına değinmiştir.

4.1.1.2.3. Konulu Tefsir Yapma ve Tefsircilerin Metotlarını Eleştirme Aşaması

Gazâlî yetmişli yılların başlarında konulu tefsir çalışmalarına fiili olarak yönelmiş ve konulu tefsir terimini kullanmaya başlamıştır. Her cuma verdiği hutbelerde Kur’ân sûrelerini konulu tefsir metodu ile ele almıştır. 30 Kasım 1973 Cuma günü verdiği hutbede Kur’ân’ın konulu tefsirine Bakara sûresinden başlayacağını ilan ederek şöyle demiştir:

“Allah Teâlâ, “Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağırıldığı (ezan okunduğu) zaman, hemen Allah’ı anmaya (zikre) koşun...”⁷¹² âyetinde cuma hutbesini “zikir” olarak isimlendirmiştir. Cuma günü mescide koşanlar, Allah’ın huzurunda örnek bir topluluk

⁷¹¹ Gazâlî, *Nazarât fi’l-Kur’ân*, 7.

⁷¹² (Kur’an-ı Kerim, Cuma, 62/9).

olarak âlemlerin Rabb'ini anmak için gelmektedirler. Ben bu zikre Kur'ân'ın en uzun sûresinin tefsiri ile başlayacağım. Biz buraya Allah'ı zikir için geldik. Bu amaçla buraya gelenlerin vakitlerini iyi değerlendirmeyip zayi etmem caiz değildir.⁷¹³

Bu dönemde artık konulu tefsir teriminin Gazâlî'nin kafasında netleştiğini görmekteyiz. Ona göre, her ne kadar birçok farklı konuyu içerse de her sûrenin ele aldığı bir ana konusu vardır. Bu sebeple yukarıda tarihini zikrettiğimiz hutbesinde, âyetlerin herhangi bir sıralama, yerlerinin belirlenmesi, aralarında bir uyum ve bağ olmaksızın rastgele herhangi bir sûrede toplandığı zannının Müslümanlar arasında yaygın ve büyük bir hata olduğunu vurgulamıştır.⁷¹⁴

Gazâlî, yetmişlerde bu faaliyetlerinden sonra Mısır'ın içinde bulunduğu konjonktürel duruma binaen Suudi Arabistan'a gitmesi sebebiyle kitap yazma alanındaki faaliyeti duraksamıştır. Yetmişlerin sonu seksenlerin başında tekrar yoğun bir şekilde kitap yazmaya başlamış ve bir grup kitap ortaya çıkmıştır.⁷¹⁵ Bu aşamada konulu tefsir konularını içeren iki kitabı basılmıştır. Bunlar:

Birincisi, *İlel ve Edviye* adlı eseridir. Bu kitapta Kur'ân konularına ait iki çalışma vardır:

1. *Kur'ân'da İnsan*,⁷¹⁶
2. *Allah'ın Kitabında Akıl Sahipleri*.⁷¹⁷

İkincisi, *Sırru Taahhuri'l-'Arab ve'l-Müslimîn* adlı kitabıdır. Bu kitapta “Kur'ân'da Evrene Ait Allah'ın Sünnetlerinden Bir Kısmı” adını taşıyan bir bölüm bulunmaktadır. Bu başlık altında medeniyetleri ve toplumları koruyan kurallardan on tanesini Kur'ân'dan özetleyerek vermiştir.⁷¹⁸

Gazâlî Cezayir'deki Emir Abdulkadir Üniversitesi İslâmî ilimler Fakültesi'nde girdiği derslerde konulu tefsir örneklerini ve öğretilerini daha çok belirginleştirmiştir. Bu metoda gösterdiği ilgi daha da artmış ve konulu tefsir metoduyla *el-Mehâviru'l-Hamse li'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eserini yazmıştır. Bu kitabı, yayımlamadan önce Aralık

⁷¹³ Kutub ve Âşûr, *Hutabu's-Seyh*, 2: 209.

⁷¹⁴ Kutub ve Âşûr, *Hutabu's-Seyh*, 2: 210.

⁷¹⁵ 'Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru'l-Mevdû'î fi Müellefâtî's-Seyh”, 16-17.

⁷¹⁶ Gazâlî, *İlel ve Edviye*, 7-22.

⁷¹⁷ Gazâlî, *İlel ve'l-Edviye*, 36-43.

⁷¹⁸ Gazâlî, *Sırru Taahhuri'l-'Arab ve'l-Müslimîn* (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 8-10.

1984 ile Ocak 1985 tarihleri arasında Cezayir'in başkentinde bulunan *İslâm Kültür Merkezi* tarafından düzenlenen üç konferansta kitaptaki konuları anlatmıştır. Söz konusu merkez bu üç konferansın yanında Gazâlî'nin adı geçen merkezde verdiği aynı çerçevedeki konferansları *Nemâzic mine't-Tefsîr li'l-Kur'âni'l-Kerîm* başlığı altında bir kitapçık olarak çıkarmıştır.⁷¹⁹ Nitekim Cezayir'de bulunduğu dönemde Ramazan ayı boyunca akşamları televizyonda Kur'ân sûrelerinin tamamını konulu tefsir metoduyla tefsir etmiştir. Bu televizyon programlarında Kur'ân'ın azamet ve hidâyet yönlerini ortaya koymuş ve izleyicilerin beğenisini kazanmıştır. 1980'lerin sonunda Mısır'a döndükten sonra bir süre kitap yazmaya ara vermiştir. Doksanların başında *Keyfe Nete'âmelü Ma'a'l-Kur'ân* adlı kitabını çıkarmıştır. Bu kitap, Ömer Ubeyd Hasene ile aralarında geçen karşılıklı ilmî konuşmalardan ibarettir. Burada Müslümanların Kur'ân'la olan bağlarını eleştirmiştir. Bu bağlamdaki hatalı davranışların bir kısmını, Kur'ân'ın sûre ve âyetlerine cüzî bakış olarak ifade etmiştir.⁷²⁰ Burada konulu tefsir metodunu gündeme getirmiş ve önceki âlimlerin tefsir metotlarını eleştirmiştir. Bu metotları eleştirirken, birçok müfessirin Arap edebiyatına ve beyânî tefsire çok büyük hizmetleri olmasına rağmen, İslâm ümmetinin başına bela olduklarını gördüğünü söyler. Gazâlî'ye göre, bu müfessirler yaptıkları hizmetlerin yanında Kur'ân'ın düşünce yapısı hususunda tefsirlerini çok büyük yanlışlıklara taşımışlardır. Reyle yapılan tefsirde bulunması gereken bir takım kuralları zikretmiştir. Zira ona göre, reyle yapılan tefsir heva ile yapılan tefsir demek değildir. Mesela, Reşid Rızâ'nın tefsirini, Kur'ân'ın anlaşılmasında birçok metotları olan, Kur'ân'ı hayatın ve sorunların içine dâhil eden bir eser olarak nitelemiştir.⁷²¹

4.1.1.2.4. Tekâmül Aşaması

Gazâlî geçmişte yaptığı birçok çalışmadan sonra *Naḥve Tefsîrin Mevzû'îyyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eserinde fiili olarak konulu tefsir metodunu iyice olgunlaştırmıştır. Bu kitap, söz konusu metot hakkındaki görüşlerinde birçok gelişme ve elli sene boyunca kazandığı tecrübe neticesinde ortaya çıkmıştır. Düşüncesiyle tam uyumlu olan bu kitabını ölümünden kısa bir süre önce yazmıştır.

⁷¹⁹ 'Affâf Abdulgafûr, "et-Tefsîru'l-Mevdû'î fi Müellefâtî's-Şeyh", 17.

⁷²⁰ Gazâlî, *Keyfe Nete'âmelü ma'a'l-Kur'ân*, 25; 'Affâf Abdulgafûr, "et-Tefsîru'l-Mevdû'î fi Müellefâtî's-Şeyh", 17.

⁷²¹ Gazâlî, *Keyfe Nete'âmelü ma'a'l-Kur'ân*, 38-41.

Gazâlî, 1957 yılında yazdığı *Nazarât fi'l-Kur'ân* adlı eserinde, Kur'ân'ın tamamının konulu tefsir metoduyla tefsir edilmesi konusunu dile getirmiştir.⁷²² *Hutabu's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî fi Şuûni'd-Dîn ve'l-Hayât* adlı eserin birinci cildinin mukaddimesinde, Kur'ân'ın her sûresinin konulu tefsirini yapmayı temenni ettiğini⁷²³ ve 1992 yılında konulu tefsir kitabını yazmaya başladığını ve Tevbe sûresinin tefsirine kadar geldiğini bildirmiştir.⁷²⁴ Nihayet konulu tefsir yazma emelini, 1996 yılının başında yani vefatından kısa bir süre önce *Naḥve Tefsîrin Mevzû'ıyyin li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eserini yazarak gerçekleştirmiştir.⁷²⁵

4.1.1.2.1. Kur'ân'ın Tamamında Kur'ân'a Ait Bir Meselenin Konulu Tefsiri

Daha önce zikrettiğimiz üzere Gazâlî'nin yazdığı kitapların ilk olan *el-İslâm ve'l-Evdâ'u'l-İktisâdiyyeh* adlı eserinin “Kur'ân ve Lüks/İsrâf İçinde Yaşayan Tabakalar” başlığı altındaki bölümde konulu tefsir metodu uygulamalarının ilk örneğini vermiştir. Bu başlık altında isrâf ve lüks içinde yaşayanlardan bahseden âyetleri derlemiş, aralarındaki bağı kurmuş, sonra bu âyetlerin tefsirini yapmış ve Kur'ân'ın tamamından söz konusu kişilerin özelliklerini özetlemiştir.⁷²⁶

Nazarât fi'l-Kur'ân ve diğer birçok kitabında konulu tefsir çeşidini ele almıştır. Ancak tahlîlî tefsirden konulu tefsire geçişi *el-Mehâviru'l-Hamse li'l-Kur'ân* adlı eserinde olgunlaşmıştır. Zira Gazâlî'nin, *el-Mehâviru'l-Hamse li'l-Kur'ân* adlı eseri hariç diğer eserlerinde konulu tefsir yapanlar tarafından uygulanan aşamaları takip ettiğini görmemekteyiz. Özellikle zihninde konulu tefsir metodu henüz net değilken Kur'ân'a ait konularda yazdığı diğer kitaplarında, konuyu tüm yönleriyle ele alıp, konusu birbiriyle bağlantılı ve birbirine yakın âyetleri bir araya topladığına şahit olmamaktayız. Aksine Kur'ân'daki bir meseleyi incelemek sûretiyle amaçladığı hedefine ulaştıracak bir konuyu seçtiğini görmekteyiz. Dikkat çekici olan *el-Mehâviru'l-Hamse li'l-Kur'ân* haricindeki eserlerinde iki yönlü bir başlangıçla konulu tefsir yapmaya giriş yapmasıdır:

1. Olayın teşhisinden yola çıkarak Kur'ân'dan bir çözüme gitmek,

⁷²² Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 230.

⁷²³ Kutub ve Âşûr, *Hutabu's-Şeyh*, 1: 18.

⁷²⁴ Abdulhalim 'Uveys, “Hıvâr ve Mürâca'a Ma'a eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, *el-Faysal*, 189 (1992): 11.

⁷²⁵ 'Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsîru'l-Mevdû'î fi Müellefâtî's-Şeyh”, 18.

⁷²⁶ Gazâlî, *el-İslâm ve'l-Evdâ'u'l-İktisâdiyyeh*, 16-41.

2. Bir sorun hususunda Kur'an'ın âyetlerinden yola çıkmak. Sonra Kur'an'ın rehberliğini yaşanan bir olaya indirgemek ve Kur'an'ın rehberliğinden hareketle olayın boyutlarını açıklamak.⁷²⁷

Gazâlî'nin araştırma konusunu Kur'an ıstılahıyla bağlantısı olan konulardan ve gerçek olaylardan seçtiğini görmekteyiz. Mesela Kur'an'a göre Yahudiler, inanç ve davranışlar, kültürler, medeniyet ve tarih gibi seçmiş olduğu konuların tamamı gerçek hayatla bağı olan konulardır. O, toplumda büyük sorunlara neden olan problemlere Kur'an'dan çözüm üretmek için araştırmalar yapmıştır.⁷²⁸ *Nazarât fî 'l-Kur'ân* adlı eserini sosyal sorunlar ve mevcut olguları içerdiğini ifade etmiştir.⁷²⁹ *el-Mehâviru 'l-Hamse li 'l-Kur'ân* adlı eserinde onun konulu tefsir metodu tamamen olgunlaşmıştır. Bu kitapta Kur'an'a ait beş ana konuyu ele almıştır. Ona göre Kur'an'da beş tane ana eksen vardır: 1. Allah birdir, 2. Evren yaratanını göstermektedir, 3. Kur'an kıssaları, 4. Ba's ve ceza, 5. Eğitim ve kanun koyma.

4.1.1.2.2. Sûre Çerçevesi Konulu Tefsir

Gazâlî'ye göre, konulu tefsirin bu çeşidi, bir sûrenin ele aldığı ana konuyu anlamak için o sûrede yayılmış olan konunun bağlantılarını ve başının sonunu hazırladığı, sonunun ise başını onayladığı ince bağlantıyı araştırmaktır. Kısaca sûrenin tamamının özellikleri için bir görüntü oluşturmaktır.⁷³⁰ Nitekim *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'ıyyin li-Süveri 'l-Kur'âni 'l-Kerîm* adlı kitabını sûre çerçevesi konulu tefsir metodu ile yazmıştır.⁷³¹

Gazâlî'nin eserleri incelendiğinde onun, sûre çerçevesi konulu tefsiri iki aşamalı bir yolla gerçekleştirdiği görülmektedir:

a. Birinci aşama, yetmişli yıllarda cuma günleri hutbede Kur'an sûrelerinin tefsirine başladığı aşamadır. Bu aşama *konulu tefsir* terimini fiili olarak kullandığı aşamadır. O zaman cemaate kullanacağı metodu ve bu metodun önemini şöyle duyurmuştur: “*Her sûre müstakil olarak kendi içinde bağlantılı ve uyum*

⁷²⁷ ‘Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru'l-Mevdû'î fî Müellefâti's-Şeyh”, 19.

⁷²⁸ ‘Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru'l-Mevdû'î fî Müellefâti's-Şeyh”, 19.

⁷²⁹ Gazâlî, *Nazarât fî 'l-Kur'ân* (Mukaddime), 4.

⁷³⁰ Gazâlî, *Turâsüna 'l-Fikrî fî Mizâni's-Şer' ve 'l-Akl*, 128-129.

⁷³¹ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'ıyyin li-Süveri 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*, 6.

içindedir. Her sûrenin üzerinde durduğu bir ana konusu vardır. Sûrenin başı, sonu için bir giriş sonu ise başını onaylayan bir unsurdur.”⁷³²

Sûrelerin konulu tefsirini yaptığı hutbeleri iki cilt olarak yayınlanmıştır. Bu ciltlerde Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Tevbe, Vâkıa, Nûr ve Mümteherine sûrelerinin tefsiri yer almaktadır. Burada kullandığı araç, minberdir. Bazıları bu yöntemi “et-Tefsiru’ş-Şifâhî” diye isimlendirir. Bu ilim meclislerinde dinleyicilere doğrudan hitap etmektir. Eski âlimlerin birçoğu bu yolu kullanmışlardır. Bunlar daha sonra ya tedvin edilmiş ya da kaybolmuştur.⁷³³

b. İkinci aşama, yazım aşamasıdır. Gazâlî’nin yetmişlerde verdiği hutbeler daha sonra yazıya geçirilmiş ve *Hutabu’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî fi Şuûni’d-Dîn ve’l-Hayat* adıyla basımı yapılmıştır. *el-Mehâviru’l-Hamse li’l-Kur’ân* adlı kitabı konulu tefsir metoduyla Kur’ân’ın tamamında yapılan konulu tefsir çalışmasıdır. Ancak adı geçen eserin 4. ana başlığı olan “Ba’s ve Ceza” konusunu işlerken, Vâkıa sûresini konulu ve tahlîlî tefsir çeşitlerine ayrı ayrı birer örnek olarak sunmuştur.⁷³⁴

4.1.1.3. Gazâlî’ye Göre Konulu Tefsirin Önemi

Gazâlî 1992 yılında Suudi Arabistan’da çıkan *el-Faysal Dergisi*’nde, her ne kadar tahlîlî tefsir, konulu tefsire hizmet etse ve onun öncüsü olsa da yaşanan çağın konulu tefsir çağı olduğuna inandığını, bu çağın tahlîlî tefsir çağı olmadığını ifade etmiştir. Ona göre, insan akli bu günlerde hayli terakki etmiştir. Kur’ân tefsirlerinin mevcut asrın gereksinimlerini karşılaması gerekmektedir. Kur’ân’ı ne cümle cümle, ne de kelime kelime açıklamak yeterlidir.⁷³⁵ Konulu tefsir asrımızda İslâm’a hizmet etme ve İslâm’ın makâsıdını ortaya çıkarmada en güçlü metot olabilir.⁷³⁶ Gazâlî, Kur’ân araştırmalarının konulu tefsire ihtiyaç duyduğunu, hatta bazılarının Kur’ân araştırmalarının geleceğini konulu tefsir metodu olarak gördüklerini ifade etmiştir.⁷³⁷

Müslümanların konulu tefsire ihtiyaçlarının olduğunu söyleyen Gazâlî, çocukluğundan beri Kur’ân’la birlikte olduğunu, on yaşında hafız olduğunu, seksen

⁷³² Kutub ve Âşûr, *Hutabu’ş-Şeyh*, 2: 210.

⁷³³ ‘Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru’l-Mevdû’î fi Müellefâtî’ş-Şeyh”, 21-22.

⁷³⁴ Gazâlî, *el-Mehâviru’l-Hamse li’l-Kur’ânî’l-Kerim* (By: Dâru’ş-Şurûk, tsz), 137-156.

⁷³⁵ ‘Uveys, “Hivâr ve Mürâca’a Ma’a eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 9-13.

⁷³⁶ Gazâlî, *Turâsüna’l-Fikri fi Mizâni’ş-Şer*, 129.

⁷³⁷ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû’iyyîn li-Süveri’l-Kur’ânî’l-Kerîm*, 6.

yaşında hala okumaya devam ettiği halde Kur'ân'ın anlamlarından öğrendiği şeyin çok az olduğunu, Kur'ân anlayışının onun zahiri anlamlarının ve sürekli tekrar edilen cümlelerinin ötesine geçemediğini ifade etmiştir. Bu sebeple, âyetlerin öncesiyle sonrasını birbirine bağlayan unsurları iyice kavrayabilmek ve sûreyi bir bütün olarak anlayabilmek için, âyetlerin derinliklerine dalınması gerektiğini ifade etmiştir. *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'ıyyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm-Kerim* adlı eserini konulu tefsir metoduyla yazdığını bildirmiş ve konulu tefsirin Kur'ân'ın anlaşılmasındaki önemini vurgulamıştır.⁷³⁸

4.1.2. Gazâlî'nin Konulu Tefsir Metodunu Uygulama Şekli

Gazâlî konulu tefsir teriminin yüce kitaba hizmet açısından iki yeni çeşit için kullanıldığını belirtmektedir. Bunlardan ilki Kur'ân bütünlüğünde belli bir konunun izah edilmesi, diğeri ise sûre çerçeveli konulu tefsirin yapılmasıdır. Bu iki çeşidin her birinin kendine has metodu ve her birinde takip edilmesi gereken aşamalar vardır:

4.1.2.1. Kur'ân'ın Tamamında Bir Meselenin Araştırılması Metodu

Gazâlî'nin *el-Mehâviru'l-Hamse li'l-Kur'ân* adlı kitabında diğeri konulu tefsir araştırmacılarının uydukları yönteme uyduğunu görmekteyiz. Bu eserden hareketle Kur'ân'ın tamamında Kur'ân'ın tamamında Kur'ân'a iat bir mesele hakkında yaptığı konulu tefsir çalışmalarında takip ettiği aşamaları şöyle sıralayabiliriz:

1. Konunun belirlenmesi. Gazâlî konularını Kur'ân'daki ana konulardan seçmiştir.
2. Ana konuların her biriyle ilgili sûre ve âyetlerin derlenmesi.
3. Bir araya getirilen sûre ve âyetlerin konularına göre bölümlere ayrılması.
4. Derlenen âyet ve sûrelerden birbiriyle uyumlu olan her bir bölüme konuyla ilgili bir isim verilmesi.
5. Konuyla ilgili bir araya getirilen âyetlerin Allah'ın kendisine verdiği imkân ölçüsünde, güvendiği kaynaklar da delil gösterilerek tefsir edilmesi.
6. Âyetlerin özelliklerinin ve hidâyet yönlerinin açıklanması.⁷³⁹

⁷³⁸ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'ıyyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 5.

⁷³⁹ 'Affâf Abdulgafûr, "et-Tefsiru'l-Mevdû'î fi Müellefâtı's-Şeyh", 21.

Gazâlî, *el-Mehâviru'l-Hamse li'l-Kur'ân* adlı eserinde ilk olarak tevhid konusunu ele almış ve insanlara Allah'ın bir olduğunu, yalnız Allah'a ibadet edilmesinin zorunluluğunu, putperestlikle mücadele etmeyi, peygamberlere karşı çıkma konusunda toplumların tutumlarını anlatarak peygamberlerin görevini ele almıştır. Sonra şu başlıklar altında konuyu derinlemesine işlemiştir: “Hıristiyanlıkta inançlar, tevhid varlığın esası ve hayatın düzenidir, kader, diktatörlük, sorumluluktan kaçmak için şüphelerin peşine düşmek boşunadır, kader konusunda hadisler, Kur'ân'da inanç ve davranışları düzeltme.”⁷⁴⁰

Bu başlıkların hepsinin altında Kur'ân'ın muhtelif yerlerinden toplanmış birbiriyle ilgili birçok âyet bulunmaktadır. Bu âyetleri konulu tefsir metoduyla tefsir etmiştir. Âyetlerin manalarını, rehberliklerini ve tüm beşer için çözüm yollarını ortaya koymaya çalışmıştır. Tefsirini bizzat Kur'ân, hadis ve hadisin açıklamaları ile yapmıştır. Bazen de müfessirlerin görüşlerinden uygun gördüklerini, yaşadığı olaylardan kesitler ve tarih bilgisini zikretmiştir. Kur'ân'ın bir çözüm ve çıkış yolu olması için olay üzerinden bir sonuca varmıştır. Kitaptaki tüm ana konuları bu şekilde ele almıştır. Aynı şekilde konulu tefsirle tahlîlî tefsir çeşitleri arasında karşılaştırmalar yapmıştır. Mesela, Vâkıa sûresini her iki metot çeşidi ile tefsir etmiştir.⁷⁴¹

• Kur'ân'ın Tamamında Bir Meselenin Araştırılması Metoduna Örnekler

Gazâlî neredeyse tüm eserlerinde Kur'ân hakikatlerinden yola çıkarak meydana gelmiş sorunlara çözüm üretme veya olayı Kur'ân hakikatlerine arzetme yoluyla çalışmalarını gerçekleştirmiştir. Bazen naslardan yola çıkarak Kur'ân'ın hayata yol göstericiliğini gözler önüne sermiş, bazen de sıkıntı ve hayatın sorunlarını Kur'ân'a arz ederek problemlere çözüm yolu aramıştır. Gazâlî, *Kur'ân'da İnsan*, *Kur'ân'da Genel Hayat*, *Kur'ân'da Devrim*, *Kur'ân'da Ulûhiyet*, *Kur'ân'da Nübüvvet*, *Kur'ân'da Ceza*, *Kur'ân'ın Anlatımıyla Ümmetlerin Bozguna Uğraması*, *Kur'ân Kıssaları*⁷⁴², *Kur'ân'daki Bazı Güç Tabloları*,⁷⁴³ *Kur'ân'da Allah'ın Kevnî Kanunlarından Bazıları*,⁷⁴⁴ *Kur'ân'ın*

⁷⁴⁰ Gazâlî, *el-Mehâviru'l-Hamse li'l-Kur'ân*, 21-50.

⁷⁴¹ Gazâlî, *el-Mehâviru'l-Hamse li'l-Kur'ân*, 137-156; 'Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsiru'l-Mevdû'î fi Müellefâtî's-Şeyh”, 21-22.

⁷⁴² Bkz. Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 49-54-58-62-74-78-87-95.

⁷⁴³ Gazâlî, *fî Mevkebi'd-Da' ve*, 31-35.

⁷⁴⁴ Gazâlî, *Sirru Tehallufi'l-Arab ve'l-Müslimin*, 8-17.

*Terâzisinde Yahudiler*⁷⁴⁵, *Kur'ân ve Şımarık/Müsrif-Mütref Tabakalar*⁷⁴⁶ ve *Kur'ân'da Akıl Sahipleri*⁷⁴⁷ gibi başlıklar altında Kur'ân konularını içeren konulu tefsir çalışmaları yapmıştır. Ayrıca Kur'ân konularını beş ana eksene taksim ettiği *el-Mehâviru'l-Hamse li'l-Kur'ân* adlı bir eser kaleme almıştır. Eserde; “*Tek Olan Allah, Yaratıcısına İşaret Eden Evren, Kur'ân Kıssaları, Ba's ve Ceza, Terbiye ve Teşrî*”⁷⁴⁸ başlıklar altında konulu tefsir çalışması örnekleri sunmuştur:

1. Kur'ân'da İnsan

Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân* adlı eserinde “Kur'ân ve İnsan” konusunu ele almış ve konuyu incelemeye içinde bulunduğu çağda yaşanan olguyu teşhis etmekle başlamıştır. Yani insanı materyalist bakış açısıyla ele alarak konuya giriş yapmıştır. Ona göre, maddeci felsefe, şu an beş kıtaya doğru ilerlemektedir. Bu anlayış her ne kadar potansiyel gücü aktif olarak kullansa da insanın özünde bulunan değeri küçük görmektedir. Bu sebeple yapıyı imar ettiği kadar yıkmakta, yükselttiği kadar yok oluşa doğru götürmektedir.⁷⁴⁹

Gazâlî, *Materyalistlerin bakış açısına göre insan nedir?* diye sorduktan sonra insan bedeninin yedi tane sabun yapmaya yetecek kadar yağ, yedi kurşun kalem yapmaya yetecek kadar karbon, yüz yirmi tane kibrit çöpü ucu yapmaya yetecek kadar fosfor, müşhillerden/müşhilâtan biri için bir doz olabilecek magnezyum tuzu vb. maddelerden oluştuğunu belirtmiştir. Bu maddelerin elli-altmış Mısır kuruşu karşılığında çarşı ve pazardan satın alınabileceğini, materyalist anlayışa göre, insanın maddi kıymetinin bu kadar olduğunu söylemiştir.⁷⁵⁰

Gazâlî'ye göre, maddecilerin başarısı dindarlığı fesada uğratmasıdır. Materyalistler büyük ufuklara gitmeyi başarmışlardır. Bilimsel keşifler, sanayi ve üretim alanlarında ilerlemişlerdir. Ancak bu öne geçmeleri fesat ve lanetle gerçekleşmiştir. Materyalistlerin üstünlüğü onların bireysel güçleriyle alakalı değildir. Kesinlikle fikirsiz metotlarının doğruluğuyla ilgisi yoktur. Bilakis onların bu üstünlüğü, dine müntesip kişilerdeki psikolojik çöküntü ve maneviyatlarının bozulmuş olmalarıyla alakalıdır.

⁷⁴⁵ Kutub ve Âşûr, *Hutabu's-Seyh*, 1: 142.

⁷⁴⁶ Gazâlî, *el-İslâm ve'l-Evdâ'u'l-İktisâdiyye*, 16-28.

⁷⁴⁷ Kutub ve Âşûr, 1: 385-393.

⁷⁴⁸ Gazâlî, *el-Mehâviru'l-Hamse li'l-Kur'âni'l-Kerim*, 21-51-83-125-157.

⁷⁴⁹ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 49.

⁷⁵⁰ Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 49-50.

Zehirin bedenlerde meydana getirdiği zararın aynısını bozuk dindarlık, insanın üstün özelliklerinde (manevi dünyasında) meydana getirmiştir.⁷⁵¹ Gazâlî, bu açıklamalarına delil olarak şu âyeti zikretmiştir: *“İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi. İnsanlar arasında, anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için, onlarla beraber hak yolu gösteren kitapları da gönderdi. Ancak kendilerine kitap verilenler, apaçık deliller geldikten sonra, aralarındaki kıskançlıktan ötürü dine anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenlere, üzerinde ihtilafa düştükleri gerçeği izniyle gösterdi. Allah dilediğini doğru yola iletir.”*⁷⁵²

Gazâlî, bu âyetin peygamberlere tabi olanlar arasında meydana gelen ayrılığı nasıl özetlediğini düşünmemizi istemiştir. Dindarların yeryüzünde geri kalmalarının en önemli sebeplerini; haddi aşmak, egoistlik, kin, büyüklenme, zulüm, savaşlar, cürümler, insanın hakiki kıymeti ve insanın hayattaki tabîî görevine karşı yanlış hüküm vermek olarak sıralamıştır. Mülhidlerin/İnançsızların varlığa tapma, varlık hususunda hayatın fırsatlarından faydalanma, varlığın zahir ve batın tüm güçlerini kendileri için harekete geçirme uğrunda tüm çabalarını harcarken; dindarların tembel tembel esneyerek, şaşkın ve gaflet içinde düşünerek adeta ağır bir afyon almış gibi derin mağaralara çekildiklerini ifade etmiştir.⁷⁵³

Gazâlî, materyalist felsefenin insana verdiği değer, başarılarının ve Müslümanların geri kalmalarının altında yatan sebeplerin ve hastalığın teşhisini yaptıktan sonra Kur’ân’dan çözüm yolları göstermeye çalışmıştır. Yani sorundan hareket ederek olaya çözüm üretme metodunu kullanmıştır. Ona göre, Kur’ân insanın değeri, görevi, konumu ve misyonuna dair gerçeği ortaya koymaktadır.⁷⁵⁴ Kur’ân’a göre insanın kıymeti, yeryüzünde Allah’ın halifeliği gibi yüce bir noktadır. İnsanın halifeliği kıssası birçok sûrede tekrar edildiği üzere; Allah insanı itaat edilen ve ikram edilen efendi kılmıştır. Yine insanın halifeliğini anlatan kıssalar insana hakaret eden ve konumuna karşı hadsizlik edenlerin Allah’ın rahmet ve iyiliğine layık olmadığını anlatmaktadır. Âdem’e ve onun soyuna düşmanlığı sebebiyle Allah İblis’e cennetten kovulma ve aşağılıklardan olma

⁷⁵¹ Gazâlî, *Nazarât fi’l-Kur’ân*, 50.

⁷⁵² (Kur’an-ı Kerim, Bakara, 2/213).

⁷⁵³ Gazâlî, *Nazarât fi’l-Kur’ân*, 50-51.

⁷⁵⁴ Gazâlî, *Nazarât fi’l-Kur’ân*, 51.

cezasıyla hükmetmiştir. İnsanın asıl görevi dosdoğru fitratı korumak ve şayet kirlenirse tevbe ve istiğfar ile onu kirlerden arındırmaktır. Zira dindarlık, nefsi arındıracak yeni etkenler aramak değildir. Asıl dindarlık, nefsin temiz yapısı ve asil fitratı üzere kalması için kurallar koymaktır.”⁷⁵⁵

Kur’ân, imanla evreni iyice incelemek ve Allah’ın yaratıkları üzerinde derinlemesine düşünmek arasında bir bağ kurmuştur. Onlarca sûre bu manada müminlerin dünyayla bağlarını güçlendirici unsurlarla doludur. Bu sûreler, evrenin bilinmeyenlerini ortaya çıkarmaya ve gizemlerini araştırmaya teşvik etmektedir. Kaldı ki akıl olmaksızın din olmaz. *“Allah katında canlıların en aşağı derecede olanları, sağır, dilsiz ve düşüncemeyen olanlarıdır”*⁷⁵⁶ ayeti imanla düşünce arasında bir bağ olduğunu delilidir. Saygın ve muteber akıl, teorik felsefenin kuruntularında anlamsızca dolaşan düşünce değildir. Aksine kâinatın özelliklerinden hakikate uzanan ve araştırma metoduyla yoluna devam eden akıldır. Bundan ötürü düşüncenin alanı mahlûka yönelik olmalıdır, hâlîka değil; maddeye yönelik olmalıdır, madde ötesine/metafizığe değil. *“Ey insan! Şüphe yok ki sen Rabbine karşı çaba üstüne çaba göstermektesin; sonunda O’na varacaksın. Kimin kitabı sağından verilirse, kolay bir hesaplara çekilecektir.”*⁷⁵⁷

Gazâlî’nin konuya çözüm bulması sürecinde dikkat çeken şey, olgudan nassa yolculuk metodudur. Görüldüğü üzere o önce materyalist bakış açısını, bunun haddini aşmış aktifliğini ve dindarlığın maruz kaldığı sorunları anlatmış, daha sonra da bu olguya karşı Kur’ân’ın sunmuş olduğu çözümleri ve hidâyet yönlerini açıklamıştır.⁷⁵⁸

Yine Gazâlî’nin okuyucuyu sıkmadan veciz bir üslup takip ettiğini, âyetlerden getirdiği delillerin sayısını çoğaltma yoluna gitmediğini görüyoruz. Bununla birlikte konuya delil göstermedeki başarısı ortadadır. Delile metinsel olarak değinmek yerine daha çok âyetlere işaret yoluyla değinmiştir. Zira Gazâlî, daha öncede zikrettiğimiz üzere konulu tefsir yapmadaki metodunda *“Sûrenin özelliklerini ortaya koyan âyetleri seçtiğini ve sûrenin diğer âyetlerini benzer bağlamda okuyup anlasın diye okuyucuya bıraktığını; bunu, açıklamanın uzayıp dağılmaması için böyle yaptığını, amacının özel bilgi vermek*

⁷⁵⁵ Gazâlî, *Nazarât fi’l-Kur’ân*, 51.

⁷⁵⁶ (Kur’an-ı Kerim, Enfâl, 8/22).

⁷⁵⁷ (Kur’an-ı Kerim, İnşikâk, 84/6-8).

⁷⁵⁸ Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 445.

olduğunu”⁷⁵⁹ bildirmiştir. Yaptığı açıklamalardan da yola çıkarak Gazâlî, konuyu Kur’ân ışığında ve Kur’ân’ın genel ruhu bağlamında ele almıştır diyebiliriz.⁷⁶⁰ *Nazarât fi’l-Kur’ân* isimli eserinde “Kur’ân’da İnsan” başlığı altında önce sorunu arzemiş, olaydan yola çıkarak konuyu teşhis etmiş, ardından da Kur’ân’dan çözüm aramıştır.

Gazâlî *İlel ve Edviye* adlı eserinde “Kur’ân’da İnsan” konusuna başka bir açıdan ve farklı bir üslupla değinmiştir.⁷⁶¹ Konuyu araştırmaya öncelikle konuyla ilgili âyetleri zikrederek başlamıştır. Âyetleri öncelikle zikretmesinin sebebi, olayın safahatına âyetlerin ışığında çözüm bulmaktır. Bu aşamada “nimetlendirme, şerefli kılma ve ilâhî teklîf” diye isimlendirebileceğimiz üç maddeyi insan merkezli analiz etmiştir.⁷⁶² Kur’ân’da anlatılan Adem kıssasını, meleklerin karamsarlığını ve İblis’in Allah’ın hikmetine itirazını ele almıştır: “Melekler insanın yeryüzündeki geleceklerine dair karamsardı. Çünkü onlar/melekler: “*Yeryüzünde içerisinde bozgunculuk edecek ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?*” diye insanın yaratılışına itiraz etmiştir. Ona en güzel cevap şu olmuştur: “*Ben sizin bilmediklerinizi bilirim.*”⁷⁶³ Gazâlî, âyetlerin ışığında konuyu anlatmaya özetle şöyle devam etmektedir: Allah (c.c.), Adem’i yaratmış ve ona tüm eşyayı kuşatan sırları ve sır olmayan açık şeyleri bilebilecek bir akıl lütfetmiştir... Muhtemelen bugün melekler, uzaya çıkan ve uzak yıldızlara ulaşan insanı şaşkınlık içerisinde izliyorlardır. Ancak insanın azameti sadece bilgide saklı değildir. Aksine insanın azameti kendisinin kıymetini yücelten, seviyesini yükselten, evreni yaratıp onun içerisine yerleştiren ve bu evreni hizmetine veren Allah’ı tanıyıp bilmesinde gizlidir. İşte Allah’ın adıyla yaşamın kapalı kapılarını açan ve sırlarını keşfeden bu mü’min grup, evrende Allah’ın hikmetinin insan varlığında tecelli ettiği gruptur.”⁷⁶⁴

Gazâlî insanı analiz ederken insanı üç merkezli ele aldığını zikretmiştik. O üç noktayı açıklarken şunları ifade etmektedir: Kur’ân’ın aktarmış olduğu şekliyle beşerî hayatın kıssası birçok yönden dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi “nimetlendirme” maddesidir. Yüce Allah Bakara sûresinde kıssayı anlatmaya başlamadan önce, “*O yerde olanların hepsini sizin için yaratandır.*”⁷⁶⁵ âyetiyle bu nimeti hatırlatmıştır. Bu âyetten

⁷⁵⁹ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû ‘İyyîn li-Süveri’l-Kur’ânî’l-Kerîm*, 6.

⁷⁶⁰ Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 445.

⁷⁶¹ Bkz. Gazâlî, *İlel ve Edviye*, 7-27.

⁷⁶² Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 446.

⁷⁶³ (Kur’an-ı Kerim, Bakara, 2/30).

⁷⁶⁴ Bkz. Gazâlî, *İlel ve Edviye*, 7.

⁷⁶⁵ (Kur’an-ı Kerim, Bakara, 2/29).

önce ise “*O Rab ki, yeri sizin için bir döşek, göğü de (kubbemsi) bir tavan yaptı. Gökten su indirerek onunla, size besin olsun diye (yerden) çeşitli ürünler çıkardı.*”⁷⁶⁶ buyurmuştur. A’râf sûresinde kıssayı anlatmaya başlamadan önce de bu hususa değinmiştir: “*Doğrusu biz sizi yeryüzüne yerleştirdik ve orada size geçim vasıtaları verdik. Ne kadar da az şükrediyorsunuz! Andolsun sizi yarattık, sonra size şekil verdik, sonra da meleklerle, Âdem’e secde edin! diye emrettik.*”⁷⁶⁷ Kıssayı Hicr sûresinde anlatmaya başlamadan önce de beşeri hayatı çepeçevre kuşatan nimetleri anlatmıştır: “*Andolsun, biz gökte birtakım burçlar yarattık ve seyr edenler için onu süsledik. Onları, taşlanmış (kovulmuş) her şeytandan koruduk. Ancak kulak hırsızlığı eden müstesna. Onun da peşine açık bir alev sütunu düşmüştür. Yeri uzatıp yaydık, orada sabit dağlar yerleştirdik, yine orada miktarı ve ölçüsü belirli olan şeyler bitirdik. Orada hem sizin için hem de rızıkları size ait olmayanlar için (gerekli) geçim vasıtaları yarattık.*”⁷⁶⁸

İnsanın yediği ekmekte dahi yerin altının ve göğün ufuklarının katkısı vardır. Yeryüzündeki topraktan yer çekimine, tarlalara vuran eğimli veya dikey ışıklardan bu ışığın etkisiyle oluşan yeşillığe kadar insanlığın muhtaç olduğu gıda, giyim ve ilaçların oluşmasına katkıda bulunan pek çok nimet vardır. Uzay boşluğunda yüzen yıldızlardan gözle görülemeyen mikroplara kadar her şey üzerine düşen görevi hakkıyla yerine getirerek insanın yaşamını temini ve geleceğini planlaması için en küçüğünden en büyüğüne her şey bir düzen içerisinde insana hizmet etmektedir.⁷⁶⁹ Gazâlî’ye göre, âlemin görkemine işarette bulunan âyetlerdeki birçok yeminin sırrı bu nimetlerdir. Mesela, şu âyetlerdeki yeminleri buna örnek olarak zikretmiştir: “*Hayır! Şafağa, yemin ederim ki, geceye ve onda basan karanlığa, dolunay olmuş aya ki, siz elbette halden hale geçeceksiniz.*”⁷⁷⁰, “*Hayır hayır (öğüt almazlar). Aya andolsun ki, dönüp gitmekte olan geceye, ağarmakta olan sabaha andolsun ki, o (cehennem), büyük musibetlerden biridir.*”⁷⁷¹

Gazâlî, “*Allah yaptıklarını eşsiz derecede bir mükemmellikte yapmıştır. Karşısında hayretlere düşmemiz ve güzelliğinin tadına varmamız için bize bu*

⁷⁶⁶ (Kur’an-ı Kerim, Bakara, 2/22).

⁷⁶⁷ (Kur’an-ı Kerim, A’râf, 7/10-11).

⁷⁶⁸ (Kur’an-ı Kerim, Hicr, 15/16-20).

⁷⁶⁹ Gazâlî, ‘İlâl ve Edviye, 8.

⁷⁷⁰ (Kur’an-ı Kerim, İnşikâk, 84/16-19).

⁷⁷¹ (Kur’an-ı Kerim, Müddessir, 77/32-35).

olağanüstülüğü anlatmıştır” dedikten sonra, “Müslüman olan ama kâinata sırtını dönüp onun kanunlarını incelemeyen, gizemlerini keşfetmeye çalışmayan insanların hallarına şaşıyorum” diyerek şaşkınlığını dile getirmiştir.⁷⁷² Halbuki Kur’ân insanın değerli, üstün, saygı değer ve diğer varlıkların kendisine hizmet için yaratılan varlık olarak seçildiğini bildirmiştir. Gazâlî, nimetlerini hakkıyla takdir etmeyen insanı kınamanın da Allah’ın bir hakkı olduğuna şu âyeti delil getirmiştir: *“Allah’ın, göklerde ve yerdeki (nice varlık ve imkânları) sizin emrinize verdiğini, nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ihsan ettiğini görmediniz mi? Yine de, insanlar içinde, -bilgisi, rehberi ve aydınlatıcı bir kitabı yokken- Allah hakkında tartışan kimseler vardır.”*⁷⁷³

Gazâlî’ye göre bu, insanı maddi açıdan değerli ve şerefli kılmaktır. Diğer yönden insanın manevi yapısına ilişkin bir boyutu vardır. Farklı farklı ve hareketli cisimlerdeki hayatla Âdem’in çocuklarındaki hayat birbirlerinden farklı şeylerdir. Âdem müstakil olarak Allah’ın kendisini *“Ona şekil verdiğim ve ona ruhumdan üflediğim zaman...”*⁷⁷⁴ diye vassfettiği kişidir. İnsana verilen bu değer insan neslinde kıyâmete kadar devam edecektir: *“O (Allah) ki, yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır. Sonra onun zürriyetini, dayanıksız bir suyun özünden üretmiştir. Sonra onu tamamlayıp şekillendirmiş, ona kendi ruhundan üflemiştir. Ve sizin için kulaklar, gözler, kalpler yaratmıştır.”*⁷⁷⁵ İnsan, bu üfürüşle birlikte yeniden var olmuş ve kendisine benzeyen diğer canlı türlerinden üstün kılınmıştır; *“...kemikleri etle kapladık. Sonra onu başka bir yaratışla insan haline getirdik. Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah pek yücedir.”*⁷⁷⁶ Allah Teâlâ, Adem’i bu şekilde yarattıktan sonra meleklerden Adem’e secde etmelerini istemiştir. Bu secde, tazîm secdesi değil, tekrîm (şerefli/üstün kılma) secdesidir. Allah, secde etmekten çekinenleri rahmetinden çıkararak cezalandırmıştır. Rahmetinden çıkardığı İblis, ister meleklerden isterse cinlerden olsun sonuç değişmez. Çünkü insanı küçümsemek Allah katında bir isyan ve cezanın gerekçesidir.⁷⁷⁷ Âyette Allah’ın insana verdiği bu açık değerın yanında insanın konumuna ve Allah’ın insana karşı hoş görüşüne işaret vardır. Bu ise hata yapan insanın tövbe edip Allah’a

⁷⁷² Gazâlî, *İlâl ve Edviye*, 9.

⁷⁷³ (Kur’an-ı Kerim, Lokman, 31/20).

⁷⁷⁴ (Kur’an-ı Kerim, Hicr, 15/29).

⁷⁷⁵ (Kur’an-ı Kerim, Secde, 32/7-9).

⁷⁷⁶ (Kur’an-ı Kerim, Müminûn, 23/14).

⁷⁷⁷ Gazâlî, *İlâl ve Edviye*, 9-10.

yöneldiğinde ona verilen büyük değer ve ilahî hoşnutluktur. Âyette şöyle buyurulmuştur: “*Şu da muhakkak ki ben, tövbe eden, inanan ve yararlı iş yapan, sonra (böylece) doğru yolda giden kimseyi bağışlarım.*”⁷⁷⁸ İşte bu iki hâl; şerefli kılma ve nimetlendirme, üçüncü bir yönü gerektirmiştir. Bu üçüncü yön, ilâhî tekliftir. Allah insanı üstün yeteneklerle donatmış ve onu başıboş bırakmamıştır. Aksine bir takım şeyleri yapmasını emretmiş, bir takım şeyleri yapmasını da yasaklamıştır.⁷⁷⁹

Gazâlî teklifin sırrını, Âdem’in (as) cennetteki bir ağacın meyvesinden yememesi yönündeki sorumluluğundan başlayarak açıklamaya çalışmıştır. Hz. Âdem (as) ve eşinin kendilerine haram kılınan ağacın meyvesinden yiyerek Allah’a (c.c.) isyan ettiklerini ve her ikisinin de cennetten kovulduklarını vurgulamıştır. Daha sonra Hz. Adem (as) ve eşinin cennetten kovulmalarına neden olan hatalarını anladıklarını ve pişmanlık duyarak Allah’a şöyle dua ettiklerini zikretmiştir: “*(Adem ile eşi) dediler ki; Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz. Allah; Birbirinize düşman olarak inin! Sizin için yeryüzünde bir süreye kadar yerleşme ve faydalanma vardır, buyurdu. "Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve orada (diriltilip) çıkarılacaksınız" dedi.*”⁷⁸⁰

Gazâlî, onlar sadece ağaçtan yemekle kalmadıklarını, aksine isyan ve harama sürükleyen şehvetlere uyduklarını söylemiştir. Ona göre, ilk insanın bu tutumunun (isyanının) gerekçesi, insan hayatının çifte bir mizaçla başlamış olmasıdır. Zira insan, yeryüzü balçığından bir kılıfın içerisinde Allah’ın (c.c.) nurundan bir parçayla yaratılmıştır.⁷⁸¹ Bir kişide alçaklık ve üstünlük vasıflarının her ikisi de bulunabilir. İnsanın yücelmesi de alçalması da veya Allah’ın (c.c.) rızasını da gazabını da hak etmesi hür iradesine bağlıdır.⁷⁸² Bu anlamda Gazâlî yükseliş ve düşüş, takva ve günahkârlık, Allah’ı gazaplandırma ve rızasını kazanma hususlarında hür irade hakikatini vurgulamıştır. Çünkü Rahmân ve Rahîm olan Allah, kendi rızasını kazanmaya çalışan bir insana gazaplanmaz. Nitekim kendisini gazaplandırmaya çalışan insandan da razı olmaz. Bazı insanlar kibirle veya bahaneler sunmak sûretiyle bu hakikat konusunda tartışırlar. Ancak beşerin varlığının kıssası, iyi ya da kötüyü ortaya çıkarmak için hakiki bir imtihana

⁷⁷⁸ (Kur’an-ı Kerim, Tâhâ, 20/82).

⁷⁷⁹ Gazâlî, *İlâl ve Edviye*, 10.

⁷⁸⁰ (Kur’an-ı Kerim, A’râf, 7/23-25).

⁷⁸¹ Gazâlî, *İlâl ve Edviye*, 11.

⁷⁸² Gazâlî, *İlâl ve Edviye*, 12.

dayanmaktadır.⁷⁸³ Bu hakikat, “O ki, hanginizin daha güzel davranacağını (ihسان) sınamak için ölümü ve hayatı yaratmıştır”⁷⁸⁴ ayetinde açıkça dile getirilmiştir. Ayette zikredilen muhsin, işi sağlam yapan ve doğruyu kabul eden kişidir. İsyankar ise haddi aşan ve yanlışla sarılan kişidir. Gerçek mücadele, insanın iyi veya kötünden birini tercih etmek için kendi iç dünyasında verdiği mücadeledir. Allah Teâlâ, bu hakikate şu ayette işaret etmiştir⁷⁸⁵; “Artık kim azmışsa ve dünya hayatını ahirete tercih etmişse, şüphesiz cehennem(onun için) tek barınaktır. Rabbinin makamından korkan ve nefisini kötü arzulardan uzaklaştırmış kimse için, şüphesiz cennet(onun) yegâne barınağıdır.”⁷⁸⁶

Allah Teâlâ, insanı hidayetine uymaya ve kendisini anmaya çağırmaktadır. İradenin kullanımı ile ilgili Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “(Doğrusu) size Rabbiniz tarafından basiretler (idrak kabiliyeti) verilmiştir. Artık kim hakkı görürse faydası kendisine, kim de kör olursa zararı kendinedir”⁷⁸⁷, “Nefse ve ona birtakım kabiliyetler verene, sonra da ona iyilik ve kötülükleri ilham edene yemin ederim ki, nefisini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiştir. Onu kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir.”⁷⁸⁸ Nefsi tezkiye veya kirletme yolunda gösterilen çaba beşere mahsus bir durumdur.⁷⁸⁹

Gazâlî, Kur’ân ayetlerinden yola çıkarak şeytanın tek etken gücünün saptırma dürtüsü, yalan söz, sahte tavsiyeler gibi alanlarla kısıtlı olduğunu belirtmiştir. Öyleyse insan hem iç zaafiyeti hem de dış düşmanı ile baş başayken yapması gereken şey nedir? diye sormuş, daha sonra bu soruya kendisinin ‘serum’ ismini verdiği, insanı kötülükten koruyan ve hayra teşvik eden bir unsurla cevap vermiştir. Tabi ki bu serum, Kur’ân’ın tekliflerinden başka bir şey değildir. Yani farz olan amelleri yerine getirmektir. Gazâlî buna delil olarak şu ayetleri zikretmiştir: “Ancak, namaz kılanlar başka. Onlar, namazlarına devam eden kimselerdir. Onlar, mallarında; isteyenler ve (isteyemeyip) mahrum kalanlar için belli bir hak bulunan kimselerdir. Onlar ceza gününü tasdik eden kimselerdir. Onlar, Rablerinin azabından korkan kimselerdir. Çünkü Rablerinin azabından emin olunamaz. Onlar, mahrem yerlerini koruyan kimselerdir. Ancak eşleri yahut sahip oldukları cariyeleri başka. Çünkü onlar (eşleri ve cariyeleri ile olan ilişkileri

⁷⁸³ Gazâlî, ‘İlel ve Edviye, 12.

⁷⁸⁴ (Kur’an-ı Kerim, Mülk, 67/2).

⁷⁸⁵ Gazâlî, ‘İlel ve Edviye, 12.

⁷⁸⁶ (Kur’an-ı Kerim, Nâziât, 79/37-41).

⁷⁸⁷ (Kur’an-ı Kerim, Enâm, 6/104).

⁷⁸⁸ (Kur’an-ı Kerim, Şems, 91/7-10).

⁷⁸⁹ Gazâlî, ‘İlel ve Edviye, 12.

konusunda) kınanmazlar. Kim bunun ötesini isterse, işte onlar sınırı aşan kimselerdir. Onlar, emanetlerini ve verdikleri sözü gözeten kimselerdir. Onlar, şahitliklerini dosdoğru yapan kimselerdir. Onlar namazlarını titizlikle koruyan kimselerdir. İşte onlar cennetlerde ikram görecektir.”⁷⁹⁰ O, bu ayetlerin, zikredilen ibadetlerin temsili olarak değil hakikî ve bütüncül olarak yerine getirilmeleri şartıyla, kâmil bir insan inşa edilebileceğini bildirmiştir.⁷⁹¹ Ardından bu ibadetlerin insanın iç dünyasında nasıl bir etki bıraktığını anlamak ve üzerinde düşünmek için “Şahitliklerini dosdoğru yapanlar”⁷⁹² ayeti üzerinde durmuş ve özetle şu açıklamalarda bulunmuştur: Şahitliği hakkıyla yerine getirmek, Allah yolunda hiçbir kınayıcının kınamasından korkmamayı gerektirmektedir. Bu dünyada yükselen şehvet dumanlarının arasında hakkın nefesi kesiliyor. Kişiler de doğru görüşü söylemekten yüz çevirmektedirler. Çünkü istikballerinden korkmakta, yakınlarını kayırmak istemekte, mala göz dikmekte ve statü derdine düşmektedirler. Basiretlerinin önünde kalın perdeler olduğu için Allah’ın rızasını görememektedirler. İslâm toplumu çökmektedir. Çünkü mümin olduğunu iddia edenler şahitliklerini hakkıyla yerine getirmemektedir. Ya susmakta ya da konuştuklarında adil olmamaktadır. Rüştü bulaştığı açığa çıktığından ötürü Hollanda kraliçesinin eşinin azledildiği ve apoletlerinin alındığını; hakkında rüşvet ithamı bulunduğu için Japonya başbakanının azledilip cezaevine atıldığını okuyunca bazı toplumların neden ilerlemiş olduğunu anladığını zikretmiştir.⁷⁹³

Gazâlî, “Ama insanı sınamak için rızkını daraltıp bir ölçüye göre verdiği zaman; *"Rabbim bana hor baktı"* der. Hayır; yetime karşı cömert davranmıyorsunuz. Yoksulu yedirmek konusunda birbirinize özenmiyorsunuz. Size kalan mirası hak gözetmeden yiyorsunuz. Malı pek çok seviyorsunuz.”⁷⁹⁴ ayetlerinin fakirliğin de zenginliğin de birer imtihan olduğuna işaret ettiğini bildirmiştir. Ona göre, Allah’ın zengin kılmasını şerefli kılma, fakir kılmasını ise aşağılık kılma mahiyetinde düşünmek yanlıştır. Asıl önemli olan sonuçlardır. Fakir olupta iffetli olan kişi, zenginliğiyle haddi aşandan Allah katında daha üstündür. Kapısını yetimlere ve miskinlere açan, zekât verilmesi gerekenlere karşı harcamalar yapan kişi bu dünya imtihanında başarılı olan insandır. Ne var ki bazı insanlar

⁷⁹⁰ (Kur’an-ı Kerim, Meâric, 70/22-35).

⁷⁹¹ Gazâlî, *İl el ve Edviye*, 16.

⁷⁹² (Kur’an-ı Kerim, Meâric, 70/33).

⁷⁹³ Gazâlî, *İl el ve Edviye*, 16-17.

⁷⁹⁴ (Kur’an-ı Kerim, Fecr, 89/15-20).

kendilerine bir şey verilmesini, şahıslarına önem verilme; bir şey verilmemesini ise kendisine önem verilmeme zannediyorlar. Bu düşünce din ve dünyanın anlaşılmasında büyük bir hatadır. Bu anlayış yaygın hale gelince servet sahibi kimselere karşı nefret duyguları ortaya çıkmıştır. İlhâd ve küfür, insanlığın geleceğini tehdit etmektedir. Bu sebeple, insanın Rabbini tanınması gerekir.⁷⁹⁵

Gazâlî, insanın nimetlendirilme, şerefli kılınma ve sorumlu tutulma özelliklerini açıkladıktan sonra insanın saygın kılınmasını sağlayan akıl nimetinden ve Müslümanların bilimler sahasında geri kalışından söz etmiştir. Ona göre, Müslümanlar fen bilimlerinde apaçık bir şekilde geri kalmışlığı yüzünden çetin bir hesaba çekilecektir.⁷⁹⁶ Zira fen bilimleri alanında geri kalmak dini bir cürümdür. Faiz, zina, savaştan kaçmak gibi günahlardan aşağı kalır yanı yoktur. Bilakis belki bunlardan daha çirkin ve akıbet olarak daha vahimdir. Çünkü Kur’ân okuyucusunun içinde yaşadığı atmosfer karayı, denizi, göğü ve yeri içine alır. Kur’ân okuyucuya sonsuz melekût âlemi hakkında bir fikir verir. İnsana her şeyin kendisine hizmet ettiği bir kral olduğunu üstüne basarak anlatır. Ancak dini ilimlerde temayüz etmiş bazı kimselerin dünyanın dönmesi hakkında tartıştığını veya insanoğlunun aya çıktığını reddettiğini görünce dehşete kapıldığını, bu kişilerin Kur’ân’ın kühüne vakıf olamadıklarını zikretmiştir.⁷⁹⁷

2. Kur’ân’da Akıl Sahipleri/ “Ulu’l-Elbâb” Tabiri

Gazâlî, *İlâl ve Edviye* adlı eserinde “Kur’ân’da Akıl Sahipleri/Ulu’l-Elbâb” kavramını ele alarak konulu tefsir örneği sunmuştur. Tefsir yapmaya başlamadan önce konu ile ilgili genel bir bilgi vermiştir. O, din denilince gizemli gaybî konuların, anlaşılması güç duyguların peşine düşme; sanki iman hareketsiz inkâr ise aktif bir düşünce, inanan insan bilinmezliğe boyun eğen diğer kişiler ise en hassas bilgileri ortaya çıkarmaya çalışan, araştıran kişilermiş gibi anlaşılmasına kızdığını ifade etmiştir. Daha sonra Kur’ân’ın 16 yerinde akıl sahiplerinden bahsettiğini, akıl sahiplerinin geçtiği her bir yerin incelendiğinde sahih iman sahibi kişilerin seviyelerinin yüksekliğinin ve hakkı onaylamak, insanları hakka yönlendirmek için müminin aklının her alanda nasıl

⁷⁹⁵ Gazâlî, *İlâl ve Edviye*, 18-19.

⁷⁹⁶ Gazâlî, *İlâl ve Edviye*, 18.

⁷⁹⁷ Gazâlî, *İlâl ve Edviye*, 20-21.

çalıştığının anlaşılabilirliğini bildirmiştir.⁷⁹⁸ O, akıl sahipleri kavramının geçtiği yerlerde hakikati ortaya çıkarmak ve doğru bilginin üzerine imanı bina etmek için insanın alamet-i farikası olan aklın fonksiyonundan, akli kullanarak çalışmanın, araştırma yapmanın ve bilgi üretmenin önemini vurgulamış, söz konusu 16 ayeti kısaca açıklamıştır:

Gazâlî, dinin ve hükümlerinin rast gele ve düzensiz bir şekilde değil de bilinçli olarak konduğuna dikkat çeken ayetleri zikretmiştir. Bakara süresinde akıl sahipleri ile ilgili bağlamı ve konusu farklı üç ayetin bulunduğunu zikretmiştir.⁷⁹⁹

Gazâlî'ye göre, Âl-i İmrân sûresinde “akıl sahiplerinden” bahseden iki ayetten birincisinde araştırma yapmada ve metafizik konularda düşüncenin masumlulğundan bahsetmektedir. Çünkü bu tür araştırmalar tahmin ve vehim üzere yapılır. Maddeyi ve maddenin sırlarını, kurallarını araştırıp üretimde bulunması, Allah'ın o maddeyi nasıl var ettiğini ve maddenin yaratılmasındaki mükemmelliği araştırması için akli serbest bırakıp önünü açmıştır. Allah Teâlâ: *“O, sana Kitab'ı indirendir. Onun (Kur'an'ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihdir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşabih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, "Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır" derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar.”*⁸⁰⁰ buyurmuştur.

Âl-i İmrân sûresindeki ikinci ayet ise evren konusunda düşünme ve araştırmaya teşvik etmektedir. Ayette: *“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler vardır. Onlar ayaktayken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler. "Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateş azabından koru" derler.”*⁸⁰¹ buyurulmuştur.

⁷⁹⁸ Söz konusu 16 ayet şunlardır; (Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/179, 197 ve 269; Âl-i İmrân, 3/7 ve 190; Mâide, 5/100; Yusuf, 12/111; Ra'd, 13/19; İbrahim, 14/52; Sâd, 38/29 ve 43; Zümer, 39/9, 18 ve 21; Mü'min, 40/54; Talâk, 65/10).

⁷⁹⁹ Bakara süresinde bulunan söz konusu ayetler şunlardır; *“Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki (bu hükme uyarak) korunursunuz.”* (Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/179), *“(Ahiret için) azık toplayın. Kuşkusuz, azığın en hayırlısı takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma)dır. Ey akıl sahipleri, bana karşı gelmekten sakının.”* (Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/197), *“Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar.”* (Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/269).

⁸⁰⁰ (Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân, 3/7).

⁸⁰¹ (Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân, 3/190-191).

Hakikatin bilgisinin, toplumda hâkim olan geleneklere önem vermediğini, yaygın olan örfe de bağlanmadığını, özgür bir araştırma neticesinde ortaya çıkarılabileceğine işaret eden Gazâlî'ye göre, hakkı inkâr edenler veya ondan nefret edenler ne kadar çok olursa olsun onların karşısında sonuna kadar hakkın savunulması gerekmektedir. Şu ayet de buna işaret etmektedir: *“(Ey Muhammed!) De ki: "Pis ile temiz bir olmaz. Pisin çokluğu hoşuna gitse bile." Ey akıl sahipleri Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.*”⁸⁰²

Gazâlî, Kur'ân kıssalarının akli geliştirme ve tecrübelerden faydalanma açısından önemli olduğunu bildirmiş ve Yûsuf sûresinde geçen, *“Andolsun ki, onların kıssalarında akıl sahipleri için ibret vardır. Kur'ân uydurulabilecek bir söz değildir. Fakat kendinden öncekileri tasdik eden, her şeyi ayrı ayrı açıklayan ve inanan bir toplum için de bir yol gösterici ve bir rahmettir.*”⁸⁰³ ayetinin Kur'ân kıssalarının hayal ürünü değil de gerçek olaylar olduğunu ortaya koyduğunu söylemiştir.⁸⁰⁴

Ra'd sûresi akıl sahiplerinde bulunan güzellikleri açıklamış, davranışları zapt altına almıştır. Ulu'l-elbâb/akıl sahipleri tabirinin geçtiği dokuzuncu yerde Allah Teâlâ; *“Rabbinden sana indirilenin gerçek olduğunu bilen kimse, (onu bilemeyen) kör gibi olur mu? (Bunu) ancak akıl sahipleri anlar. Onlar, Allah'a verdikleri sözü yerine getiren ve sözleşmeyi bozmayanlardır*”⁸⁰⁵ buyurmuştur.

İbrahim sûresinde hakla batılın mücadelesinin şeklini, ister insanların dünyasında ister ahirette âlemlerin rabbiyle karşılaşmada olsun, hak batıl mücadelesinin yakın ve uzak etkilerini bulmaktayız. Sûre şu ayetle bitmektedir: *“Bu Kur'ân; kendisiyle uyarılsınlar, Allah'ın ancak tek ilah olduğunu bilsinler ve akıl sahipleri düşünüp öğüt alsınlar diye insanlara bir bildiridir.*”⁸⁰⁶

Onuncu ve on birinci sıralardaki “ulu'l-elbâb” tabirini, Sâd sûresinde görmekteyiz. Birinci yerde Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *“Bu Kur'ân, âyetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır.*”⁸⁰⁷ Kur'ân'ın yüce manaları hakikatlerle doludur. Ne var ki bu hakikatleri açığa

⁸⁰² (Kur'an-ı Kerim, Mâide, 5/100).

⁸⁰³ (Kur'an-ı Kerim, Yusuf, 12/111).

⁸⁰⁴ Gazâlî, *İlel ve Edviye*, 37.

⁸⁰⁵ (Kur'an-ı Kerim, Ra'd, 13/19-20).

⁸⁰⁶ (Kur'an-ı Kerim, İbrahim, 14/52).

⁸⁰⁷ (Kur'an-ı Kerim, Sâd, 38/29).

çıkarmanın yolu, sürekli araştırmak, derinlemesine incelemek ve bıkmadan uğraşmaktır. Zihni yorma ve uzun uzun okuyup araştırma yapmanın yanında anlayış sahibi olmak büyük bir Allah vergisidir. Kur'ân mübarek bir kitaptır. Onu araştırmak kalbi temizlemektir. O yolun ışığıdır. Üzücü olan toplumun Kur'ân'ın harflerini okumaları ve namelerini dinlemelerine rağmen onlarda bir dönüşün olmamasıdır.

Sâd sûresinde akıl sahiplerinin geçtiği ikinci yer ise acıların baskısı altında inleyen insanla ilgilidir. Kur'ân, ağrıların kendisine sıkıntı verdiği Eyyûb'un kıssasını özet olarak anlatmıştır. Eyüp (as) acı çekerek, ümitvar olarak ve acılara katlanarak Allah'a kulluk çemberinde kalmıştır. Sonunda Allah kurtuluşuna izin vermiş ve beklenen afiyet gelmiştir: *“Biz ona tarafımızdan bir rahmet ve akıl sahiplerine bir öğüt olmak üzere ailesini ve onlarla birlikte bir o kadarını bahsettik. Şöyle dedik: "Eline bir demet sap al ve onunla vur, yeminini bozma." Gerçekten biz Eyyûb'u sabreden bir kimse olarak bulduk. O ne güzel bir kuldu! O, Allah'a çok yönelen bir kimse idi.”*⁸⁰⁸

Zümer sûresinin 9, 18 ve 21. ayetlerinde ulu'l-elbâb tabirlerini görmekteyiz. Birinci ayette gece ibadeti yapanlar anlatılmaktadır. Gece ibadet eden öyle adamlar vardır ki onlar gündüz ve gece amel yapmaya devam ederler. Onlar gecelerini gafletle isyan içinde kumar oynayarak geçirmezler. Gecelerini ibadetle, âbidlerin imamı olan rasulüllaha uyararak, teheccüdle geçirirler. İlgili ayette Allah Teâlâ: *“(Böyle bir kimse mi Allah katında makbuldür,) yoksa gece vakitlerinde, secde halinde ve ayakta, ahiretten korkarak ve Rabbinin rahmetini umarak itaat ve kulluk eden mi? De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" Ancak akıl sahipleri öğüt alırlar.”*⁸⁰⁹ buyurmuştur. Ayette Allah Teâlâ uyanık ve huşulu olanları zikretmiş, kıyamet günü Allah'ın hesap sormasını beklemeyen ve onun yasaklarından sakınmayan uykuda olanları anmamıştır. Sanki onlar bu üstünlükte anılmaya dahi değmezler ve doğal olarak akıl sahibi kimselerden kabul edilmemişlerdir

İkinci ayette, her yerde en mükemmel ve en güzeli arzulayan insanlığa ait şahsiyetin işaretlerini görmekteyiz. Bu kişilik, prensipler ve görüşler arasında bir kıyaslamada bulunarak sürekli fikirlerin en iyisini seçmektedir. İnsanlardan bir kısmını sabit fikirli bir kısmını ise bir oraya bir buraya savrulduğunu görürsün. Ancak bu durumda

⁸⁰⁸ (Kur'an-ı Kerim, Sâd, 38/43-44).

⁸⁰⁹ (Kur'an-ı Kerim, Secde, 32/9).

akıl sahiplerinin düşünceleri daha üstün ve değerli olana meyleder. Allah Teâlâ: “O halde kullarımı müjdele! Sözü dinleyip de onun en güzeline uyanlar var ya, işte onlar Allah’ın hidayete erdirdiği kimselerdir. İşte onlar akıl sahiplerinin ta kendileridir.”⁸¹⁰ buyurmuştur. Ayaklarının ucunu göremeyen ve iyi dururken her şeyde en kötüsüne razı olan kişiye ne denilebilir? Gerçek iman, yüce gayretlere bağlıdır. Yeryüzündeki her mücadelenin sonucu iman sahibi kişiler için bir müjde olur.

Zümer sûresinde akıl sahipleri kelimesinin geçtiği son ayet, hak olan imanın kaynaklarından bir kaynağın ve bilinçli bir düşüncenin üzerine iman nasıl bina edileceğini ele almaktadır. Allah Teâlâ: “Görmedin mi, Allah gökten su indirdi de onu yeryüzündeki kaynaklara ulaştırdı. Sonra onunla renkleri çeşit çeşit ekinler çıkarıyor. Sonra ekinler kuruyor da onları sapsarı kesilmiş görüyorsun. Sonra da Allah onları kurumuş çer çöp haline getirir. Şüphesiz ki bunda akıl sahipleri için bir öğüt vardır.”⁸¹¹ buyurmaktadır. Şu topraktaki baklagiller ve meyvelerden farklı farklı gıdaların, tatların ve harikulade renklerin çıkması, yoktan var eden bir kudrete ve tasavvuru üst bir inceliğe delalet etmektedir. Suyun evrende, bitkilerin yerde dolaşmasının arkasında akıl sahiplerinin araştırmasına değer incelikler vardır. Meyveler yiyenlerin karınlarında görülmemektedir. Ancak daha sonra yeniden tüm unsurlarıyla gıdaya ve ışığın altında göz alıcı renklere dönüşmek için tekrar toprağa dönmektedir. Deveran bu şekilde devam etmektedir. Yaşatan ve öldüren Allah Teâlâ, bazen kendisini yaratanı inkâr edecek derece aşağılaşan insanı yüce makamından denetlemektedir: “İnsanı nutfeden (bir damla sudan) yarattı. Böyle iken bakarsın ki o, Rabbine açık bir hasım kesilmiştir.”⁸¹² Şüphesiz akıl sahibi olanlar, Allah’ı tanıyan, onu tespih edenlerdir. Cahiller, âlim geçinenler ve kalpleri hasta olanlar dünyanın sefasını sürerler ve hayvanlar gibi yerler. Onların yeri cehennemdir.

Akıl sahipleri kelimesi 15. sırada Gâfir sûresinde geçer. Ayetin bağlamından İsrâiloğullarının ileri gelenlerini ele aldığı anlaşılmaktadır. Şüphesiz Musa’ya (a.s.) ilk tâbi olanlar hakka, başarıya ve saygınlığa Firavun’dan, onun ailesi ve askerlerinden daha layıktılar. Bundan dolayı Allah onlara birçok nimet vermiştir. Allah Teâlâ; “Andolsun, biz Mûsâ’ya hidayet verdik. İsrâiloğulları’na da, akıl sahipleri için bir öğüt ve doğruluk

⁸¹⁰ (Kur’an-ı Kerim, Zümer, 39/17-18).

⁸¹¹ (Kur’an-ı Kerim, Zümer, 39/21).

⁸¹² (Kur’an-ı Kerim, Nahl, 27/4).

rehberi olarak o kitabı (Tevrat'ı) miras bıraktık."⁸¹³ buyurmuştur. Sonradan gelen Yahudiler kendilerini Muhammed'i (sav) tasdik etmeye ve onun peygamberliğine tabi olmaya sevk eden ilim sahibi oldukları zaman akıl sahipleri olma özelliği altına girmeleri mümkündür. Diğer ayet bunu onaylamaktadır: *"Fakat onlardan ilimde derinleşmiş olanlar ve mü'minler, sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler. O namazı kılanlar, zekâtı verenler, Allah'a ve ahiret gününe inananlar var ya, işte onlara büyük bir mükâfat vereceğiz."*⁸¹⁴ buyurmuştur.

Akıl sahipleri kelimesinin Kur'an'da son geçtiği yer Talâk sûresindedir. Allah Teâlâ: *"Ey iman etmiş olan akıl sahipleri, Allah'a karşı gelmekten sakının! Allah, size bir zikir (Kur'an) indirdi. İman edip salih amel işleyenleri, karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için size Allah'ın apaçık âyetlerini okuyan bir peygamber gönderdi."*⁸¹⁵ buyurmuştur. Bu kelimeler Muhammed'in (sav) hayatının Kur'an'ın tefsiri, ameli yaşantısının ve sözlü sünnetinin Kur'an'ın uygulamalı açıklaması olduğunu göstermektedir. Hakikat şudur ki, sünnetsiz Kur'an, Kur'an'sız sünnet yoktur. Onlardan birini diğerinden ayırmak sapıtmaktır.⁸¹⁶

3. Kur'an'da Servet Kavramı

Gazâlî, Kur'an'da servet konusunu işlerken öncelikle âlemlerin rabbinin ve gücün sahibinin Allah olduğuna, bu koca evreni insan için yarattığına, onun bu evrende bulunan şeylerin zerresine dahi muhtaç olmadığına, baştan sona tüm evreni yok etse varlık olarak tek başına kalsa onun azametinde asla bir eksilme olmayacağına dikkat çekmiştir. Gazâlî'ye göre, Allah (c.c.) bu kocaman evreni yarattıktan sonra sanki şöyle buyurmuştur: *"Bütün bunları sizin için yarattım, faydalanan var mı?"* Allah bu evreni ne melekler ne de çevremizde ve ayaklarımızın altında gördüğümüz dilsiz ve sürüngen hayvanlar için yaratmıştır. Şüphesiz bu büyük evren ondan faydalanalım diye yalnızca bizim için yaratılmıştır. Bütün bunların karşılığında bizden istenen şey; bu evrenin sahibini tanımamız, onu övgüyle tespih etmemiz ve verdiği nimetlerine şükretmemizdir.

Kur'an bu hakikati açıklayan ve orada-burada bahsedilen iyilik çeşitlerini insana gösteren ayetlerle doludur. Nitekim yolunu kaybetmiş aylak birini yüksek yapılı bir

⁸¹³ (Kur'an-ı Kerim, Mü'min, 40/53-54).

⁸¹⁴ (Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/162).

⁸¹⁵ (Kur'an-ı Kerim, Talâk, 65/10-11).

⁸¹⁶ Gazâlî, *İlâl ve Edviye*, 36-43.

saraya götürölüp: “Bu büyük bina senindir, önündekiler de kapılarının anahtarıdır” denilmesi gibi bütün insanlığa ilmin alanları gösterilmiş, onlara: “Allah, içinde gemilerin, emriyle akıp gitmesi, onun lütfunu aramanız ve şükretmeniz için denizi sizin hizmetinize verendir. Göklerdeki ve yerdeki her şeyi kendi katından (bir nimet olarak) sizin hizmetinize verendir. Elbette bunda düşünen bir toplum için deliller vardır.”⁸¹⁷ denilmiştir. Şu ayet, verilen bu nimeti özetlemektedir: “O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratandır.”⁸¹⁸ Sonra ilahi zenginliğin bolluğunda insanın hizmetine verilen ve onun rahatı için hazırlanan nimetlerin gruplarını Allah (c.c.), çeşitli sûrelerde açıklamıştır. Mesela: “Allah, size evlerinizi huzur ve dinlenme yeri yaptı. Hayvanların derilerinden gerek göç gününüzde, gerek ikamet gününüzde kolayca taşıyacağınız evler; onların yünlerinden, yapağlarından ve kıllarından bir süreye kadar yararlanacağınız ev eşyası ve geçimlikler meydana getirdi. Allah, yarattıklarından sizin için gölgeler yaptı ve dağlarda da sizin için barınaklar var etti. Sizi sıcaktan koruyacak elbiseler ve savaşta sizi koruyacak zırhlar verdi. Böylece Allah, Müslüman olasınız diye üzerinizde olan nimetini tamamlıyor.”⁸¹⁹ buyurarak insanlara verdiği nimetlerin çeşitlerini bildirmiştir.

İnsanların çalışması ve üretmesi gerektiği konusu üzerinde hassasiyetle durarak: “İnsanın yeryüzünde kral aynı zamanda Allah’a kul olması için Allah’ın insanın önünde ve ayaklarının altında onun faydasına olan şeylerle evreni nasıl doldurduğunu her insaf sahibi görmelidir” diyen Gazâlî’ye göre, bu dünya kendi kendine yaratılmamıştır. İnsanın çabası olmadan nimetler gökten yağmamaktadır. Herhangi bir tercih ve çaba olmadan bir sonuç elde edilememektedir. Ekmeden biçilemez. Gayreti arttırmadan üretim artmaz.

Gerçekte Allah’ın (c.c.), insanları kendisine kulluk yapmakla mükellef kıldığını, ancak belli şekilleri olan ibadetlerin, söz konusu edilecek kadar bir zaman almadığını bildiren Gazâlî, insanları medeniyete ait görevlerinden alıkoyan şeyleri araştırdığını ve insanların bir kısmını yalancı bir dindarlık üzere, bir kısmını fitratı bozulmuş ve yetenekleri felce uğramış bir halde bulduğunu ifade etmiştir. Ona göre: “Belki de bu çağda dünya hayatına ait felaketlerinin en garibi Kur’ân’ı okuyan Müslümanların yeryüzünde insanların en fakiri, en az çalışanı ve en az üretenleri olmalarıdır.”⁸²⁰

⁸¹⁷ (Kur’an-ı Kerim, Câsiye, 45/12-13).

⁸¹⁸ (Kur’an-ı Kerim, Bakara, 2/29).

⁸¹⁹ (Kur’an-ı Kerim, Nahl, 27/81-82).

⁸²⁰ Gazâlî, *Nazarât fi’l-Kur’ân*, 58-61.

4. Kur'ân'da Ulûhiyet Kavramı

Gazâlî'ye göre Kur'ân, ulûhiyetin hakikati konusunda cahillerin zihinlerine takılan vehimleri yok etmektedir. Çünkü bu vehimlerin saf akıldan ve vahiyden bir dayanağı bulunmamaktadır. Söz konusu evhamları bilinçsiz ve akli zayıf kişiler uydurmuşlardır. Diğer akli zayıf kişiler de onları eleştirip-araştırmadan olduğu gibi kabullenmişlerdir. Sonra bunlar dinin inanç esasları olarak toplumlarda yaygınlaşmıştır. Bunlar ancak amaçsız ve dengesizlerin uydurmaları ve taklitçilerin zanlarıdır.

Gazâlî, insanların Allah konusunda uydurdıkları yanlış düşünce ve inançlara ait vehim ve zanların yanlışlığını ayetler ışığında açıklamaya çalışmıştır. Zira onun bildirdiği üzere, bazılarına göre ulûhiyette Allah'a ortak olan kızlar vardır. Bazılarına göre ise Allah, ilâh olan erkek çocuğu veya çocukları doğurmuştur: *“Bilgisizce Allah'a oğullar ve kızlar da uydurdular. O, onların niteledikleri şeylerden uzaktır, yücedir. O, gökleri ve yeri örnekleri yokken yaratandır. O'nun bir eşi olmadığı halde nasıl bir çocuğu olabilir? Halbuki her şeyi O yarattı. O her şeyi hakkıyla bilendir. İşte sizin Rabbiniz Allah. O'ndan başka hiçbir ilah yoktur. O her şeyin yaratıcısıdır. Öyle ise O'na kulluk edin. O her şeyde vekil (her şeyi yöneten, görüp gözetten)dir.”*⁸²¹

Allah'ın birliğini ispat konusunda Kur'ân uzun uzun durmuş, ulûhiyette ortaklık nispet eden her şaibeyi kesin olarak reddetmiş, bu konuda İslam'ın delillerini peş peşe getirmiştir. Hatta bu konuyu öncelikli sorun kabul etmiştir. Şüphesiz bu, İslam'ın temel konusudur. Müslüman kişi, önceden dünyaya gelmiş ve sonradan gelecek akıllı-akılsız her şeyin Allah'ın kölesi/kulu olduğuna iman eder. Allah onları kudretiyle yaratmıştır. İstese yaratmazdı. Onları nimetleriyle yetiştirmiştir. İstese onları bırakır, onlara nimet vermezdi. İstedliğini lütfuyla yüceltmıştır. İstese yerin dibine batırırdı.

Ulûhiyet konusunda Kur'ân'ın savunduğu başka bir şey daha vardır. O da, tevhit inancından bir parçadır. Bu ise yaratan yaratılından, evrenden başka bir şeydir. İslam öğretilerinde hulûl fikrinin yeri kesinlikle yoktur. Allah'ın bu dünyaya veya dünyanın bir parçasına hulûl etmesi düşüncesi eski Hint saçmalıklarındandır. Eğer bu düşünce sadece hindlilerde kalsaydı olduğu yerde kendiliğinden biterdi. Nitekim Hintlilere ait

⁸²¹ (Kur'an-ı Kerim, En'âm, 6/100-102).

düşüncelerin birçoğu yok olup gitmiştir. Ne varki bu hulûl düşüncesi bazı dinlere de geçmiş ve bu dinler söz konusu düşünce için yeni bir yaşam alanı olmuştur.⁸²²

5. Kur'ân'da Nübüvvet Kavramı

Peygamberlerin son derece önemli mesajları halka ulaştırması için Allah'ın seçtiği elçiler olduğunu hatırlatan Gazâlî'ye göre, kültürlü olsun kültürsüz olsun tüm insanlar Allah'ın indirdiği vahyi kendi ihtiyaçları için bilme hususunda eşittir. Fikir adamları peygamberlerin âlemlerin rabbinden naklettikleri hakikatlerin bir kısmına ulaşabilir. Ancak insanların faydasına olan hakikatlerin tamamına ulaşmaları imkânsızdır. Anlamaya muvaffak oldukları az bir bilgi için bile seneleri alan birçok tecrübe ve yorgunlukların yaşanması gerekir. Peygamberleri dinleyip onlardan istifade etmek bu boş yorgunluğu ve başarısız tecrübeleri kısaltmaktadır. İnsanlar muhtaç oldukları hakikat ile yüz yüze gelmektedir.

İlmin ilerlemesi, insanlığa ait bilgilerin dairesinin genişlemesi ilahi vahyin en küçük parçasına bile ihtiyaç duymadığı anlamına gelmez. Ezelden beri kişilerin ve toplumların hastalıkları değişmemiş, Allah'ın dinine olan ihtiyaç hiç eksilmemiştir. Aksine ona olan ihtiyaç daha fazla artmıştır. İnsanlar bilginin gelişmesine önem vermiş ancak haksızlık ve zulmün alanı genişlemiştir. Haksızlık ve zulmün yolları çoğalmıştır.⁸²³

4.1.2.2. Sûre Çerçevesi Konulu Tefsirde Takip Ettiği Metot

Gazâlî'nin, yetmişli yıllarda her cuma verdiği hutbelerinde sûreleri sûre çerçevesi konulu tefsir metodu ile ele aldığını, *Naḥve Tefsîrin Mevzû'ıyyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı kitabını sûre çerçevesi konulu tefsir metoduyla yazdığını daha önce belirtmiştik. O, söz konusu kitabın mukaddimesinde: “*Bir âyetin öncesi ve sonrası ile olan bağını kavramak ve bir sûrenin tamamındaki uyum ve düzeni anlamak için, âyetlerin derinliklerine dalmam gerekir*”⁸²⁴ demektedir. Nitekim bu kitabında çalışma metodunu anlatırken, sûrenin özelliklerini ortaya koyan âyetleri seçtiğini ve sûrenin diğer âyetlerini benzer bağlamda okuyup anlasın diye okuyucuya bıraktığını bunu, açıklamanın

⁸²² Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 62-63.

⁸²³ Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'ân*, 74.

⁸²⁴ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû'ıyyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 5.

uzayıp konunun dağılmaması için böyle yaptığını, amacının kısa ve öz bilgi vermek olduğunu kaydetmiştir.⁸²⁵

İster hutbelerinde ister kitaplarında olsun Gazâlî'nin sûre çerçeveli konulu tefsir metodu incelendiğinde bir takım hususlar göze çarpmaktadır:

4.1.2.2.1. Sûrenin İçerdiği Ana Konuyu Belirlemek

Gazâlî, sûre çerçeveli tefsire çoğunlukla sûrenin ana konusuna genel bir bakışla başlamıştır. Sûrenin eksenini ve tümel konusunu vurgulamıştır. Sûreyi tefsir ederken genelde öncelikle icmâlî bir tefsir yapmış, sonrasında konunun parçalarını birbirine bağlayan gizli bağları tetkik etmiş ve son olarak da sûrenin temel eksenıyla tümel konusunu belirtmiştir. Gazâlî, Suûdî Arabistan'da çıkan *el-Faysal* dergisinde konulu tefsir metodunu Âl-i İmrân sûresini örnek vererek açıklamıştır. Âl-i İmrân sûresi genel bir bakış açısıyla ele alındığında bu sûrenin iki eksende döndüğünü söylemektedir. İlk yarısı ehli kitapla karşılıklı diyalog, ikinci yarısı ise Uhud Savaşı hezimetini ilgilidir. Sûrenin sonlarında ise cihadın güçlüklerine karşı sabra teşvik, düşüncenin önemi, Ehl-i kitaba ve putperestlere karşı savaş konuları vardır. Gazâlî, sûreye yönelik bu genel ölçüyü belirledikten sonra sûreyi bir daha inceleyerek uzuvların beden parçalarını birbirine bağladığı gibi sûrenin parçalarını da birbirine bağlayan gizli bağları bariz bir hale getirdiğini böylece âyetlerin sayfalarda rastgele değil, aksine çok ince bir şekilde dizayn edilmesini okuyucunun gözleri önüne serdiğini bildirmiştir.⁸²⁶ Mesela, Nisa sûresinin tefsirine şu sözlerle başlamıştır:

“Nisa sûresinin ilk üçte birlik bölümü aile ve ailenin sorunlarından bahseder. Aile küçük bir topluluktur. Diğer üçte ikilik bölümünde ise ümmet ve ümmetin durumlarından bahseder. Zira ümmet büyük bir topluluktur. Sûrenin tamamının ana eksenini, toplumsal ilişkiler ve bu ilişkilerin doğru bir şekilde varlığını devam ettirmenin gerekliliğidir.”⁸²⁷

Araf Sûresi'nde ise şöyle der: *“Araf sûresinin tefsirine iki meseleden bahsederek başladım. Birinci mesele, Kur'ân'la bağlantılıdır. İkinci mesele ise Kur'ân'ı reddeden ve vahyi toptan yalanlayanlarla ilgilidir.”⁸²⁸*

⁸²⁵ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'İyyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 6.

⁸²⁶ 'Uveys, “Hıvâr ve Mürâca'a Ma'a eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 9-13.

⁸²⁷ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'İyyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 47.

⁸²⁸ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'İyyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 109.

Bazen doğrudan sûrenin ana konusunu belirlemeye yönelmez. Sûrenin bir meseleye işaret ettiğini ve bu meselenin araştırmaya giriş konusu olabileceğini anlarsa sûreyi tefsirle başlar. Mesela, İsrâ sûresinin tefsirine şöyle başlar; “*Bu sûrenin birinci âyeti İsrâ kıssasını içermektedir. Sonra Filistin’de ikametleri döneminde İsrâîloğullarına verilen nimetleri hatırlatmak için eski tarihe dönmektedir.*”⁸²⁹ Sonraki satırlarda sûreyi tefsire şöyle devam eder: “*Bu sûreye özgü olan konu ‘Kur’ân’ kelimesinin yaklaşık 11 defa tekrar edilmesidir. Bu durum diğer sûrelerde olmamıştır. Yoksa bu ilişki, daha önce açıkladığımız ve bugün Yahudiler ile aramızda devam eden savaşın yapısı mıdır?*”⁸³⁰

4.1.2.2.2. Sûrenin Tüm Âyetleri Arasındaki Konu Birliğini Ortaya

Çıkarmak

Bir sûre birçok konuyu ele almasına rağmen Gazâlî, bu konuları birleştiren bir bağla konuya izaha çalışmıştır.⁸³¹ Kur’ân’ın tamamını sûre çerçeveli konulu tefsirini yaptığı *Naḥve Tefsîrin Mevzû ‘ıyyîn li-Süveri’l-Kur’âni’l-Kerîm* adlı eserinin mukaddimesinde, bu metotta Abdullah Draz’dan yararlandığını şu ifadelerle bildirir:

“*Bir sûredeki konu birliğine son derece özen gösterdim. Bu hususta Kur’ân’ın en uzun sûresi olan Bakara sûresini konulu tefsir yöntemi ile tefsir edip düzenli ve renkli bir buket halinde sunan Abdullah Draz’ı örnek aldım. Abdullah Draz’ın Nebeü’l-Azîm adlı kitabını okuyan ne demek istediğimi anlar. Bu kitabın konu çerçeveliolarak bir sûrenin tamamının ilk tefsiri olduğu kanaatindeyim.*”⁸³²

Gazâlî sûrenin konularının, sûrenin isimlerinden oluşmasını zorunlu görmez. Sûrenin ismi bazen sınırlı bir konuyla ilgili olabilir. Mâide sûresinin akitler sûresi diye de isimlendirilebileceğini, bu isimlendirmenin sûrenin konusunun genişliğine daha fazla delâlet ettiğini bildirir. Zira Mâide ismi, havarilerin Hz. İsa’ya gökten yiyebilecekleri ve hoşlarına gidecek bir sofranın indirilmesi tekliflerine işaret etmektedir. Mâide/sofra kıssası ancak dört âyette geçer. Akitler konusu ise sûrenin çoğunluğunu kapsar.⁸³³

4.1.2.2.3. Sûrenin Başını Sonuna Bağlayan, Sonunun ise Başını Onaylayan

Bağlarını Ortaya Koymak

⁸²⁹ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû ‘ıyyîn li-Süveri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 217.

⁸³⁰ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû ‘ıyyîn li-Süveri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 218.

⁸³¹ ‘Affâf Abdulgafûr, “et-Tefsîru’l-Mevdû‘î fî Müellefâtî’ş-Şeyh”, 262.

⁸³² Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû ‘ıyyîn li-Süveri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 5. (Mukaddime).

⁸³³ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû ‘ıyyîn li-Süveri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 71. (Mukaddime).

Her sûrenin kendine has kimliği olduğunu vurgulayan Gazâlî, sûrenin başını sonuna bağlayan, sonunun ise başını onaylayan bağlar olduğunu belirtmiş ve tefsir çalışmalarında bunun örneklerini vermiştir. Mesela Kehf sûresinin tefsirinin sonunda şunları zikretmektedir: “*Kehf sûresi, sûrenin başında zikrettiği anlamlarla sona ermektedir. Sûre, tevhid inancını onaylamakta, Allah’ın çocuk ve eşlerinin olmasını reddetmektedir. “Ne onların (Allah evlât edindi, diyenlerin), ne de atalarının bu konuda hiçbir bilgisi yoktur. Ağızlarından çıkan bu söz ne büyük oldu! Yalandan başka bir şey söylemiyorlar.”*⁸³⁴ Sûrenin sonunda ise Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Kâfirler, beni bırakıp da kullarımı dostlar edineceklerini mi sandılar? Biz cehennemi kâfirlere bir konak olarak hazırladık.*”⁸³⁵

Yine sûrenin başında Allah (c.c.), insanların güzel işler yapmaları için yaratıldıklarını ve dünyadaki görevlerinin güzel iş yapmaları olduğunu şöyle açıklamıştır: “*Biz, insanların hangisinin daha güzel amel edeceğini deneyelim diye yeryüzündeki her şeyi dünyanın kendine mahsus bir ziynet yaptık.*”⁸³⁶ Sûrenin sonunda ise şöyle buyurmuştur: “*De ki; Size, (yaptıkları) işler bakımından en çok ziyana uğrayanları bildirelim mi? (Bunlar;) iyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir. İşte onlar, Rablerinin âyetlerini ve O’na kavuşmayı inkâr eden, bu yüzden amelleri boşa giden kimselerdir ki, biz onlar için kıyamet gününde hiçbir ölçü tutmayacağız.*”⁸³⁷ Söz konusu sûrenin başındaki ayetlerle sonundaki ayetler arasında olan diğer bağlara da değinmiştir.⁸³⁸

Sûrenin başıyla sonunu birbirine bağlamaya verdiği öneme başka bir örnek, Hicr sûresinin tefsirinde yaptığı açıklamalardır. Ona göre, Hicr sûresinin son ayetleri, baş tarafındaki ayetleri desteklemekte ve ayetler birbiriyle uyum içindedir. Çünkü sûrenin baş tarafında, peygamberlerine meydan okuyan, onların yollarını kesen, getirdikleri esaslara itiraz eden devletlerinin/güçlerinin sonsuz olduğunu zanneden dünyaperest kişilere Allah’ın şu uyarısının geldiği bildirilmektedir: “*Helâk ettiğimiz hiçbir ülke yoktur ki hakkında (bizce) bilinen bir yazgı olmasın. Hiçbir millet, ecelinin önüne geçemez ve onu*

⁸³⁴ (Kur’an-ı Kerim, Kehf, 18/5).

⁸³⁵ (Kur’an-ı Kerim, Kehf, 18/102).

⁸³⁶ (Kur’an-ı Kerim, Kehf, 18/7).

⁸³⁷ (Kur’an-ı Kerim, Kehf, 18/103-105).

⁸³⁸ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû ‘İyyîn li-Süveri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 238-239.

geciktiremez.”⁸³⁹ Gazâlî’ye göre, bu özet bir sözdür. Lut, Şuayb ve Salih vb. kavimlerin nasıl helak olduğunu anlatırken sûrenin sonları bu veciz sözü tefsir etmektedir. Zira belli bir noktaya kadar hatalara müsamaha gösterilebilir. Ancak belli bir noktadan sonra ceza başlar. Söz konusu günahkâr kimseler de helakı gerektiren fiilleri işlemiş olabilir.⁸⁴⁰

4.1.2.2.4. Sûrelerin Ayrıcalıklı Yönlerine Önem Vermek.

Her bir sûrenin diğer sûrelerden ayrı olarak kendine özgü olup onunla temayüz ettiği konusu ve üslûbu vardır.⁸⁴¹ Bu anlamda Gazâlî, Bakara sûresinin ayrıcalıklı özelliği ile ilgili şunları ifade etmiştir: “*Bakara sûresinin saymış olduğu muttakilere ait hasletler çoktur. Bu sûrede “takvâ” kelimesi otuz küsur defa tekrar edilmiştir. Bu hususta Bakara sûresine benzeyen herhangi başka bir sûre yoktur.*”⁸⁴² En’âm sûresine dair şunları söylemiştir: “*En’âm sûresi, sûreyi kuşatan iki özellik ile temayüz etmektedir. Bu iki özellik: Arap aklını düşüğü rezillikten kurtarmak için çokça takrîr (ulûhiyetle ilgili konulardan herhangi bir konuda belirli ve net bir hüküm gönderme) ve telkin barındırmasıdır.*”⁸⁴³ A’râf sûresi hakkında şunları söylemiştir: “*Bu sûrede ifadenin güzelliklerinden biri de, sûrenin başında Âdemoğulları zikredilerek babalarının (Hz. Âdem’in) kastedilmesi, sûrenin sonunda ise aynı Âdem zikredilerek (Âdem’in) çocuklarının kastedilmesidir.*”⁸⁴⁴ Hûd sûresi hakkında da tebliğ yükünün ağırlığının ve bu ağır yükün altında Rasulullah’ın çok sıkıntılar çektiğinin aşikâr olduğunu şu hadisle açıklamıştır. Hz. Ebû Bekir (ra), Hz. Peygamber’e (sav) saçlarını ağartan yani kendisini ihtiyarlatan şeyin ne olduğunu sorduğunda Allah Rasulünün “*Hûd sûresi ve kardeşleri beni yaşlandırdı.*”⁸⁴⁵ buyurduğunu naklederek, sûrede saçları ağartan ve insanı ihtiyarlatan şeyi araştırmaya koyulduğunu ve sonuçta “*belki de hak yoldan ayrılarak sapıtan ve bu sebeple helak olan toplumların yok olmasıdır. Çünkü diğer sûrelerde Allah’ın peygamberine anlattığı toplumların yok oluşuna dair kıssalar bu sûredeki etkiyi bırakmamıştır*” diyen Gazâlî, açıklamalarının devamında Hûd sûresinin ayrıcalıklı yönüne işaret etmiştir. Bu sûrede başka hiçbir sûrede görmediği bir şeyi fark ettiğini belirtmiştir. Fark ettiği şey; bu sûrede,

⁸³⁹ (Kur’an-ı Kerim, Hicr, 15/4-5).

⁸⁴⁰ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû ‘İyyîn li-Süveri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 199.

⁸⁴¹ Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 456.

⁸⁴² Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin*, 11.

⁸⁴³ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû ‘İyyîn li-Süveri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 91.

⁸⁴⁴ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû ‘İyyîn li-Süveri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 112.

⁸⁴⁵ Ebû’l-Kasım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr* (Kahire: Mektebe İbn-i Teymiye, tsz), 17: 286.

ara ara Peygamberin şahsına yönelik yönlendirmelerin çokluğu ve bu tebliğden sorumlu olduğunu hissettirircesine zaman zaman tekil hitapların yer almış olmasıdır. Ona göre, bu husus şu ayetle başlamaktadır: “Belki de sen (müşriklerin;) ”Ona (gökten) bir hazine indirilseydi veya onunla beraber bir melek gelseydi!” demelerinden ötürü sana vahyolunan âyetlerin bir kısmını (duyurmayı) terk edeceksin ve bu yüzden ruhun daralacaktır. (İyi bil ki) sen ancak bir uyarıcısın. Allah ise her şeye vekildir.”⁸⁴⁶ Zira sadece bu ayette bile üç defa bitişik (muttasıl), bir defa ayrı (munfasıl) muhatap zamiri tekrar edilmiştir.⁸⁴⁷ İsrâ sûresine özgü olan konuyu ise bu sûrede, “Kur’ân” kelimesinin yaklaşık 11 defa tekrar edilmesi ve bu durumun diğer sûrelerde olmaması şeklinde açıklamıştır.⁸⁴⁸

4.1.2.2.5. Sûrenin Konusunun Tarihi Şartlar ve Koşullarla Olan Bağını Belirlemek

Gazâlî’ye göre, sûreler belli bir vakıadaki problemleri ele almak ve çözüm bulmak için inmiştir. Kur’ân’ı doğru anlamak için indiği dönemin olaylarını ve surenin nüzûlünü takip eden halleri iyi anlamak gerekir. Kur’ân ayetlerinin indiği dönemin şartlarıyla sıkı bir bağı vardır. Kur’ân’a yapılacak en büyük zulümlerden birisi de onun indiği dönemin şartlarını bilmeden tefsir etmeye kalkışmaktır. Nüzûl tarihi ve sebebi, mananın oluşmasında ve kastedileni açıklamada göz ardı edilemeyecek iki önemli unsurdur.⁸⁴⁹

4.1.2.2.6. Tefsir Kitaplarında Yer Alıp İslâmî Düşünceye Zarar Veren Görüşleri Eleştirmesi

Gazâlî, Kur’ân’a, akla ve tarihi vakıalara aykırı rivayetlere tefsir kitaplarında yer verilmesini şiddetle eleştirmiştir. Bu bağlamda Garanik ve Zeynep bnt. Cahş kıssalarını anlatış yönleriyle bazı rivâyet tefsirlerinin basitleştirdiğini, İbn Kesîr gibi rivâyet tefsirlerinde birbirine zıt şeyler bulunduğunu, bu tefsirlerdeki hadislerin doğruluğunun araştırılması gerektiğini ifade etmiştir.⁸⁵⁰ Zeynep bnt. Cahş kıssasının aslı olmayan bir hurafe olduğunu, Garanik kıssası adıyla bilinen kıssa hakkında İbn Hacer vb. bazı müfessirlerin hata yaptığını bildirmiştir.⁸⁵¹ Ona göre, tevatürün (Kur’ân’ın) ifade ettiği

⁸⁴⁶ (Kur’an-ı Kerim, Hûd, 11/12).

⁸⁴⁷ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû ‘İyyîn li-Süveri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 167.

⁸⁴⁸ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû ‘İyyîn li-Süveri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 218.

⁸⁴⁹ Gazâlî, *Nazarât fi’l-Kur’ân*, 15.

⁸⁵⁰ Gazâlî, *Keyfe Nete’âmelü Ma’a’l-Kur’ân*, 198.

⁸⁵¹ Gazâlî, *Keyfe Nete’âmelü Ma’a’l-Kur’ân*, 40.

yakîn bilgi ile uyuşmayan âhâd rivayetleri dinlememek, yazmamak ve kültürel tarihimizi bu büyük hatadan temizlemek gerekir. Fakat âlimlerimiz, bu rivayetleri araştırmadan hemen almışlardır. Sonra bazen te'viliyle bazen de hurâfe saymakla uğraşmışlardır. Bu rivayetlerin yayılmasına müsamaha göstermek, misyoner ve müsteşrik örgütlerinin eline tartışma ve iftira kozu vermiştir.⁸⁵²

İsrâiliyyât, tefsire herhangi bir fayda sağlamamış bilakis zarar vermiştir. Ne olursa olsun isrâiliyyât tefsir kitaplarına girmemelidir. Çünkü bu durum, olması gereken vaziyete terstir. Zira Kur'ân diğer kitaplara hâkimdir, bunun aksi olamaz. Ehl-i kitap Kur'ân'ın rehberliğine muhtaçtır. Kur'ân tefsirinin Ehl-i kitabın çoğu yalan ve uydurma hikâyelerine ihtiyacı yoktur.⁸⁵³ Bize dinimizi İsrâiloğulları öğretecek değildir. Aksine öğreten de tasdik eden de hâkim olan da İslâm'dır.⁸⁵⁴

Gazâlî, çok sayıda zayıf rivayetin nakledilmesi konusunda, müsned yazarlarının daha sonra uydurmaları ayıklamak üzere ilk önce söylenen her şeyi müsvedde halinde toplayıp çalışmalarını tamamlayamadan öldüklerinden şüphelendiğini ifade etmiştir.⁸⁵⁵

4.1.2.2.7. Veciz ve Öz Sözle Anlatma Çabası

Gazâlî yazılarında konu uzayıp dağılmasın diye sözü uzatmadan az ve öz anlatım yolunu seçmiştir. Nitekim *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'ıyyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı kitabının mukaddimesinde çalışma metodunu anlatırken, sûrenin özelliklerini ortaya koyan âyetleri seçtiğini ve sûrenin diğer âyetlerini benzer bağlamda okuyup anlasın diye okuyucuya bıraktığını, açıklamanın uzayıp konunun dağılmaması için böyle yaptığını, amacının kısa ve öz bilgi vermek olduğunu kaydetmiştir.⁸⁵⁶ Yazılarındaki fikri ve kültürel zenginlik, edebî derinlik sebebiyle kendisine “İslam Davetinin Edebiyatçısı (أديب الدعوة)” unvanı verilmiştir.⁸⁵⁷ O, üslûbunun güzelliği, kolaylığı ve eşsizliği ile bu alanda daha önce eser verenlerden ayrıcalıklı bir konuma yükselmiştir. Kitaplarında görüşlerini ifade

⁸⁵² Gazâlî, *Nazarât fî'l-Kur'ân*, 41.

⁸⁵³ Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 420.

⁸⁵⁴ Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 421-422.

⁸⁵⁵ Gazâlî, *Dustûru'l-Vahdeti's-Sekâfiyye Beyne'l-Müslimîn*, 147.

⁸⁵⁶ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'ıyyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 6.

⁸⁵⁷ Yunus Mellâl, “Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî fî Teâmülihî Ma'a'l-Kur'ân” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Cezayir Üniversitesi, 2010), 24.

ederken kullandığı özlü ve edebî sözlerinden oluşan *Hekezâ 'Allemenî Muhammed el-Gazâlî* adında müstakil bir kitap kaleme alınmıştır.⁸⁵⁸

4.1.2.2.8. Kendisine Has İctihatları

Her ne kadar eski ve yeni müfessirlerin yazdıklarına ilavelerde bulunmuşsa da onun kendine has içtihatları vardır.⁸⁵⁹ Mesela, A'râf süresinde bahsedilen A'râf ehlinin kimler olduğu konusunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Âlimlerin çoğunluğuna göre A'râf ehli, sevap ve günahları eşit olup ne cennetlik ne de cehennemlik olanlardır. Onlar hakkında karar geciktirilir. Sonunda cennetlikler cennete cehennemlikler cehenneme girer. Fakat Gazâlî bu konuda farklı bir görüş ortaya koyar. Ona göre A'râf ehli peygamberlerin mesajlarını toplumlara tebliğ eden ve onları iyiliklere sevk eden davetçiler, şehitler ve ihlas sahibi kişilerdir. A'râf, yücelikte en zirve yerlerdir. A'râf ehli, ahirette hesap alanında toplumları ve toplumların ileri gelenlerini bekleyecekler, cennetlikleri tebrik edecek, cehennemlikleri ise alayla karşılayacaklardır. Kur'ân'da onlar hakkında anlatılanlar bu anlayışı çağrıştırmaktadır. Çünkü onlar kendilerinden emin olarak konuşacaklar, günahkârları azarlayacak ve onların yerinde olmaktan Allah'a sığınacaklardır. Bu sebeple, sevap ve günahları eşit olup nereye gönderileceklerini bilmeyen bir topluluğun konumunun böyle olması uzak bir ihtimaldir. Kıyamet günü bu kadar büyük bir lütfâ mazhar olmaları mümkün değildir.⁸⁶⁰

• Sûre Çerçevesi Konulu Tefsir Metoduna Örnek

Gazâlî, Kur'ân sûrelerini konulu tefsir metoduyla açıklayanların öncülerindendir. Zira o, yazdığı *Nahve Tefsirin Mevdûiyyin li-Suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eserinde Kur'ân'ın tamamının sûre eksenli konulu tefsirini yapan ender âlimlerden biridir. Söz konusu eserinin yanında diğer eserlerinde de zaman zaman sûre çerçevesi konulu tefsirler yapmıştır. Biz burada Gazâlî'nin yaptığı sûre çerçevesi konulu tefsire Talak sûresini örnek vereceğiz. Zira Gazâlî bu sûreyi birkaç kitabında örnek olarak sunmuştur.⁸⁶¹

⁸⁵⁸ Söz konusu kitap, Alaaddin Âl-i Raşî tarafından yazılmış olup, 2003 yılında Dâru'l-Varâk Yayınevi tarafından Mısır'da yayınlanmıştır. Kitabın ilk 64 sahifesinde yazarın önsözü, Kahire Üniversitesi Siyaset Bilimleri Hocası Hibe Raûf İzzet tarafından kaleme alınan takriz ve Gazâlî'nin hayatının anlatıldığı bölüm yer almaktadır. Kitap toplam 560 sahifeden ibarettir.

⁸⁵⁹ 'Affâf Abdulgafûr, "et-Tefsiru'l-Mevdû'î fi Müellefâtî'sh-Şeyh", 28.

⁸⁶⁰ Gazâlî, *Nahve Tefsirin Mevzû 'iyyîn li-Suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 111-112.

⁸⁶¹ Bkz. Gazâlî, *Tırasünâ'l-Fikrî*, 232-234; Gazâlî, *Nahve Tefsirin Mevzû 'iyyîn li-Suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 465-467.

Talak Sûresi

Gazâlî, Talak sûresinin üslûbunun, belirli bir hakikati açığa çıkarma hususunda sûrenin tamamında, ayetlerin birbiriyle bağlantılı olduğuna ve bağlamının birbirleriyle uyumuna işaret ettiğini belirtir.⁸⁶² Sûrenin içerdiği fikhî konularda yaygın olan görüşlere muhalefet edeceğine işaret edercesine sûreyi tefsir etmeye başlamadan önce şöyle demiştir: “Bu sûreye ilişkin benim fikhî hüküm içeren özel bir içtihadım yoktur. Eskilerin içtihatları arasından bu tefsire uygun olan ve görüşüme muvafakat eden içtihatları seçtim. Bana muhalefet eden kimseyi ben kendi bakış açım zorlayacak değilim.”⁸⁶³

Gazâlî bu sûreyi iki bölüme ayırmıştır. Birinci bölüm, sûrenin başından başlayıp “Allah bir güçlükten sonra bir kolaylık yaratacaktır”⁸⁶⁴ ayetinde bitmiştir. İkinci bölüm ise “Rabbinin ve elçilerinin emrine karşı direnen nice memleket halkını şiddetli biçimde hesaba çekip bilinmedik görülmedik azaba çarptırmışsındır”⁸⁶⁵ ayetiyle başlayıp sûrenin sonuna kadar devam etmiştir.⁸⁶⁶

Gazâlî, sûrenin başında, ümmetin önderi ve hidayet rehberi olması nedeniyle, ümmetin tüm fertleri arasında yaygın olan bir hususta, Hz. Peygamber’e (sav) hitapta bulunulmasını, meselenin önemine ve kişiye özel olma çerçevesinden çıkıp toplumun genelini ilgilendiren bir çerçeveye dâhil olmasına işaret etmesi anlamına geldiğini bildirmiştir. Sûreyi tefsir ederken boşanma/talak sebepleri ve Kur’ân’ın talaka ilişkin kıstaslarından bahsetmiştir. Ona göre talak, boşayan erkeği aşarak onun eşini, çocuklarını ve her ikisinin ailesini de etkilemektedir. Bu yüzden tek bir iradede ortaya çıkıp da yanlış bir şey yapmaya ve haksızlık etmeye açılan bir kapı olmaması için talaka dair belli başlı kriterler belirlenmelidir. Bu minvalde Allah (c.c.) talak için belirli bir zaman dilimi tayin etmiştir. Hayız ve nifas dönemindeki talak ile temizlik döneminde eşiyle ilişkide bulunduktan sonraki talak caiz değildir. Talak için iki şahid bulunması gerekir. Kadının talakı duyduğu zaman kocanın evinde kalmaya devam etmesi gerekir. Zira işittiği şey evlilik hayatını bitirme değil de evliliği bitirmeye yönelik bir uyarıdır. Bu sebeple, kadının eşinin evinde kalması istenmiştir. Çünkü evlilik hayatı, talaka sebep olan

⁸⁶² Gazâlî, *Tırâsune’l-Fikrî*, 132.

⁸⁶³ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû’iyyîn li-Süveri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 465; Gazâlî, *Turâsunâ’l-Fikrî*, 132.

⁸⁶⁴ (Kur’an-ı Kerim, Alak, 96/7).

⁸⁶⁵ (Kur’an-ı Kerim, Alak, 96/8).

⁸⁶⁶ Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 457.

koşulların değişmesiyle yeniden başlayabilir. İki veya üç ay içerisinde öfkenin etkileri yok olarak karşılıklı uyumu sağlayacak etkenler baskın olabilir. Gazâlî'ye göre “*Ey Peygamber! Kadınları boşayacağınızda, onları iddetlerini gözeterek boşayın ve iddeti de sayın. Rabbiniz Allah’tan korkun. Apaçık bir hayâsızlık yapmaları hali bir yana, onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkasınlar. Bunlar Allah’ın sınırlarıdır. Kim Allah’ın sınırlarını aşarsa, şüphesiz kendine zulmetmiş olur. Bilemezsin, olur ki Allah, bundan sonra bir durum ortaya çıkarıverir*”⁸⁶⁷ ayetinden kastedilen mana budur.⁸⁶⁸ O, “*Kim Allah’tan korkarsa (Allah) ona bir çıkış (yolu) yaratır*”⁸⁶⁹ ayeti hakkında, Allah’ın boşanmayı, yıkıma, sosyal bir felakete dönüştürmeyi istemediği, Müslümanların edeplerini yitirmemeleri ve sıkıntıya katlanmaları hususunda apaçık ilahî bir irşat olduğunu söylemiştir.⁸⁷⁰

Gazâlî, Müslümanların Kur’ân’ın talak konusundaki hükümlere uymamalarına tepki göstermiştir. Çünkü ona göre, bir kadının talakı/boşamayı duymasından sonra evinde kalması diye bir şey neredeyse imkânsız bir hale gelmiştir. Aynı şekilde talakın nebevî sünnetin belirlediği temizlik müddetinde olması, o müddette eşle cinsi temas gerçekleşmemiş olması ve şahit bulundurma çerçevesinde gerçekleşmesi nadir hal almıştır. Buna mukabil ailenin gidişatına bakıp en basit sebep ve söz yüzünden aile bağlarının çözülmesini hoş karşılayan fakihlerin sayısı oldukça çoğalmıştır.”⁸⁷¹

Gazâlî, Kur’ân okuyan kişinin boşanmanın hükümlerini iyice düşünmesi için “*İşte bu, Allah’ın size indirdiği buyruğudur. Kim Allah’tan korkarsa Allah onun kötülüklerini örter ve onun mükâfatını arttırır*”⁸⁷² ayetini ve bu ayetten sonra, “*Rabbinin ve O’nun elçilerinin emrinden uzaklaşıp azmış nice memleketler vardır ki, biz onları (ahalisini) çetin bir hesaba çekmiş ve onları görülmemiş azaba çarptırmışızdır*”⁸⁷³ ayetini indirdiğini, son ayetle sûrede yeni bir bölümün başladığını bildirmiştir. Gazâlî'ye göre, sûrenin iki bölümü arasındaki bağlam, birbiriyle uyumlu ve emir lafzı birdir. Allah’ın vahiy ve hidayetle şerefli kıldığı bir ümmetin haddi aşması, abes şeylerle meşgul olması

⁸⁶⁷ (Kur’an-ı Kerim, Alak, 96/1).

⁸⁶⁸ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû ‘İyyîn li-Süveri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 465; Gazâlî, *Turâsunâ’l-Fikrî*, 132.

⁸⁶⁹ (Kur’an-ı Kerim, Alak, 96/2).

⁸⁷⁰ Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû ‘İyyîn li-Süveri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 466.

⁸⁷¹ Gazâlî, *Turâsunâ’l-Fikrî*, 133; Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû ‘İyyîn li-Süveri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 466.

⁸⁷² (Kur’an-ı Kerim, Talak, 96/5).

⁸⁷³ (Kur’an-ı Kerim, Talak, 96/8).

ve bulunduğu toplum içinde aile düzenini önemsiz haline getirmesi caiz değildir.⁸⁷⁴ Sûre, “Allah, yedi kat göğü ve yerden bir o kadarını yaratandır. Ferman bunlar arasından inip durmaktadır ki, böylece Allah ’ın her şeye kadir olduğunu ve her şeyi ilmiyle kuşattığını bilirsiniz”⁸⁷⁵ ayetiyle son bulmuştur. Gazâlî bu son ayet hakkında: “Sûre, Allah ’ın kendisini tanımamız için evreni yarattığına ve vahyi de emrine uymamız için indirdiğine delalet eden bu ayetle son bulmuştur”⁸⁷⁶ sözleriyle Talak sûresinin tefsirini bitirmiştir.

Gazâlî’nin bu sûreyi tefsirinde alışılmış metodunun dışına çıkmadığını görmekteyiz. O, tefsiri fıkıh bilimine çevirmeden, ayetlerdeki fikhî hükümleri de ihmal etmeden Kur’ân’ın talak hükümleri bağlamındaki direktiflerini açıklamıştır. Ardından Müslümanların içinde bulundukları duruma dair analizlerde bulunmuş, hastalığın tespitini yapmış ve bu hastalığa Kur’ân’dan çözümler üretmeye çalışmıştır.

Yine tefsirinde görünen bir diğer incelik, sûre içerisindeki kısımların tespiti ve bunların birbiriyle iyi derecede irtibatlandırmış olmasıdır. Gazâlî yukarıda da görüldüğü üzere bu sûrenin ana hedefi olan aile binasının sağlam tutulması temasıyla ailenin yıkımının ümmetin yıkımına kıyaslanması hususunda açıklamalarda bulunmuştur. Bu hususların tamamını dile getirirken okuyucuyu sıkıp bunaltmamış aksine kısa ve öz bir dil kullanmıştır.⁸⁷⁷

⁸⁷⁴ Gazâlî, *Turâsunâ’l-Fikrî*, 133-134; Gazâlî, *Naḥve Tefsîrin Mevzû’iyyîn li-Süveri’l-Kur’ânî’l-Kerîm*, 466.

⁸⁷⁵ (Kur’an-ı Kerim, Talak, 96/12).

⁸⁷⁶ Gazâlî, *Turâsunâ’l-Fikrî*, 134.

⁸⁷⁷ Mellâl, “Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, 460.

SONUÇ

“Muhammed Gazâlî (1917-1996): Hayatı, Eserleri ve Tefsir Çalışmaları” başlıklı bu çalışmamızda ulaşılan sonuçlar kısaca şöyledir:

Dinî ve siyasî hareketliliği yüksek olan Mısır’da 20. asırda yaşamış olan, kurumsal ve fikrî eğitimini iyi bir şekilde alan Gazâlî, Şâfi‘î, İbn Hazm, Ebû Hamid el-Gazâlî, İbn-i Teymiye, İbn-i Kayyım ve Abdulazim ez-Zürkânî gibi eski asırlarda yaşamış âlimlerden ve Muhammed Ebû Zehrâ, Abbas Mahmud el-Akkâd, Muhammed Abdullah Draz, Cemaleddin Efgânî, Muhammed Abduh, Reşid Rıza ve Mahmud Şeltût gibi çağdaş ilim ehlerinden istifade etmiştir. Ancak onun en çok etkilendiği kişi Hasan el-Bennâ olmuştur.

Gazâlî iyi bir ilim-fikir adamı olmasının yanında aksiyoner ve davetçi bir kişiliğe sahiptir. Bu kişiliğinin oluşmasında Hasan el-Bennâ’nın tesiri çok büyüktür. İhvân-ı Müslimîn’in kurucu üyeleri arasında yer alan Gazâlî, el-Bennâ’nın şehit edilmesine kadar onunla birlikteliğini devam ettirmiştir. el-Benna’dan sonraki yönetimle anlaşamaması neticesinde, kurucularından olduğu İhvân-ı Müslimîn hareketinden üyeliği silinmiştir. Bu dönemden itibaren İslâmî davete hiçbir teşkilata bağlı kalmadan devam etmiştir.

Devlette çeşitli görevler ifâ eden Gazâlî, hayatı boyunca İslam inanç ve yaşamının hâkim olması için çalışmış ve yaşanan problemlere çözümler sunmuş, konferans ve tv. programlarında konuşmalar yapmış, gazete ve dergilerde yazılar yazmış, kitaplar yayınlamıştır. İslam’ın ve Müslümanların aleyhine olan konularda yaptığı eleştirilerden rahatsızlık duyanlar tarafından hakaretlere uğrayan, hapislerde yatan, görevlerinden uzaklaştırılan Gazâlî, Kuveyt, Suudi Arabistan, Katar, Sûdan, Cezâyir ve Fas gibi ülkelere gitmiş, çalışmalarına buralarda devam etmiştir. Bu çalışmalarının sonucunda çok önemli ilim ve İslam’a hizmet ödülleri almıştır.

Gazâlî’nin yaşamında Müslümanların problemleriyle hep yakından ilgilendiği, çözüm önerileri sunduğu, eleştirilerde bulunduğu, fikren ve cismen mücadelede

bulunduğu görülmektedir. O, İslâmî yenilenmenin öncülerinden kabul edilmektedir. Gazâlî'nin ıslah projesi; nefisleri arındırmak, toplumsal adalet, siyasî baskıya karşı koyma, İslam dışı geleneklerden kadının kurtuluşu, yanlış dindarlıkla mücadele, ümmetin özgürlüğü ve birliği, gelişmişliğe çağrı ve geri kalmışlıkla mücadele, İslami kültürün kalkınması, yeniden dirilişe yönlendirme, Arap diline özen göstermek vb. temel esaslar üzerine kurulmuştur. Onun, bu unsurlarla lokal bir bakıştan çok ümmetin tümünü hedeflediği görülür.

Gazâlî, toplumun hastalıklarını teşhis ve tedavi hususunda öncelikle İslâmî olanla dışarıdan gelen hastalıkları ayırma ve tedavi yollarını araştırmada İslam'ın asıl kaynakları olan Kur'ân ve sünneti esas almıştır. Bu noktada Kur'ân ve dinî eğitimin yanında müspet ilimlerle oluşturulan kişiliği ona aklı kullanmayı önemsetmiş, aklına yatmayan şeyi kabul etmemiştir. Gazâlî, Müslümanların yaşadığı sorunlar karşısında parçacı ya da tek merkezci bir yaklaşımdan ziyade problem ve çözüm merkezli ve sonuç odaklı bir metot takip etmiştir ki çağdaş problemlerin çokluğu, Müslüman toplulukların yaşam şartlarındaki çeşitlilik düşünüldüğünde bunun daha uygulanabilir bir yaklaşım olduğu değerlendirilebilir. Bu tavrıyla dinin ihyâ ve tecdîdinde 5. asrın Gazâlî'sine benzetilmiştir.

Kur'ân'ın doğru anlaşılıp, yaşanmasına çok önem veren Gazâlî, Müslümanların Kur'ân'ı sadece dinî okuma kitabı olarak kabul ettiklerinden dolayı kâinatla olan bağlarını kopardıklarını söyler. Herkesin öğrenmek için okuduğunu ancak Müslümanların okumak için Kur'ân öğrendiğini söyleyerek Müslümanların kutsal kitaplarını anlamadan okuduklarını, aslında okumanın anlamak manasına geldiğini, bu sebeple Müslümanların Kur'ân'ı anlamadan okumaya ve iç çekerek dinlemeye devam ettikleri sürece durumlarının düzelmeyeceğini ifade etmiştir.

Gazâlî, Kur'ân'ın peyderpey indirilmesini, vahyin sonraki asırlarda ortaya çıkacak sorunlara çözüm içeren hükümlere temel olması ve belirlenen hükümlerin sonsuzluğu açısından önemli olduğunu vurgulamıştır. Allah'ın peygamberine kitabı peyderpey indirmesinde bir takım hikmetler vardır. Zira toptan indirilmesi halinde bu vahiy, mesajlar için uzun soluklu ve kapsamlı hükümlerin temelleri olamayacağını ifade ederek vahyin peyderpey inzalinin hikmetine dikkat çekmiştir.

Gazâlî, Kur'ân'ın hiçbir harfinin değişmeden günümüze kadar geldiğini belirtmekte ve bunu asırlardır nesiller boyu gece ve gündüzün değişmesine, güneşin aynı güneş, ayın aynı ay olmasına rağmen zaman içinde herhangi bir değişikliğe uğramadan görevini yerine getirmeye ve var olmaya devam etmesine benzetmiştir. Ona göre Kur'ân'ın sübûtu, yüz yüze tevatür yoluyla ve yazı yoluyla olmak üzere iki yolla gerçekleşmiştir. Her ne kadar birinci yol daha meşhûr olsa da her iki yol birbirini desteklemektedir.

Gazâlî, sebab-i nüzûl ve nüzûl tarihi konularının kelime ve ıstılahî tanımlarına değinmeden ayetlerin iniş sebebini ve tarihini bilmenin önemini vurgulamıştır. Ona göre, nüzûl tarihi ve sebebi; hükümlerin açıklanması, doğru bir şekilde ve sağlam tertibi üzere dinin şeklinin tamamlanmasında iki büyük asıldır.

Gazâlî, ebedî ve büyük mucize olan Kur'ân'ın yanı sıra risâletinin doğruluğuna delil olması için Allah'ın Peygamberinin eliyle maddi olağanüstü olayları gerçekleştirdiğinin genel kabul edilen görüş olduğunu söylemiştir. Ancak ona göre, gerçekleşen maddi deliller, mucize diye isimlendirilmez. Bunlar Allah'ın Peygamberinin yoluna serdiği ve ona ikram ettiği olağanüstü olaylardır. Gazâlî, Kur'ân'ın mucizeliğini diğer mucizelerden ayrı tutmakta ve Hz. Peygamber'in Kur'ân dışındaki mucizelerine, harikulade isminin verilmesinden yanadır.

Gazâlî'ye göre Kur'ân'da mücmelden sonra mufassal, mutlaktan sonra mukayyet, umûmdan sonra tahsisin gelmesi, hükmü kaldırılan/geçerliliği durdurulan ayetlerin varlığı iddiasından farklıdır. Neshle, daha önce inen bir ayetin hükmünü ortadan kaldırarak insanların menfaatine veya hakka daha yakın olan yeni bir hüküm getirme anlayışı kesinlikle reddedilir. Ancak umûmdan sonra tahsisin, mutlaktan sonra mukayyedin gelmesi anlamında Kur'ân'da neshin bulunduğu anlayışı kabul edilebilir.

Gazâlî, Kur'ânî kıssaların özü itibariyle, toplumların varlığını devam ettirmeleri veya yok olmaları hususunda Allah'ın evrensel kanunlarının toplamını içerdiğini söylemiştir. Ona göre, bu kurallar herhangi bir ilave veya eksiltmeyi kabul etmeyen gerçeklerdir. Kıssalar önceki milletlerden kaynaklanan ve başlarına gelenlerin haberlerini vermektedir. Kur'ân öncekilere ve sonrakilere uygulanan, değişmeyen evrensel kurallar gereği yükselme ve çökme, var olma ve yok olma faktörlerini nakletmektedir.

Gazâlî, her ikisinin de kaynağının Allah olduğundan dinle ilim arasında herhangi bir ayrılık olmadığını vurgulamıştır. Din ile bilim arasında bir ihtilafın olduğu düşünülüyorsa, bu ihtilaf din ile bilim adı altındaki cahillik veya din elbisesine bürünmüş boş söz ile ilim arasındadır.

Tefsir çalışmalarının her türünün çok önemli olduğunu ve tefsir türlerinin birbirini destekleyen ve tamamlayan çalışmalar olduğunu söyleyen Gazâlî, konulu tefsir çalışmasını daha çok önemsemekte, tefsirin bu türünü diğer tefsir çeşitlerinin bir ileri adımı olarak görmektedir. Bu çağda Müslümanların problemlerinin çözümü açısından konulu tefsirin daha çok önemsenmesi gerektiğini söylemektedir. Ona göre fâkihlerin abdest, teyemmüm, namaz vb. konularla ilgili âyetleri bir araya getirmeleri, konu ile ilgili özel hükümler çıkarmaları konulu tefsir çeşidinin ilk aşamalarıdır.

Gazâlî'ye göre Kur'ân'ın konulu araştırmaları; belli bir noktaya odaklanma, kaynağını araştırma, Kur'ân'ın tamamında konunun tüm boyutlarını ortaya çıkarmada genel tefsir araştırmalarında elde edilemeyecek bir kolaylık sağlamaktadır. Bu metot, farklı ihtisas alanlarında çalışanlara geniş bir alan sunmaktadır.

Gazâlî, ilk olarak 1957 yılında konu edindiği ve zamanla Kur'ân'ın tamamını konulu tefsir metoduyla tefsir etmek istediği düşüncesine yetmişli yılların başlarında fiili olarak yönelmiş ve bu idealini ölümünden kısa bir zaman önce *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'ıyyîn li-Süveri 'l-Ḳur'âni 'l-Kerîm* adlı eseri ile gerçekleştirmiştir. Gazâlî konulu tefsir teriminin Yüce Kitaba hizmet açısından iki yeni çeşit için kullanıldığını belirtmektedir. Bunlardan ilki Kur'ân bütünlüğünde belli bir konunun izah edilmesi, diğeri ise sûre çerçeveli konulu tefsirin yapılmasıdır. Bu bağlamda yaşanan çağın konulu tefsir çağı olduğuna inandığını, bu çağın tahlîlî tefsir çağı olmadığını ifade etmiştir.

Gazâlî, kendisinden önce yapılan konulu tefsir çalışmalarından özellikle Muhammed Abdullah Draz'ın *en-Nebeü 'l-Azîm* adlı eserinde Bakara sûresini sûre çerçeveli konulu tefsir metoduyla tefsir ettiğini, Muhammed Şeltût'un ise yazılarında Kur'ân'ın tamamında bir konunun konulu tefsiri metoduyla örnekler sunduğunu söylemiştir. Kendisi ise bu konuda eşsiz eserler vermiştir. Kur'ân konularını Kur'ân'ın konulu tefsiri çeşidi ile yazdığı en göze çarpan eseri *el-Mehâviru 'l-Hamse li 'l-Kur'ân* adlı eseridir. Sûre çerçeveli konulu tefsir çeşidinde en bariz eseri ise *Naḥve Tefsîrin Mevzû 'ıyyîn li-Süveri 'l-Ḳur'âni 'l-Kerîm* adlı eseridir.

Gazâlî derin düşüncesi, Kur'ân'a yaklaşımı, inceleme, tahlil, karşılaştırma ve tercihte aklı kullanması neticesinde konulu tefsir alanında verdiği eserleri seçkin bir yer teşkil etmiştir. Metodunu, özellikle İslâm'ın konumunu değiştirmeye çağırarak, yaşanan hayata uygulamıştır. Bu özelliği onu söz konusu alanda tefsir yapanların birçoğundan ayrıcalıklı kılmıştır. Gazâlî, konulu tefsirde özet bilgi vermeye meyletmıştır. Bu sebeple konuyu veya sûrenin ana fikrini açıkça ortaya koyan âyetleri seçmiştir. Bu âyetler Kur'ân'ın okuyucuya kapalı anlamlarını açan bir kilit görevi görmüştür.

O, Kur'ân'ın maksat ve amaçları konusunda dikkatli ve bilinçlidir. Bu sebeple, Kur'ân'ın hedeflerine ve reel hayata uygulanmaması tehlikesine dikkat çekmiştir. Âyetin siyak ve sibakıyla bağını kurması, âyeti indiği koşullarda tefsir etmesi, sûreyi başından sonuna kadar incelemesi, sûrenin tamamı ile uyumlu anlamlar çıkarması onun metodunun özelliklerindendir. Kendinden önceki âlimler de bu metodu takip etmişlerdir. Fakat o, üslûbunun güzelliği, kolaylığı ve eşsizliği ile bu alanda daha önce eser verenlerden ayrıcalıklı bir konuma yükselmiştir.

Gazâlî, konulu tefsir ile tahlilî tefsir arasında kesinlikle bir çekişme olmadığına aksine ikisinin birbirini tamamladığına, ikisinin de birbirinin yerini tutamayacağına, konulu tefsirin çağın ihtiyaçlarını ve meydan okumalarını karşılama adına tahlilî tefsirin tamamlayıcı unsuru olduğuna dikkatleri çekmiştir. Ona göre, konulu tefsire başlamadan önce muhakkak tahlilî tefsire müracaat edilmeli, bir meseleyi ele alan âyeti veya âyetler grubunu iyice anlamak için tahlilî tefsirden faydalanılmalıdır.

Gazâlî, *Kur'ân'da İnsan*, *Kur'ân'da Genel Hayat*, *Kur'ân'da Servet*, *Kur'ân'da Ulûhiyet*, *Kur'ân'da Nübüvvet*, *Kur'ân'da Ceza*, *Kur'ân'ın Anlatımıyla Ümmetlerin Bozguna Uğraması*, *Kur'ân Kıssaları*, *Kur'ân'daki Bazı Güç Tabloları*, *Kur'ân'da Allah'ın Kevnî Kanunlarından Bazıları*, *Kur'ân'ın Terâzisinde Yahudiler*, *Kur'ân ve Şımarık/Müsriif-Mütref Tabakalar* ve *Kur'ân'da Akıl Sahipleri* gibi başlıklar altında Kur'ân konularını içeren konulu tefsir çalışmaları yapmıştır. Ayrıca Kur'ân konularını beş eksene taksim ettiği müstakil bir eser kaleme almıştır. Bu beş eksen hakkında “*Tek Olan Allah, Yaraticısına İşaret Eden Evren, Kur'ân Kıssaları, Ba's ve Ceza, Terbiye ve Teşri*” gibi başlıklar altında konulu tefsir çalışması örnekleri sunmuştur. Ömrünün son yıllarında ise Kur'ân'ın tüm sûrelerini sûre çerçevesi konulu tefsir ettiği *Nahve Tefsîrin Mevzû'ıyyîn li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eserini yazmıştır.

Gazâlî'ye göre, Müslümanlar fen bilimlerinde apaçık bir şekilde geri kalmışlığı yüzünden çetin bir hesaba çekilecektir. Zira fen bilimleri alanında geri kalmak dini bir cürümdür. Bunun faiz, zina, savaştan kaçmak gibi günahlardan aşağı kalır yanı yoktur. Bilakis belki bunlardan daha çirkin ve akıbet olarak daha vahimdir. Çünkü Kur'ân, okuyucusunun içinde yaşadığı atmosferi, karayı, denizi, göğü ve yeri içine alır. Kur'ân okuyucuya sonsuz melekût âlemi hakkında bir fikir verir.

Gazâlî, İslâm mesajının esasları olan Kur'ân'ın tamamının kesin bilgiyle sabit olduğunu, bu sebeple vahyin açıklama ve tefsirine kuruntuların karıştırılmaması gerektiğini söylemiştir. Ona göre, tefsire hizmet eden İslâmî ilimlerin araç olmaktan çıkıp amaçlar haline gelmesi ve bunun neticesinde insanların doğru yolu bulması, kalplerinin aydınlanması ve hatalarının düzeltilmesine yönelik makâsıd-ı Kur'ân'ın ihmâl edilmemesi gerekir.

Gazâlî, her ne kadar Kur'ân'ın anlaşılmasını ve ona bağlı kalmayı teşvik etse de sünnetten tamamen uzak durmanın caiz olmadığını söylemiştir. Kur'ân'daki bazı kelimeler çeşitli manalara gelmektedir. Allah'ın kendisini vahiy ile şereflendirdiği risaletin sahibi, vahyi en iyi şekilde açıklayandır ki bu konuda onun sözünün üzerine söz söylenemez. Risaletin konumunu küçültmek ve Peygamber'in görevini sadece Allah'ın kelimelerini insanlara ulaştırmakla sınırlamak yani bir nakil aracı veya çalan bir plak gibi kabul etmek anlamsızdır. Zira Hz. Peygamber okuyucu ve açıklayıcı olarak gelmiştir. Onun sahih sünneti, Allah'ın muradını anlamamız hususunda kutsallığı olan bir açıklamadır. Gazâlî, Kur'ân'ın doğru anlaşılması için sünnetin gerekli olduğunu ifade etmiştir. Çünkü ona göre, sahih hadislerde bulunan hükümler Kur'ân'dan alınmış ve ondan istinbat edilmiştir. Hz. Peygamber bu hükümleri ilâhî bir destek ve rabbânî bir beyan ile ortaya koymuştur. Bu sebeple peygamberden sabit olması şartıyla bu hadisleri kabul edip onlarla amel edilmesi gerekir. Dinde ikinci rükün, hüküm vermede Kur'ân'dan sonra gelen kaynak; sünnettir. Tevatür yoluyla naklolan sünnetle amel etmenin vücûbiyeti Kur'ân gibidir.

Her zaman ifrât ve tefrît arası bir yolu benimsemeye gayret eden Gazâlî, Müslümanların temel problem alanlarına dair Kur'ân'ın bütünlüğü, mütevatir hadisler, tarihi gerçekler, bilimsel veriler ışığında geleneksel ve çağdaş yaklaşımlara zaman zaman eleştiriler yönelterek fikirlerini ortaya koymuştur. Kader, bid'at, kadın, tasavvuf vb.

konular bunlardan sadece birkaç tanesidir. Bu noktada asıl problemlerin, bazı âlimlerin yanlış yaklaşımları, hurafe, bid'at ve isrâiliyyat gibi doğru olmayan bilgiler üzerinden fikirler irad edilmesi olduğunu ifade etmiştir. Bu anlamda Batı karşısında geri kalmışlığı onların metot vs. üstünlüklerinde değil, Müslümanların Kur'ân'dan uzaklaşmalarında görmüştür. Gazâlî'ye göre, Müslümanlar dinlerinin öğretilerini doğru tatbik edememek ve hakkıyla tebliğ edememekle dinlerine haksızlık etmişlerdir.

Gazâlî'nin tefsir anlayışı, ya olaylardan Kur'ân'a ya da Kur'ân'dan olaylara gitme metodu üzere bina edildiğinden ve Gazâlî'nin ıslahatçılık yönü de bulunduğundan toplumda itikat, ibadet ve sosyal hayata dair gördüğü her hatayı düzeltmek için çaba harcamıştır.

Mezhep ve ideolojik saplantılardan uzak, İslâmî geleneğe hâkim ve saygılı, çağdaş verileri kullanan Gazâlî'nin çalışmaları ve fikirleri Müslümanların problemlerinin çözümüne hem metodik hem de fikri olarak katkı sağlayacak niteliktedir. Onun bütün çalışmaları Kur'ân kaynaklı ve onu anlamaya yönelik olduğundan, ortaya koyduğu çözüm odaklı metot ve anlayışları bu konularda çalışma yapacaklara katkı sağlayacak niteliktedir. Ayrıca tasavvuf, İslam'ın kadına verdiği değer ve Müslüman kadınların sorunları, kader, müzik vb. konulardaki görüşleri günümüz Müslümanlarının sorunlarını ortaya koyma ve çözüm önerileri sunması yönüyle araştırılmaya değer bilgiler içermektedir.

KAYNAKÇA

- Abduh, Mahmud. *Muhammed el-Gazâlî Dâ'iyetü'n-Nahdati'l-İslamiyye*. Beyrut: Mektebetü Mü'min Kureys, 2009.
- Abduh, Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm (Tefsiru'l-Menâr)*. Kahire: Daru'l-Menâr, 1947.
- Abdullah Muhammed, Hamdi Emin. "el-İslâhu'l-İctimâ'ıyyü fi'l-Fikri'l-Mu'âsir, Dırâsetün Mukâranetün Beyne eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî ve ed-Doktor Fuât Zekerıyyâ". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Câmi'atü'l-Ezher, 2017.
- Affâf Abdulgafûr Hamîd. "et-Tefsiru'l-Mevdûî fi Müellefâti's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî" İçinde *Mü'temeru't-Tefsîri'l-Mevdûî li'l-Kur'âni'l-Kerim Vâki' ve Âfâk*, 3-33. Cezayir: Câmi'atü's-Şârika, 2010.
- Ahmadzada, Faig, Faig Ahmadzada. "Kâdî Abdülcebbâr'a Göre İ'câzu'l-Kur'ân". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*. Thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999.
- Arpaguş, Hatice K. "Mitoloji, Kur'ân-ı Kerim Kıssaları ve Kültürel Miras", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2/25 (2003): 5-24.
- Bilge, Mustafa L. "Fârûk". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 12: 177. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Çinkılıç, Recep. "İhsan Abdulkuddûs'un Hayatı, Eserleri ve Edebî Kişiliği". *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2/2 (2015): 167-223.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Dursun, Davut. "Cemal Abdünnâsır". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7: 296-301. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbü'rî. *el-Müstedrek*. Thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.
- Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed. *İsrâiliyyât ve Mevdû'ât fî Kütübî't-Tefsîr*. Byy: Mektebetü's-Sünne, tsz.
- ed-Dârimî. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. *es-Sünen*. Thk. Merzûk b. Heyyâs ez-Zehrânî. Byy: Yy., 1436/2015.
- el-Alvânî, Tâhâ Câbir. "Şeyhunâ Muhammed el-Gazâlî ve Safahât min Hayâtih". *İslamiyyetü'l-Ma'rife, Aded Hâss ani's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî*. 2/7 (1997): 5-14.
- el-Âmidî, Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkam*. Riyâd: Dâru's-Samî'i, 2003.
- el-Beyyûmî Gânim, İbrahim. "Hasan El-Bennâ". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 16: 307-310. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

- el-Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrut: Dâru'l Erkâm, 1416/1995.
- el-Elmâ'î, Zâhir b. Avvâz. *Dirâsâtün Fi't-Tefsîri'l-Mevdûi lil-Kur'âni'l-Kerim*. Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahdi, 2007.
- el-Gamrâvî, Muhammed Ahmed. *fî Süneni'l-Kevniyye*. Byy: Matba'atü Lecneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşîr, 1936.
- el-Gazâlî, Muhammed. *et-Tarîk Min Hünâ*. Kahire: Dâru's-Şurûk, tsz.
- el-Gazâlî, Muhammed. *Kifâh Dîn*. Kahire: Nehda Mısır, 2005.
- el-Gazâlî, Allâ Muhammed. “es-Sîretü's-Şahsiyye li's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”. İçinde *el-Âtâu'l-Fikrî li's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî, Halka Dirâsiyye*, Muharrir Fethî Hasan Melkâvî, 183-205. Amman: el-Ma'hedü'l-Âlemî li'l-Fikrî'l-İslâmî, 1996.
- el-Gazâlî, Muhammed. *fî Mevkibi'd-Da've*, Kahire: Nehda Mısır, 2006.
- el-Gazâlî, Muhammed. *Leyse Mine'l-İslâm*. Byy: Dâru's-Şurûk, tsz.
- el-Gazâlî, Muhammed. “Kıssatü Hayât”. *İslamiyyetü'l-Ma'rife, Aded Hâss ani's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî*, 2/7 (1997): 155-224.
- el-Gazâlî, Muhammed. “Künûz mine's-Sünne”. Erişim Tarihi 22.06 2021, <https://foulabook.com/download/904>.
- el-Gazâlî, Muhammed. *Akidetü'l-Müslim*. Kahire: Nahda Mısır, 2005.
- el-Gazâlî, Muhammed. *Düstûru'l-Vahdeti's-Sekâfetiyye Beyne'l-Müslimîn*. Kahir: Dâru's-Şurûk, 1997.
- el-Gazâlî, Muhammed. *el-Fesâdü's-Siyâsî fî'l-Mücteme'âti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye (Ezmetü's-Şurâ)*. Kahire: Nahda Mısır, 2005.
- el-Gazâlî, Muhammed. *el-İslâm ve'l-Evdâu'l-İktisâdiyye*. Kahire: Nehda Mısır, 2005.
- el-Gazâlî, Muhammed. *el-İslâm ve't-Tâkâtü'l-Mu'attala*. Kahire: Nahda Mısır, 2005.
- el-Gazâlî, Muhammed. *el-Mehâviru'l-Hamselil-Kur'âni'l-Kerim*. Byy: Dâru's-Şurûk, tsz.
- el-Gazâlî, Muhammed. *es-Sünnetü'n-Nebeviyye beyne Ehli'l-Fıkıh ve Ehli'l-Hadîs*. Byy: Dâru's-Şurûk, tsz.
- el-Gazâlî, Muhammed. *Fıkhu's-Sîre*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2000.
- el-Gazâlî, Muhammed. *Hâzâ Dînünâ*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2001.
- el-Gazâlî, Muhammed. *Hümûm Dâ'îye* Kahire: Nehda Mısır, 2006.
- el-Gazâlî, Muhammed. *Hümûm Dâ'îye*. Kahire: Nehda Mısır, 2006.
- el-Gazâlî, Muhammed. *İlel ve Edviye*. Byy: Dâru's-Şurûk, tsz.
- el-Gazâlî, Muhammed. *Keyfe Nete'âmel Ma'a'l-Kur'ân*. Kahire: Nahda Mısır, 2005.
- el-Gazâlî, Muhammed. *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, Çeviren Emrullah İşler, İstanbul: Düşünce Yayıncılık, 2016.
- el-Gazâlî, Muhammed. *Maallah Dirâsât fî'd-Da've ve'd-Du'ât*. Kahire: Nahda Mısır, 2005.
- el-Gazâlî, Muhammed. *Mietü Suâlin ani'l-İslâm*. Kahire: Nahda Mısır, 2005.
- el-Gazâlî, Muhammed. *Nahve Tefsîrin Mevdûiyyin li-Süveri'l-Kur'âni'l-Kerim*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2000.

- el-Gazâlî, Muhammed. *Nazarât fî'l-Kur'ân*. Kahire: Nahda Mısır, 2005.
- el-Gazâlî, Muhammed. *Sırru Taahhuri'l-Arab ve'l-Müslimîn*. Kahire: Nahda Mısır, 2005.
- el-Gazâlî, Muhammed. *Turâsuna'l-Fikrî fî Mîzânî's-Şer' ve'l-Akıl*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2003.
- el-Halidî, Salâh Abdulfettah. *et-Tefsîru'l-Mevdû'î Beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbîk*. Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 2012.
- el-Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî. *Tefsîru'l-Hâzin (Lübâbü't-Tevîl fî Meânî't-Tenzîl*. Thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- el-Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecma'u'z-zevâ'id ve Menbeu'l-Fevâid*. Thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- el-İsfahânî, Ebu'l-Kasım el-Hüseyin b. Muhammed er-Ragıb. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Seyyid Geylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, tsz.
- el-Kardâvî, Yusuf. "el-Gazâlî Raculü'd-Da've". *el-Âtâu'l-Fikrî li's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî, Halka Dirâsiyye*. (Nşr. Fethî Hasan Melkâvî. Amman: el-Ma'hedü'l-Âlemî li'l-Fikrî'l-İslâmî, 1996.
- el-Kardâvî, Yusuf. *eş-Şeyh el-Gazâlî, Kemâ Araftüh*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2000.
- el-Kattân, Mennâ'u. *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebe Vehbe, 2000.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. Thk. Mecdî bâ Sellûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- el-Meczûb, Muhammed. *Ulemâ ve Müfekkîrûn Araftuhum*. Kahire: Dâru's-Şevvâf, 1992.
- el-Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *el-Hicab*. Dimeşk: Dâru'l-Fikir, 1964.
- en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim. *el-Müstedrek*. Thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- er-Râzî, Fahreddin b. el-Allâme Ziyaüddin Ömer. *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1981.
- es-Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2011.
- es-Sadr, Muhammed Bâkır. *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*. Byy: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2013.
- es-Süyûtî, Celaleddin. *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*. Thk. Abdullah b. Abdulhasan et-Türkî. Kahire: Merkez Hecr li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâtî'l-'Arabîyye ve'l-İslâmîyye, 2003.
- eş-Şafî'î, Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. Thk. Rıfat Fevzi Abdulmuttalib. Byy: Daru'l-Vefâ, 2001.
- et-Taberânî, Ebü'l-Kasım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. Thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi. Kahire: Mektebe İbn-i Teymiye, tsz.
- et-Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-Kebîr*. Musul; Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikme, 1404/1983.

- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîru't-Taberî Cami'u'l-Beyân 'an Te'vîli'l-Kur'ân*. Thk. Mahmud Muhammed Şakir. Kahire: Mektebetü İbn-i Teymiye, tsz.
- et-Tâhir, Halid Kemal. *Min Makâlâtî's-Şeyh el-Gazâlî*. Kahire: Nahda Mısır, 2005.
- et-Tâlibî, Ammâr. "eş-Şeyh el-Gazâlî Kemâ Araftuhu Fi'l-Cezâir", *İslamiyyetü'l-Ma'rife, Aded Hâss ani's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî*. 2/7 (1997): 49-70.
- ez-Zehbî, Muhammed Hüseyin. *el-İsrâiliyyât fî't-Tefsîr ve'l-Hadis*. Kahire: Mektebe Vehbiye, 1990.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2009.
- ez-Zemâil, Menâhil Abdullah Abdülaziz. "eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî ve Eseruh fi'd-Dirâsti'l-Kur'ân". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü'l-Küveyt, 1999.
- ez-Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî U'lûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- ez-Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü'l-İrfân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Fevâz Ahmed Zemerli. Beyrut: Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî, 1995.
- Fahd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî. *Buhûs fî Usûli't-Tefsîr ve Menâhicuh*. Riyâd: Mektebetü't-Tevbe, 1419.
- Gazâlî, Muhammed. *Kazâifü'l-Hakk*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1997.
- Görgün, Hilal. "Enver Sedat". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6: 265-267. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Güler, Zekeriya. "Muhammed el-Gazzâlî ile -Mülakat ve mülâhazat". *Hadis Tetkikleri Dergisi*. 3/1 (2005): 159-165.
- Güven, Şahin. "Muhammed Gazâlî (1917–1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzû li Suverî'l-Kur'ânî'l-Kerim İsimli Eserindeki Tefsir Metodu", *Bilimname*, XXXIV/2 (2017): 97-119.
- Güven, Şahin. *Konulu Tefsir Metodu*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014.
- Halefullah, Muhammed Ahmed. *Kur'ân'da Anlatım Sanatı- el-Fennü'l-Kasasî*. Çeviren Şaban Karataş, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Harb, Muhammed. "el-Menâr". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29: 116-118. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-Müsnedü's-sahîh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Kesîr ed-Dımaşkî. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*. Thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. Kahire: Müessese Kurtuba, 2000.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1434/2013.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânu'l-'Arab*. Thk. Emin Muhammed Abdulvahhab ve Muhammed Sadık Ubeydî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Tirâsi'l-Arabî, 1999.
- İbn Rüşd el-Kurtubî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed. *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1982.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Câmi'u'l-Uşûl fî-Ehâdîsi'r-Rasûl*. Thk. Abdulkadir Arnaût. Byy: Mektebetü'l-Halavânî, 1390/1970.

- İmare, Muhammed. “Muhammed el-Gazzâlî”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30: 531. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- İşler, Emrullah. “Zeccâc”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44: 173. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kâfi, Mansûr. *et-Tefsîru'l-Mevdû'î Dirâse Nazariyye ve Tatbikiyye*. Cezayir: Dâru'l-Haldûniyye, 2004.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Karataş, Mustafa. “Çağdaş Yazar Muhammed Gazâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 10 (2004): 37-73.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. “Kur'ân'ın Konulu Tefsiri”. *Hikmet Yurdu Dergisi*. 2/3 (2009): 111-146.
- Kaya, Remzi. “Kur'ân-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. 11/2, (2002): 31-58.
- Kaya, Remzi. “Nesh Terimi ve Muhtevası”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. 5 (1987): 93-99.
- Keskioğlu, Osman. *Nüzûlünden Günümüze Kur'ân-ı Kerim Bilgileri*. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Koca, Ferhat. “*Hudari*”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 18: 283-284. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kutub Abdulhamid Kutub ve Âşûr Muhammed. *Hutabu'sh-Şeyh Muhammed el-Gazâlî*. Kahire: Dâru'l-İ'tisâm, tsz.
- Malik b. Enes, b. Malik b. Ebi Amir el-Asbahi el- Yemenî. *el-Muvatta'*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1429/2008.
- Mellâl, Yunus. “Menhecü'sh-Şeyh Muhammed el-Gazâlî fî Teâmülihî Maa'l-Kur'ân”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cezayir Üniversitesi, 2010.
- Müslim, Mustafa. *Mebâhis fî't-Tefsîri'l-Mevdû'î*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2000.
- Nûreh, Huneys. “Mehârâtü'l-İttisâli'l-İknâî İnde'sh-Şeyh Muhammed el-Gazâlî, Dirâse Tahlîliyye Tatbikiyye Hadisi'l-İsneyn-Enmûzece-”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü'sh-Şehîd Hamme Lahdar, 2014-2015 Eğitim-Öğretim Yılı.
- Önkal, Ahmet, “Amr b. Âs”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3: 79-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Öz, Mustafa. *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, (el-Alim ve'l-Müteallim)*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- Öz, Satılmış. “Sosyolojik Bir Olgu Olarak Dini İhya Hareketlerinin Temelleri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 14/1 (2014): 187-213.
- Özel, Ahmet Murat. “Şâzelî”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 38: 385-387. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özervarlı, M. Sait. “Muhammed Abduh”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30: 482-487. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Özervarlı, M. Sait. “Reşîd Rızâ”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 35: 14-18. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Pehlivan, Bayram. “Bûtî”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek cilt 1: 222-225. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.

- Said, Abdussettar Fethullah. *el Medhal ilâ Tefsiri'l-Mevdû'î*. Kahire: Dâru't-Tevzî' ve'n-Neşri'l-İslamiyye, 1986.
- Salih, Subhî. *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlim lil-Melâyîn, 1977.
- Soysaldı, H. Mehmet, *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2008.
- Soysaldı, H. Mehmet. *Nüzûlünden Günümüze Kur'ân ve Tefsiri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2001.
- Şahin, Hanifi. “İhya İslah Hareketleri ve Selefilik İrtibatı”. İçinde *İslam Mezhepleri Tarihi Selefilik Çalıştayı*, editör Doğan Kaplan, 77-78. Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi, 2015.
- Şengül, İdris. “Kıssa”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25: 498-501. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Şimşek, Said. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İzmir: Kitap Dünyası Yayınları, 2008.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. Beyrut: Dâr İhyâi't-Tirâsi'l-Arabî, tsz.
- Türk Dil Kurumu. “İhya”. Erişim Tarihi 03.06. 2021, <https://sozluk.gov.tr/>.
- Uveys, Abdulhalim. “Hıvârün ve Mürâca'a Ma'a eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”, *el-Faysal*, 189 (1992): 11.
- Yavuz, Ömer Faruk. “Rivayet ve Dirayet Bağlamında Sahâbe Tefsiri”. İçinde *Kur'an ve Sahabe Sempozyumu*, editör Hasan Keskin, Abdullah Demir, 163-170. Sivas: Yy, 2016.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İ'câzu'l-Kur'ân”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21: 403-406. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yazıcı, Ahmet. “Süleyman Ateş'in Görüşleri Bağlamında Kur'ân Kıssaları”, *İslami Araştırmalar Dergisi*. 22/2 (2011): 106-117.
- Yıldız, İbrahim. “Kur'ân Kıssalarında Muhatabı Anlatıma Dâhil Etme: Amacı, Zamanı ve Metotları”, *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]*. 75 (2019): 457-472.
- Yılmaz, H. Kamil, “Abdulhalim Mahmud”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1: 213. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Zeyrak, Dehman ve İbrahimî, et-Tahir, “Menhecü'l-Fikriyyi't-Terbeviyyi'l-İslâmî inde eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî”. *Mecelletü 'Ulûmi'l-İnsan ve'l-Mücteme'*. 23 (2017): 15-48.